

20 ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ
УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ
РОКІВ СПРАВ

Львівський державний університет внутрішніх справ

Ольга Колич

Соціологія права

Навчальний посібник

Львів
2025

УДК 348:2-74](075.8)
К 60

Рекомендовано до друку та розміщення в електронних
сервісах ЛьвДУВС Вченою радою Львівського державного
університету внутрішніх справ
(протокол від 24 вересня 2025 року № 2)

Рецензенти:

Дмитро ЗАБЗАЛЮК,

доктор юридичних наук, професор
(Львівський державний університет внутрішніх справ)

Олександр КОТУХА,

кандидат юридичних наук, професор
(Львівський торговельно-економічний університет)

Колич О. І.

К 60 Соціологія права : навчальний посібник. Вид. 2-ге, допов.
і перероб. Львів : Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2025. 236 с.

ISBN 978-617-511-426-1

Висвітлено право як особливий соціальний феномен у взаємодії
зі суспільством. Розкрито предмет, методи та функції соціології
права, простежено історичні етапи її становлення, подано основні
теоретичні концепції та сучасні підходи до вивчення правових явищ.
Значну увагу приділено питанням соціальної ефективності права,
а також емпіричним методам дослідження юридичної практики.

Для студентів юридичних і соціологічних спеціальностей
закладів вищої освіти, аспірантів і викладачів, а також практикуючих
юристів, правознавців, соціологів і всіх, хто цікавиться проблемами
взаємодії права та суспільства.

Law is highlighted as a special social phenomenon in interaction
with society. The subject, methods and functions of the sociology of
law are revealed, the historical stages of its formation are traced, the
main theoretical concepts and modern approaches to the study of legal
phenomena are presented. Considerable attention is paid to the issues of
social effectiveness of law, as well as empirical methods of researching
legal practice.

This is for students of legal and sociological specialties of higher
education institutions, postgraduate students and teachers, as well as
practicing lawyers, legal scholars, sociologists and everyone who is
interested in the problems of interaction between law and society.

УДК 348:2-74](075.8)

© Колич О. І., 2025

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2025

ISBN 978-617-511-426-1

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	7
-----------------------	----------

РОЗДІЛ 1

СТАТУС СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА ЯК НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	9
--	----------

1.1. Соціологія права у системі суспільствознавчих наук.....	9
1.2. Поняттєвий інструментарій соціології права.....	15
1.3. Методи та принципи соціології права.....	28
1.4. Функції соціології права.....	37

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ.....	49
--	-----------

2.1. Передумови зародження соціологічно-правових учень.....	49
2.2. Класичні соціологічно-правові теорії.....	58
2.3. Соціологія права посткласичного періоду методологічних трансформацій.....	68
2.4. Сучасний стан соціології права.....	77
2.5. Розвиток соціології права в Україні.....	85

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ПРАВА.....	94
------------------------------------	-----------

3.1. Особливості соціологічного праворозуміння.....	94
3.2. Соціолого-аксіологічний зміст права.....	100
3.3. Право як соціально обумовлений феномен.....	109
3.4. Право як засіб соціального управління.....	115
3.5. Соціологічний підхід до розуміння правового статусу суб'єктів правовідносин.....	121
3.6. Онтологія соціальних функцій права.....	132

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВА.....	140
--	------------

4.1. Поняття соціальної ефективності права.....	140
4.2. Показники та критерії соціальної ефективності права.....	142

4.3. Дослідницькі стратегії соціальної ефективності права.....	151
---	-----

РОЗДІЛ 5

МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЧНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....160

5.1. Зміст і напрями соціологічного вивчення правових явищ.....	160
5.2. Логіка та динаміка соціологічно-правового пізнання.....	168
5.3. Методологічні аспекти проведення досліджень.....	169

РОЗДІЛ 6

МЕТОДИ ТА ПРИЙОМИ СОЦІОЛОГІЧНО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ.....175

6.1. Концептуальні засади соціально-правового дослідження.....	175
6.2. Опитування в системі методів соціології права.....	180
6.3. Соціально-правовий експеримент: поняття, мета та особливості проведення.....	190
6.4. Аналіз документів у соціологічно-правових дослідженнях.....	197

ТЕСТИ ДЛЯ КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ.....205

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....220

ПЕРЕДМОВА

Соціологія права посідає особливе місце серед сучасних юридичних і суспільних наук, оскільки поєднує в собі правничий аналіз та соціологічний підхід до вивчення суспільних явищ. Право в ній розглядається не лише як формально-юридична система норм, а й як складний соціальний інститут, тісно пов'язаний із політичними, економічними та культурними процесами. Саме у цій міждисциплінарності полягає основна цінність соціології права, яка дає змогу глибше осмислити сутність і функціонування права в його соціальному вимірі.

Посібник, який пропонується читачеві, має на меті надати комплексне уявлення про соціологію права як навчальну дисципліну та дослідницький напрям. Він структурований таким чином, щоб охопити ключові аспекти становлення і розвитку соціології права: від її генези та еволюції у світовій та вітчизняній науці – до сучасних підходів, які відображають актуальні суспільні виклики.

Окремий акцент зроблено на вивченні соціального виміру права: аналізі його впливу на суспільні відносини, ролі у забезпеченні соціальної стабільності та справедливості, у формуванні правової культури та правосвідомості. Значне місце відведено проблематиці соціальної ефективності права – критеріям, за якими можна оцінити дієвість правових норм, їх відповідність суспільним очікуванням та здатність забезпечувати належний рівень правопорядку.

Важливу методологічну основу дослідження складають методи соціології права, серед яких вирізняються системний аналіз, структурно-функціональний підхід, статистичні методи, а також спеціальні соціологічні дослідження правових явищ.

У розвідці не лише висвітлено методологічні засади, а й показано їх практичне значення для наукових студій і правозастосовної діяльності.

З метою перевірки рівня засвоєння навчального матеріалу в посібнику вміщено тести для контролю знань. Вони допоможуть студентам і слухачам не лише систематизувати отрима-

ні знання, а й підготуватися до практичних занять та іспитів, сприятимуть розвитку навичок самостійного мислення й аналітичної роботи.

Посібник орієнтований насамперед на студентів закладів вищої освіти юридичного та соціально-гуманітарного профілю, аспірантів і викладачів, проте він може бути корисним і для практикуючих правників, які прагнуть глибше осмислити соціальну природу права, а також для всіх, хто цікавиться проблемами взаємодії права та суспільства.

Автор сподівається, що це видання стане корисним навчальним і науково-методичним інструментом, сприятиме формуванню цілісного бачення правових процесів у їх соціальному контексті та вихованню нової генерації правників, здатних працювати на перетині юридичної науки та соціології, поєднуючи правове мислення з усвідомленням соціальних наслідків правотворчості та правозастосування.

РОЗДІЛ 1

СТАТУС СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА ЯК НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ

1.1. Соціологія права у системі суспільствознавчих наук

Загальновизнано, що соціологія права є міждисциплінарною наукою, яка сформувалась на межі соціології та права. Європейські вчені вважають її галуззю соціології. Натомість вітчизняні науковці позиціонували її спершу як юридичну дисципліну, однак нині поділяють погляди зарубіжних дослідників.

Соціологія права – галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезис, динаміку, структуру правових норм та їхню роль у суспільстві, механізми їх реалізації в поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства.

Серед соціологів домінує переконання, що соціологія права – це соціологічна дисципліна. Деякі автори з-поміж юристів трактують соціологію права як юридичну науку і як різновид загальної теорії права.

Інші, виділяючи теоретичну та емпіричну соціологію права, відносять першу до загальної теорії права, а другу розглядають як самостійний напрям досліджень у межах правознавства в цілому. Побутує думка й про те, що соціологія права – це самостійна наука, яка являє собою новий напрям у вітчизняному суспільствознавстві.

Отож соціологія права, як і «правова соціологія» (поширеною є й така назва; іноді ці поняття ототожнюють), є самостійною і доволі вагомою галузевою соціологічною теорією. За значимістю, широтою наукових інтересів та насиченістю наукових джерел вона по праву займає місце поряд із економічною та політичною соціологією. Це – один з обширних і важливих підрозділів соціологічної теорії.

Право – в найбільш простому його визначенні – це система регуляції суспільних відносин, ціль якої – встановлення режиму правопорядку. В соціальному плані право ніколи не буває абстрактним, воно завжди виражає волю та закріплює інтереси певних груп населення, які перебувають при владі.

Соціологія права покликана досліджувати взаємозв'язки і взаємовпливи соціальної дійсності з правовими системами і нормами права, розглядаючи право як систему встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, які регулюють суспільні відносини, дотримання і виконання яких забезпечується як методом переконання, так і методом примусу.

Доречно сказати також те, що соціологія права прагне до того, щоб пізнати право в його дії, швидкість, ефективність, фактори впливу, середовище дії. Вона намагається визначити, якого роду інструментарій приводить до певних змін у політичній свідомості, міжособистісних стосунках, чисто людські наслідки взаємодії.

Соціологія права вивчає дії права, передусім для того, щоб давати рекомендації, які ведуть до раціонального й ефективного формування соціальної дійсності. Теорія держави і права не має подібних завдань. Однак саме соціологія права дає теоретичну базу для розвитку наукової політики права. Вона аналізує дійсність, прагнучи емпірично її розкрити і дати більш повну й виразну картину цієї дійсності.

Соціологія права також займається вивченням змісту в реальній поведінці суб'єктів права таких соціальних елементів, як рівень правової інформованості, професійний статус, освіта, вік, стать, ціннісна орієнтація. Вона орієнтується на вивчення соціальних функцій права, наслідків, пов'язаних з прийняттям та втіленням у суспільне життя правових актів.

Цікавим є те, що соціологію права іноді відносять до нової юридичної науки, яка формується в результаті дослідження застосування права в різних галузях життя. Беручи до уваги її принципи системності та історизму, слід зазначити, що вона вміщує в собі й філософію права, сутність, тенденції розвитку, місце і роль у формуванні людських відносин, у світогляді, науковому знанні.

Правова соціологія вивчає основні завдання теорії держави та права у взаємовідносинах зі суспільством. Якщо об'єктом дослідження теорії права є:

- основні поняття юриспруденції, такі як держава, право, правовідносини, норма права, правосуддя;
- закономірності, які визначають розвиток держави і права, особливо ті, які найбільше проявляються в усіх сферах державно-правового життя;
- відносини, які існують між державою та правом;
- способи дослідження й оцінка явищ у розвитку держави та права, –

то соціологія права прагне до того, щоб пізнати фактичну соціальну дійсність в тому обсязі, в якому вона пов'язана із правовим фактором. Значить, вона намагається з'ясувати, за допомогою якого способу право змінює соціальну дійсність або як соціальна дійсність формує саме право. Теорія держави і права вирішує ці питання світоглядно.

Слід зауважити, що соціологія права вивчає дії права передусім для того, щоб давати рекомендації, які ведуть до раціонального й ефективного формування соціальної дійсності. Теорія держави і права не має подібних завдань. Однак саме соціологія права дає теоретичну базу для розвитку наукової політики права. Вона аналізує дійсність, прагнучи емпірично її розкрити і дати більш повну й виразну картину цієї дійсності.

Як уже зазначалося, теорія держави і права займається інтерпретацією чинного права, частковим аналізом закономірностей щодо функціонування держави та права. Соціологія права своє завдання розуміє інакше:

- по-перше, вона спрямована на те, щоб виявлені закономірності могли бути перевірені емпірично;
 - по-друге, вона прагне до розкриття закономірностей як загального макрорівня, так і нижчого макрорівня (елементи правових інститутів, правових норм);
 - по-третє, вона здійснює рекомендаційну функцію.
- Інтенсивному аналізу підлягають такі проблеми:
- дії нових юридично-політичних інститутів;
 - аналіз чинної системи старих аналогічних інститутів;
 - порівняння різного роду правових субкультур.

Соціологія права займається вивченням змісту в реальній поведінці суб'єктів права таких соціальних елементів, як рівень правової інформованості, професійний статус, освіта, вік, стать, ціннісна орієнтація. Вона спрямована на вивчення соціальних функцій права, наслідків, пов'язаних з прийняттям та втіленням у суспільне життя правових актів.

Соціологія права розглядає багато питань: соціальна обумовленість права, соціальна дія права, правова соціалізація особистості, правова поведінка особи, соціалізація юридичних організацій, правова конфліктологія. Завданням соціології права є і типологізація соціальних систем з правової точки зору, дослідження зв'язків і відносин кожного типологізованого об'єкта на рівні закономірностей, отримання конкретного наукового знання про механізми їх дії та форми вияву в різних соціальних системах.

Предметом соціології права є суспільні відносини, за яких формувалися правові норми та акти, соціальна зумовленість права, а також вплив права на соціальні процеси, формування і розвиток суспільних відносин. Це означає, що предмет соціології права охоплює всі суспільні явища, які містять правовий елемент, соціальні чинники, які взаємодіють з правовими явищами, а також механізми та закономірності такої взаємодії.

Отож до предмета дослідження соціології права відноситься взаємодія юридичних і неюридичних чинників, взаємозв'язок правових і неправових явищ.

Таким чином, правові явища (правові чинники) мають інтерес для соціології права (на відміну від традиційної юриспруденції) не самі по собі, а в їх зв'язках з неюридичними чинниками, а неюридичні чинники значущі для соціології права (на відміну від загальної соціології) лише у зв'язках, впливах, взаємодії з правовими явищами.

Соціальні чинники, які взаємодіють з правовими явищами, а також механізм і закономірності такої взаємодії і складають предмет соціології права.

Такий підхід орієнтує конкретні дослідження на пошуки нових неюридичних чинників, що впливають на право або зазнають його впливу, на з'ясування нових механізмів і напрямків взаємозв'язку юридичних і неюридичних чинників, виявлення нових тенденцій і в остаточному підсумку

закономірностей відповідній сфері суспільного життя. Актуальність соціології права полягає в науково-пізнавальному та практичному аспектах, оскільки без всебічного знання соціальних аспектів формування і дії права неможливі реалізація концепції правової держави, прогнозування перспектив упровадження конкретного правового акта.

Проблематика досліджень соціології права охоплює кілька головних напрямів. Одним з них є походження правових норм, що складаються на підставі існуючих суспільних відносин, відображаючи волю законодавця, потреби суспільства, тенденції суспільного розвитку, тобто є соціально зумовленими. Наскільки адекватно правові норми відтворюють вимоги життя, реальний стан речей, сприяють розвитку суспільних відносин, завдяки чому і як виникають конкретні правові інститути – усе це досліджує соціологія права. Варто зауважити, що соціальна зумовленість правових інститутів та права передбачає глибокий аналіз соціальних відносин, які потребують правового регулювання. Оскільки вони перебувають у постійному розвитку, важливо не тільки з'ясувати їх особливості на певному етапі, а й спрогнозувати розвиток у майбутньому. Соціальні відносини, що є об'єктом правового регулювання, постають як інтереси, мотиви, які, подолавши певну систему процедур, втілюються у законодавчі акти.

Предметом соціально-правових досліджень у такому разі є не тільки регламентовані форми діяльності з підготовки правових актів, але й різні неформальні відносини в цьому процесі. Не менш важливим є вивчення ефективності правових настанов, що виявляється у їхньому впливі на практичні відносини. Таке розуміння конкретизується у різних проблемних напрямках, які склалися в сучасній соціології права. Так, у полі зору досліджень щодо соціальної зумовленості права є соціальні неправові чинники, які впливають на розвиток права. А вивчення ефективності дії права пов'язане зі з'ясуванням особливостей правового чинника і ступеня його впливу на розвиток суспільних відносин.

Елементи соціологічного погляду на право простежуються ще у працях давніх мислителів, які розмірковували над проблемами облаштування суспільства, держави, влади, закону, справедливості й порядку, еволюціонуючи з розвитком

цивілізації. Формування соціології права є закономірним наслідком розвитку як юридичної, так і соціальної наук. Вона зумовлена певною зрілістю цих наук, а також реальною потребою осмислення, прогнозування процесів, що виникали і розвивалися на їх стику. У зв'язку з цим наприкінці XIX ст. у юридичній науці сформувалися нові течії: соціологічна юриспруденція (США) і так звані школи вільного права (Європа). Але вони ще не були домінуючими на той час та й мало чим нагадували соціологію права в сучасному розумінні, яка остаточно оформилась як самостійна галузь знань на початку XX ст. А сам термін «соціологія права» на позначення самостійного наукового напрямку запроваджений до вжитку в 1962 р. на Міжнародному соціологічному конгресі, де було заявлено, що інтелектуальний клімат, розвиток соціологічної теорії і суспільних наук загалом зумовили необхідність інституціоналізації соціології права як науки. Це стало підставою для створення у межах Міжнародної соціологічної асоціації Дослідницького комітету соціології права.

Об'єктом соціології права є правове життя суспільства у всьому різноманітті його сторін, властивостей, процесів і явищ, тобто соціально-правові відносини.

Правова соціологія, без сумніву, – це міждисциплінарна галузь наукового знання, що виникла і розвивається на стику соціології і правознавства. Це означає, що немає місця правовій соціології ні там, де норми права і правовідносини досліджуються поза зв'язком зі соціумом, ні там, де соціальні явища і процеси не опосередковуються правом.

Слід сказати, що соціологія права неоднорідна і має досить складну внутрішню структуру, пов'язану насамперед з системою самого права. Наприклад, говориться про соціологію конституційного, кримінального, цивільного, сімейного, адміністративного та іншого права. Не всі галузі правової соціології одержали однакову розробку. Найглибше і найширше розроблені проблеми соціології кримінального, сімейного права.

Соціологічний підхід до дослідження права передбачає вивчення юридичних явищ у трьох основних напрямках:

- охоплює вивчення тих особливостей соціально-економічних умов життя, що потребують юридичного регулювання. Тут набувають свого матеріального обґрунтування

всі юридичні інститути і норми. Іншими словами, в ході дослідження, яке проводиться в цьому напрямі, виявляються потреби суспільства в певному виді правового регулювання і дається пояснення вибору юридичних засобів їх задоволення;

- охоплює дослідження соціального, соціально-психологічного і юридичного механізмів дії правової норми, що передбачає визначення відповідних чинників, які впливають на виконання юридичних норм;

- включає вивчення ефективності правових норм, в процесі якого виявляється достатність або недостатність юридичних засобів, обраних для досягнення поставлених цілей правового регулювання.

Звертаючись до внутрішньої структури правової соціології як системи знання, можна виділити в ній такі розділи:

- загальні теоретичні і методологічні питання;
- спеціальні проблеми і конкретні соціально-правові дослідження;
- методика і техніку соціально-правових досліджень.

У ряді загальних проблем важливе місце посідають такі, як соціальні джерела права, соціальна система і соціальний механізм функціонування правових інститутів, система соціальних функцій права, правові проблеми соціального планування, взаємодія права і громадської думки, престиж права та юридичних професій.

З-поміж спеціальних проблем можна виокремити такі: соціогендерний аспект у соціології права, соціологічні проблеми нормотворчості та діяльності щодо застосування права, соціологічний підхід щодо дослідження судової діяльності, інститутів і норм кримінального права тощо.

Методика і техніка соціально-правових досліджень – це вибір оптимальних підходів, методів та прийомів соціально-правового дослідження конкретних спеціальних проблем або їх частин, завдяки яким можна отримати об'єктивні знання.

1.2. Поняттєвий інструментарій соціології права

Соціологія права являє собою доволі новий науковий напрям у вітчизняному суспільствознавстві, що розглядає

правову систему у зв'язку з реальною соціальною практикою. При цьому необхідно підкреслити, що без глибокого аналізу соціально-правових проблем навряд чи видається можливим дослідити актуальні завдання і тенденції розвитку правової системи, її роль у вдосконаленні складних соціальних відносин, а також розробити солідну наукову базу реалізації правової реформи. Природно, що курс на проведення економічної, політичної і правової реформ, цілеспрямованої соціальної політики в країні, оновлення її духовної сфери вимагає посилення ролі певних наукових напрямів, включаючи і правові дослідження.

Надзвичайним складовим компонентом соціології права виступають соціологічні дослідження. Ретельно спираючись на соціологічну теорію права, яка розробляється як у загальній теорії права, так і галузевими юридичними науками, вони «видобувають» фактологічні складові правознавства, сприяють його спряженості з практикою. Водночас не можна не помітити, що поки що юридична наука поволі наближається до конкретних соціологічних досліджень, а головне – до їх ефективних результатів.

Проте стимулююча роль конкретних досліджень у розвитку соціології права аж ніяк не означає, що її об'єкт обмежений тими відносинами, які можуть аналізуватися сучасними методами соціологічних досліджень. Необхідно підкреслити, що соціологічний підхід до права за своїм змістом включає за обсягом більш широкі поняття, ніж застосовувані тільки конкретно-соціологічні методи. У свою ж чергу, «програмна лінія» напрямів дослідження в рамках єдиної науки повинна йти не тільки в сфері поділу об'єктів дослідження, але також за рівнями й аспектами дослідження, за умови збіжності їхніх об'єктів.

Крім цього, не можна недооцінювати того, що соціологічні дослідження в праві реалізуються на «стику» соціології і права. Саме тому вони являють собою приклад системного підходу до вирішення актуальних питань державного і правового будівництва, які так актуальні нині для українського суспільства. Ось чому вивчення цих нагальних проблем у своїй основі поєднує різноманітні відносини – політичні, правові, організаційні, управлінські, вимагаючи і комплексних методів –

абстрактно-логічних і емпіричних. Слід також зауважити, що цілісний аналіз цієї чи іншої соціальної проблеми передбачає досить відмінну щодо неї методику обробки емпіричного матеріалу. Звідси випливає, що соціологія права включає не тільки власне теоретичну сторону, реєстр спеціальних проблем, що містять її теоретичну базу, але і досить складний комплекс питань, що стосуються методології і техніки дослідження.

Нині відбувається досить бурхливий, хоча й не завжди ефективний процес оновлення законодавства, так само складний і досить болісний хід еволюції поглядів і уявлень людей про всі сфери суспільного життя, прощання зі застарілими ідеалами і стереотипами, розширення та поглиблення поглядів соціологічного характеру в галузі права. Розвиток інтеграційних та інформаційних процесів у науці веде до пізнання зарубіжних досліджень в соціології праві, творчого їх аналізу й застосування. Саме життя в нашій країні детермінує інноваційні цілі і завдання у сфері державно-правового будівництва, домінантними серед яких є правова реформа та формування правової держави.

Соціологія права допомагає зважено і обґрунтовано вивчити різноманітні соціальні процеси та явища, що протікають в різних державних системах, дати їм кваліфіковане юридичне пояснення, а так само відокремити істотне від другого-рядного в складній соціальній, в тому числі і правовій практиці, кваліфіковано розглянути актуальні питання реформування різних сфер життєдіяльності українського суспільства, даючи їм відповідну юридичну аргументацію.

Поняття «соціологія права» вперше було введено Діонісіо Анцилотті в 1892 році, а в 1913-му австрійцем Євгеном Ерліхом була опублікована робота «Основи соціології права». Надалі соціологія права розвивалася завдяки дослідженням Макса Вебера, Еміля Дюркгейма і Леона Дюгі. Зокрема, Макс Вебер і Еміль Дюркгейм вивчали вплив законів на суспільні відносини.

Термін «соціологія права» на позначення самостійного наукового напрямку був введений у науковий обіг в 1962 році на 5-му Міжнародному соціологічному конгресі. На цьому ж Конгресі було створено Дослідницький комітет соціології права, що діє в рамках Міжнародної соціологічної асоціації.

Однак проблематика соціології права в юриспруденції і соціології розробляється не з 1960-х років. Історія її розвитку налічує вже не одне десятиліття. Практично з останньої чверті XIX століття соціологічним аспектам права приділялася щораз більша увага.

Значну роль у формуванні сучасної європейської системи соціологічних правових поглядів відіграв відомий австрійський вчений-юрист Є. Ерліх (1862–1923). У період його активної наукової діяльності в правовій науці панувала думка, що найбільш повну та об'єктивну картину правового суспільного життя можна отримати лише за допомогою аналізу судової практики. Насправді правове громадське життя незмірно багатше власне від судової практики, здатне відобразити всю палітру правових відносин, що виникають у суспільстві. Спираючись на цей постулат, Є. Ерліх справедливо вважав, що вихідним початком права слід вважати реальне суспільне життя, наявну структуру суспільства, інтереси різних верств, відносини, що виникають між різноманітними формами об'єднань людей (сім'ями, промисловими товариствами, громадами і аж до держави).

Поряд з Є. Ерліхом, практично в цей же час, проблемою соціології права вельми активно займалися такі вчені, як Е. Дюркгейм (1858–1917) і В. Парето (1848–1923). Е. Дюркгейм вважав, що предметом соціології права є вивчення права в його соціальному контексті, дослідження зв'язку між мораллю і правом.

Значний внесок у розробку проблем соціології права вніс Ж. Гурвіч (1894–1965). Він вважав, що право є механізмом реалізації в заданій соціальній системі ідей справедливості. Ж. Гурвіч окреслив коло проблем, які, на його думку, становлять предмет соціології права. До них він відніс питання мікросоціології права, під якою розумів різні взаємини людей, що виникають з приводу певного приватного юридичного факту, соціально-правові проблеми груп і класів, що виникають в процесі реалізації їхніх інтересів, проблеми генетичної соціології права, фактів, що обумовлюють його вдосконалення або скасування, проблеми типологізації правових норм, призначених зберігати суспільне життя як цілісність.

Французький правознавець Леон Дюгі розглядав право як один з аспектів соціальної солідарності.

Після Другої світової війни було проведено велику кількість емпіричних досліджень права. Крім того, поняття інституту права стає важливою частиною соціологічних теорій Толкотта Парсонса і Нікласа Лумана.

В кінці двадцятого століття, завдяки роботам Юргена Хабермаса і Мішеля Фуко, соціологія права починає тісно взаємодіяти з соціальною філософією.

Соціологія права розглядає право як соціальне утворення. Її цікавить все, що виникає в правовідносинах і правосвідомості під впливом суспільства, його структур та інститутів. Вона займається дослідженням процесів генерування соціумом правових норм, цінностей і смислів. Її специфікою є розуміння права як складної динамічної системи, що розвивається і функціонує в соціальному просторі та історичному часі, залежної як від типу суспільства, його географічного положення, так і від рівня розвитку суспільної та індивідуальної свідомості. Вона виходить з того, що право бере свій початок у суспільстві. І оскільки право породжене суспільством, то всі правові феномени є соціальними. Але не навпаки: не кожен соціальний феномен є правовим.

Існує неюридичне «соціальне», яке зводиться до того, що називають поведінковими явищами. Воно пов'язане зі звичаями. Триматися, сидячи за кермом автомобіля, правого боку – це правове явище. Приклеювати поштову марку в певному куті конверта над адресою – це поведінкове явище. Де ж лежить лінія поділу? В обох випадках соціальний примус впливає на людську поведінку. Але в разі поведінкового явища вона розмита і виражається тільки в несхваленні або іронічній посмішці спостерігачів. У разі правового явища – це організований примус, що має форму державних санкцій, які застосовуються установою, що має монополію на насильство. Однак цей класичний критерій заперечується. На думку деяких авторів, правове правило, на відміну від поведінкового, визначається вміщеною в ньому можливістю бути реалізованим через суд, неспроможністю застосувати силу для його виконання, а можливістю звернутися до судді, діяльність якого полягає в тому, щоб все поставити під сумнів, зважити всі «за»

і «проти» і після цього виносити рішення. Справжньою ознакою правового явища є юстиціабельність.

Соціальні явища включають в себе юридичні феномени – право, закон, судові та адміністративні рішення. Такого роду явища ідентифікуються зі сферою власне правового. У вузькому розумінні соціологія права може обмежуватися саме цією сферою, займаючись правом як таким – загальною теорією права і держави або теорією джерел права. Соціологічна рефлексія в такому випадку замикається на вивченні функцій закону, правосвідомості і правової культури, на аналізі звичних уявлень про суддів, їх соціальній заангажованості, справедливості чи несправедливості правосуддя в очах громадської думки і т.ін.

Однак у широкому сенсі соціологію права повинні цікавити всі соціальні явища, в яких присутній правовий елемент, нехай навіть і не в чистому вигляді, такі як власність, сім'я, відповідальність тощо. Але не слід намагатися виділити тільки цей правовий елемент і залишити без уваги інші (мораль, економіку, мову і т.ін.). Соціальне явище має вивчатися в своїй цілісності як загальною соціологією, так і соціологією права. Однак кожна з них розставляє свої акценти. Так, наприклад, вивчаючи сім'ю, соціологія насамперед цікавиться її типами, демографічними показниками, впливом на неї економічних і релігійних чинників. Норми сімейного законодавства є з її точки зору лише формальною регламентацією сімейного життя і тому заслуговують на третьорядну увагу, натомість соціологія права виходить з цих норм і лише в останню чергу займається тим, наскільки вони визначаються в своєму змісті економікою, мораллю, релігією і т.ін.

Визначити предмет соціології права можна лише умовно абстрагуючи правове від соціального, яке не належить до сфери правового. Саме така умовна дисциплінарна межа розділяє соціологію права і загальну соціологію. Але в такому разі потрібно визначити характерні риси та сутність «правового явища».

Тут можна виділити кілька ключових положень такого підходу. У літературі вказується на відмінність між правовими і фактичними суспільними відносинами. Якщо вивчення правових відносин залишається предметом юриспруденції,

то соціологічні науки досліджують фактичні суспільні відносини. Проте між правовими і фактичними суспільними відносинами існує тісний взаємозв'язок, в якому виділяють два елементи. Перший елемент пов'язують з походженням правових норм на основі суспільних відносин. Правові норми формуються на основі суспільних відносин, перетворюючи їх у норми із врахуванням волі законодавця, враховуючи тенденції суспільного розвитку, потреби і завдання суспільства і держави.

Другим важливим моментом у соціології права можна назвати вивчення права як соціального інституту суспільства. У цьому разі право розуміється як породження соціальних потреб, яке виконує функції забезпечення суспільної стабільності. Дієвість права забезпечується державними інститутами, які використовують примус до виконання правових приписів, піддаючи покаранню за їх порушення. Американський соціолог Л. Мейх'ю вважає, що з соціологічної точки зору право повинно розумітися як соціальний процес, але потім з'ясовується, що зрозуміти право як соціальний процес – означає зрозуміти функціональне значення правових норм: як вони провадяться в життя, як застосовуються, тлумачаться і в кінцевому рахунку за посередництвом шаблонів використання втілюються в інституційну структуру суспільства. Соціологія розглядає право як соціальний інститут, що виражає нормативну структуру суспільного життя, що свідчить про соціальну обумовленість.

На значущість правового порядку вказував і М. Вебер в роботі «Про деякі категорії соціології». Порядок забезпечується орієнтованістю людей і тим, що існуючі соціальні установки володіють значущістю для них в якості деяких норм встановленого порядку. Відсутність визнання реальності нормативного порядку призводить до того, що емпірично цей порядок перестає існувати.

Будучи соціальним інститутом, право регулює відносини в суспільстві, забезпечує порядок і стабільність. Саме право за своєю сутністю являє собою утворення, що походить з життя людей, яке логічно та історично призначено бути інститутом, покликаним упорядковувати свободу, надавати їй визначеність і забезпеченість, а звідси – істинно людський зміст, істинно людську цінність.

Частина соціологів дотримується думки, що соціологія права – це наука про соціальні умови існування, розвитку і дії права в суспільстві. Інші визначають соціологію права як науку про закономірності взаємодії права і суспільства як соціальної системи.

Як самостійна дисципліна соціологія права нерозривно пов'язана зі загальною соціологією та відчуває її вплив. Соціологія права в основному використовує соціологічні методи: історико-порівняльний, статистичний, опитувальний, етнографічний і ін., а також поняття («соціальний контроль», «девіантна поведінка», «соціальні ролі», «соціалізація», «окультурення» і т. д.). З іншого боку, вивчення правової реальності може бути корисним для соціології. Е. Дюркгейм радив соціологам уважно вивчати норми права, які розглядав як соціальні факти. З точки зору соціології краще говорити про правові феномени, ніж про право. Іншими словами, соціологія відмовляється судити про онтологічні реальності фундаментальних понять, якими оперує філософія права (природне право, правосуддя і т.ін.). В якомусь сенсі соціологія права деструктивна: вона прагне роздрібнити право на безліч різномірних і нестабільних явищ, що не заважає їй в подальшому розподілити явища за категоріями.

Зокрема, соціологія права проводить дистанцію між первинними і вторинними юридичними явищами. Перші, які породжують другі, – правові норми (закон, звичай), судові та адміністративні рішення і т.д. Вони і продукують до нескінченності вторинні юридичні явища. Зробивши висновок про те, що первинні юридичні явища повинні бути аргіогі чисто юридичними, деякі вчені запропонували дуже вузьку концепцію соціології права, згідно з якою вона обмежується тільки виходячи від владних рішень, тобто державним правом.

Виходячи з іншої точки зору, було запропоновано поділити всі правові феномени на феномени-інститути і феномени-казуси. Будь-який юридичний інститут призначений для застосування: його застосування утворює безліч казусів, в тому числі казуси незастосування, неправильного і протилежного застосування. Розмірковуючи про шлюб, слід спочатку говорити про шлюб-інститут, розглянутий у просторі (український, англійський, мусульманський інститут і т.д.)

і часу (спартанський, римський, середньовічний шлюб і т.д.). Але навколо кожного з цих шлюбів-інститутів утворюється безліч шлюбів-казусів: кожна пара по-своєму живе і в шлюбі, а це визначає величезну кількість способів поведінки, відносин, ситуацій, психічних станів, психосоціальних феноменів, кожен з яких вже сам по собі є казусом. Однак не слід виносити судження на основі самотності і різноманітності казусів. Бо, позбавлений деталей, які привносяться індивідуальним темпераментом і мінливістю долі, шлюб-казус разом з іншими казусами становить єдине колективне явище, сукупність явищ-казусів, ту «шлюбність», усвідомлення якої важливо як для соціології права, так і для демографів. Для вивчення інститутів особливо підходить порівняльно-історичний метод, індивідуальні казуси вивчаються окремо, колективні явища за допомогою статистики або опитування.

Соціологію права можна уявити як сукупність проблемних сфер, пов'язаних між собою, які часто зберігають свою відносну самостійність. У кожного проблемного комплексу, чи то соціологія держави, злочинності або правових конфліктів, є своє коло шуканих смислів і співвідносних з ними пізнавальних завдань.

Структура соціологічного знання про право має три рівні. На найвищому рівні розташовується філософська соціологія права (метасоціологія права). Тут зосереджені знання про найзагальніші, фундаментальні принципи соціального буття і пізнання, а центральне місце займає ідея універсальності нормативних структур, що скріплюють воєдино такі цілісності, як космос, природа, соціум, людина і її дух. Ці ідеї і принципи виконують методологічну, тобто орієнтуючу і направляючу функцію для соціологів, що займаються дослідженням конкретних проблемних сфер соціально-правової реальності.

На найнижчому рівні знаходиться емпірична соціологія права. Її завдання полягає в тому, щоб збирати і обробляти факти разом з супутньою їм інформацією, тобто спостерігати, опитувати, анкетувати, робити різні соціальні виміри. Самі по собі окремі факти в соціально-правовому житті ефемерні і швидкоплинні. Заявивши про себе, вони тут же тануть, розчиняючись в потоках нових подій, і часто не залишають після себе явних слідів у суспільній свідомості.

І тільки зусиллями соціологічної теорії вони утримуються від стрімкого зникнення і залучаються до участі в побудові концепцій, що пояснюють людині суть того, що відбувається з нею і соціальним світом.

Між ними, посередині, знаходиться теоретична соціологія права з її прямим інтересом до закономірностей функціонування права і його інститутів в соціальній системі. Будучи порівняно самостійною, вона, тим не менш, відчуває на собі вплив обох суміжних сфер. Об'єднуючи в собі абстрактні соціологічні посилки з емпіричною конкретикою, вона має можливість багато чого пояснити в сфері позитивного права, в практиці реальних правовідносин. Таким чином всі три рівні перебувають у стосунках взаємозалежності і співвідпорядкованості, формуючи єдиний пізнавальний комплекс.

Окреме місце в системі соціологічних знань про право займає історична соціологія права, яка бачить своє завдання в тому, щоб актуалізувати і надати в розпорядження сучасних дослідників весь теоретичний досвід, накопичений багатьма поколіннями аналітиків за багатовікову історію розвитку соціально-гуманітарної думки.

Структуру правової соціології можна зобразити і трохи інакше, розмежувавши всередині неї макросоціологічний і мікросоціологічний рівні. Для макросоціології права основний предмет складають розвиток і функціонування правових цивілізацій протягом досить тривалих історичних періодів. Предметом мікросоціології права є безпосередні правовідносини всередині конкретних соціальних спільнот, між окремими соціальними суб'єктами.

Але, незалежно від того, яким чином структурується соціологічно-правове знання, в будь-якому разі правова соціологія являє собою відкриту, динамічну систему, здатну до розвитку і збагачення свого змісту. Багатовимірність її предмета завжди буде визначатися багатовекторністю її пізнавальних інтересів і відповідних їм дослідницьких зусиль.

Сучасні соціально-гуманітарні науки часто користуються поняттям хронотопу, яке позначає єдність тимчасових (хронос) і просторових (топос) характеристик досліджуваного предмета. Для соціології права вкрай важливо вміти поглянути на право саме в світлі категорії хронотопу і побачити,

як подвійний відбиток соціального часу і соціального простору лягає на його структури, опирається на його зміст і форми, привносячи в кожен новий момент, в кожну наступну точку щось особливе. Іншими словами, соціологія права покликана вирішувати двоєдине завдання: дослідити правові феномени і структури в їх умовно-стаціонарному стані як уже визначені на цей момент і досліджувати процесуально-динамічні аспекти їх існування, їхній явний рух від чогось до чогось. Категорія хронотопу дає соціології права можливість здвоїти обидва ці вимірювання, відкриває такий проблемний ракурс, який в межах самого правознавства не зміг би ні виникнути, ні продемонструвати свої пізнавальні переваги.

Соціум – це надскладна метасистема, з якою право пов'язане міріадами причинних залежностей. Щоб функціонувати нормально, ефективно, право повинно мати уявлення про ці залежності. Подібно до того, як лисиця знає свій ліс, а карась своє озеро, право теж потребує знань про своє безпосереднє місце. І соціологія права виступає в даному випадку в ролі соціальної самосвідомості правової системи. Вона видобуває ті знання про соціум, яких безпосередньо потребує вся сукупність правових механізмів. Це самосвідомість вибірково. Дивлячись у «дзеркало» соціологічної саморефлексії, право бачить те, яким чином універсальні, типові стереотипи соціальності знаходять різноманітні юридичні форми.

Безпосередній інтерес становлять для соціології права всі ті проблеми, які пов'язані з прямою і зворотною детермінацією правових реалій, тобто з логікою впливу соціуму на право і з логікою зустрічного впливу вдачі на соціум. Соціологія схильна припускати, що всі загадки права сягають корінням у таємниці соціуму, в приховані і явні протиріччя його взаємодій з правовою реальністю. Якщо враховувати, що протиріччя – це універсальна структура, присутність якої можна виявити в будь-якому фрагменті реальності, незалежно від його масштабів, то соціально-правову реальність тоді можна описати, використовуючи категорії протиріч, зіткнень, конфліктів, антагонізмів і т. д.

Соціологія права нерозривно пов'язана з іншими правовими дисциплінами. Соціологічні дослідження, як відомо, можуть проводитися з окремих дисциплін. Завдяки цьому

виникають основи для розгляду ряду напрямів відповідних галузей юридичної науки. Виходячи з цього виникають і розвиваються відносно самостійні напрями: соціологія трудового, цивільного, адміністративного, екологічного права і т.ін.

У цьому ряду особливе положення займає кримінологія як наукова дисципліна. Річ у тім, що саме по собі застосування соціологічних методик до вивчення злочинності в конкретній суспільній системі зовсім не свідчить чітко про те, чи є дане дослідження криміналістичним, кримінально-правовим або кримінально-процесуальним.

Інша крайність пов'язана з положенням про те, що нібито всі соціологічні дослідження злочинності входять до предмета науки кримінального права, в тому числі і кримінологія як частина кримінально-правової науки. Подібні точки зору за своєю спрямованістю збіднюють кримінологічні дослідження і не відповідають фактичному стану речей.

Кримінальне право та кримінологія не тотожні, а різні науки, тісно пов'язані між собою об'єктом дослідження. Водночас кримінологічні дослідження аж ніяк не виключають соціологічних досліджень у сфері кримінального права. Специфіку між цими науковими напрямками можна проводити за певними критеріями.

Перш за все (критерій специфічний – злочинна діяльність людей) кримінологія та кримінальне право, виходячи з однієї області явищ, здійснює її на різних етапах. Досліджуючи різноманіття антигромадської поведінки особистості на різних етапах її формування та прояви, не можна не зауважити наступне. Початкові етапи, а саме: становлення антигромадських поглядів особистості, зародження конфліктної ситуації, виникнення приводів до злочину, поява мотивів і установок досягнення злочинної мети – входять до предмета кримінології, а не кримінального права. Між тим подальший розвиток подій, починаючи з приготування до злочину і до настання злочинного результату – поширює сферу своїх інтересів і на кримінально-правові наслідки злочинних дій: призначення покарання і звільнення від нього.

Далі (критерій – цілі дослідження) важливо мати на увазі, що кримінологія та сфера кримінального права різняться за своїми цілями. Так, кримінологічні дослідження за своїм

змістом і особливостям концентруються на аналізі причин злочинності та виявленні системи запобіжних заходів. На відміну від них, мета кримінального права специфічніша. Як правова система, воно вирішує завдання встановлення і реалізації кримінальної відповідальності щодо тих осіб, які скоюють злочини. Ось чому злочин як соціальне явище науки кримінального права цікавить перш за все в аспекті кримінальної відповідальності за його вчинення. Мається на увазі під кутом зору підстав, конкретних умов, її соціальної обумовленості та ефективності.

Виходячи з цього, незважаючи на дослідження кримінологією і кримінальним правом того самого явища (наприклад, необережність поводження зі зброєю) підходять до нього вони з різних сторін. Так, кримінологію суб'єктивні ознаки злочину цікавлять як підготовка та здійснення злочинної поведінки, а отже, можливих напрямів припинення суспільно небезпечних діянь. У свою чергу, для кримінального права більше важливою проблемою виступає умова настання кримінальної відповідальності, а також її пропорційності та індивідуалізації.

І нарешті (критерій правової регламентації заходів) важливо помітити, що кримінологія та кримінальне право не сумісні і розрізняються своїм базовим змістом. Кримінальне право як самостійна наука досліджує свій предмет, спираючись на базу і межі кримінального законодавства та практики його застосування в конкретному суспільстві. На відміну від нього, кримінологічна наука містить переважно соціально-моральні, організаційні норми і рекомендації і лише частково користується нормами різних галузей права.

Важливе значення, поряд з теоретичними аспектами, набуває питання співвідношення соціально-правових досліджень і юридичної практики. Соціальна практика як джерело теоретичних знань не зводиться тільки до юридичної практики. Для створення і застосування закону, визначення тенденцій і закономірностей розвитку права недостатньо аналізувати діяльність лише юридичних інститутів. Закон живе і функціонує в системі суспільних відносин він усвідомлюється, дотримується або порушується громадянами, посадовими особами, а також конкретними колективами різних підприємств, установ, організацій. Суспільні відносини і процеси в сферах

матеріальній, виробничій, політичній, соціальній та духовній слугують предметом ретельного вивчення правознавства, особливо за умови, коли йдеться про такі напрями дослідження, як соціальна обумовленість права або його ефективність.

Отже, соціальна практика, як вихідний пункт теоретичних досліджень у сфері правознавства, охоплює: суспільні відносини і процеси, об'єктивно існуючі в суспільстві, суб'єктивне відображення таких відносин і процесів – політичну, економічну і правову свідомість, мотиви та інтереси поведінки, ціннісні орієнтації і соціальні установки людей, власну юридичну практику, що включає діяльність правотворчих і правозастосовних органів щодо створення та застосування правових актів.

1.3. Методи та принципи соціології права

Масштабність предметної області дослідження соціології обумовила специфіку структури соціологічної системи знань. Структура соціологічного знання є не лише сукупністю уявлень, наукових понять, висновків про специфіку розвитку соціальних явищ і процесів. Це перш за все певним чином впорядкована система знань про суспільство як динамічну функціональну систему, що розвивається. Тому вона уособлює взаємозв'язані між собою уявлення, поняття, погляди, теорії про соціальні процеси різних рівнів.

Соціологія права неоднорідна і має досить складну внутрішню структуру, пов'язану насамперед з системою самого права. Наприклад, говориться про соціологію конституційного, кримінального, цивільного, сімейного, адміністративного та іншого права. Не всі галузі правової соціології одержали однакову розробку. Найглибше і найширше розроблені проблеми соціології кримінального, сімейного права.

Соціологічний підхід до дослідження права передбачає вивчення юридичних явищ у трьох основних напрямках:

- охоплює вивчення тих особливостей соціально-економічних умов життя, що потребують юридичного регулювання. Тут набувають свого матеріального обґрунтування всі юридичні інститути і норми. Іншими словами, в ході дослідження, яке проводиться в цьому напрямі, виявляються потреби

суспільства в певному виді правового регулювання і дається пояснення вибору юридичних засобів їх задоволення;

- містить дослідження соціального, соціально-психологічного і юридичного механізмів дії правової норми, що передбачає визначення відповідних чинників, які впливають на виконання юридичних норм;

- включає вивчення ефективності правових норм, в процесі якого виявляється достатність або недостатність юридичних засобів, обраних для досягнення поставлених цілей правового регулювання.

Вдаючись до внутрішньої структури правової соціології як системи знання, можна виділити в ній такі розділи:

- загальні теоретичні і методологічні питання;
- спеціальні проблеми і конкретні соціально-правові дослідження;

- методика і техніка соціально-правових досліджень.

У низці загальних проблем важливе місце посідають такі, як соціальні джерела права, соціальна система і соціальний механізм функціонування правових інститутів, система соціальних функцій права, правові проблеми соціального планування, взаємодія права і громадської думки, престиж права та юридичних професій.

Що стосується спеціальних проблем, то можна визначити такі: соціогендерний аспект у соціології права, соціологічні проблеми нормотворчості та діяльності щодо застосування права, соціологічний підхід щодо дослідження судової діяльності, інститутів і норм кримінального права тощо.

Методика і техніка соціально-правових досліджень – це вибір оптимальних підходів, методів та прийомів соціально-правового дослідження конкретних спеціальних проблем або їхніх частин, що дають змогу отримати об'єктивні знання. Метод науки – це шлях наукового пізнання соціальної дійсності. Соціологія права використовує різні загальнонаукові методи:

- діалектичний метод – виходить з принципів єдності і боротьби протилежностей як джерела розвитку, єдності логічного й історичного у пізнанні, включаючи сходження від абстрактного до конкретного, поєднання аналізу і синтезу;

- метод системного аналізу – спрямований на дослідження об'єкта як частини цілого і як цілого, яке складається

з частин, як системної цілісності, робить акцент на виявленні механізмів забезпечення цілісності об'єкта, на аналізі зв'язків між різними елементами системи;

- метод структурно-функціонального аналізу – один з напрямів системного підходу, який розглядає об'єкт дослідження як структурно розчленовану цілісність, в якій кожний елемент структури має своє функціональне призначення;

- статистичні методи – математичні методи досліджень масових явищ випадкового характеру;

- методи соціально-психологічних досліджень – насамперед різні способи тестування тощо.

Особливе місце посідають соціологічні методи емпіричних досліджень – методи збирання емпіричної інформації (спостереження, опитування, аналіз документів, експеримент).

Отже, доречно стверджувати, що філософія і соціологія права є взаємопов'язані. Також важливо зазначити, що дослідди проводились на історичному проміжку впливу двох течій.

Соціологія права – відносно молода наукова дисципліна, що сформувалася на стику соціології і права.

Об'єктивною підставою для виділення такої особливої галузі знань слугує те, що право – це важливий не тільки політичний і юридичний, але й соціальний інститут, якому належить найважливіша роль у соціальному контролі та в усьому соціальному регулюванні.

Суспільство – це організована, упорядкована і саморегулююча спільнота людей, дії, взаємодії і відносини між якими ґрунтуються на сформованій у ній культурі як системі усвідомлених і сприйнятих зразків поведінки, насамперед на визначених соціальних цінностях і нормах. Тому воно не може обійтися без соціального регулювання, у системі якого праву належить особлива, провідна роль. Право – частина соціального контролю, виражає основні постулати певного суспільства, що спираються на особливе, державне забезпечення.

Соціологія права вивчає не все у праві і не право, узяті саме по собі, а соціальне в праві, взаємодію соціального і правового, тобто соціальну обумовленість права, соціальні умови й основи його дії і соціальну роль права.

Іншими словами, до завдання соціології права входить дослідження права як важливого елемента соціальної

системи, його взаємодії з іншими соціальними структурами, тобто з'ясування, зокрема, того, як, з одного боку, у суспільстві виникає і визріває соціальна потреба в правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин і як у процесі такого регулювання відбиваються особисті, групові і суспільні інтереси; а з іншого, як здійснюються соціальні функції права, яким чином і наскільки ефективно під впливом права в суспільстві відбуваються ті чи інші соціальні зміни. Сказане дозволяє визначити соціологію права як науку про загальну і специфічну соціальну властивості, закономірності і механізми взаємодії суспільства як соціальної системи і права, як його підсистеми, як засобу соціального регулювання.

Аналіз соціології права, як і будь-якої іншої науки, повинен містити характеристики принципів цієї науки. Слід також зазначити, що у науці принципи – це є загальні положення, якими повинні задовольнятися наукові припущення, гіпотези або теорії.

Перш ніж розпочинати аналіз принципів соціології права, необхідно розглянути принципи права.

Принципи права – це основні ідеї, вихідні положення, які закріплені в законі, мають загальну значущість, вищу імперативність і відображають суттєві положення права.

Принципи права виступають як своєрідна несуча конструкція, на якій базуються і реалізуються не тільки окремі норми права, інститути і галузі права, а й вся система права. Вони слугують основним орієнтиром всієї правотворчої, правозастосовної і правоохоронної діяльності державних органів. Від ступеня їх дотримання прямо залежить рівень складності, стабільності й ефективності правової системи. Маючи загальнообов'язковий характер, принципи права сприяють зміцненню внутрішньої єдності та взаємодії різних галузей і інститутів права, норм права і правових відносин, суб'єктивного і об'єктивного права.

Принципи права є не тільки орієнтиром у формуванні права, а й керівними засадами при розв'язанні конкретних юридичних справ, особливо при застосуванні аналогії закону у випадках наявності прогалин у законодавстві. Принципи права об'єктивно обумовлені економічним і соціально-політичним устроєм суспільства, який існує в тій чи іншій країні,

соціальною природою держави і права, характером панівного політичного і державного режиму, основними принципами побудови і функціонування політичної системи того чи іншого суспільства.

Принципи права не завжди лежать на поверхні і мають відкритий характер. Проте вони притаманні будь-якій правовій системі. Як правило, вони або закріплюються прямо в законодавчих актах (статтях, преамбулах, конституційних чи звичайних законах), або заповнюють собою зміст правових норм.

Залежно від свого характеру, принципи права поділяються на соціально-економічні, політичні, ідеологічні, релігійні, естетичні та соціально-юридичні.

Особливість останніх полягає в тому, що вони, згідно зі сучасною думкою, відповідають на питання, як відображається в праві його соціальна основа, яка структура права і який характер правового регулювання суспільних відносин.

Очевидним є те, що соціально-юридичні принципи – це ті самі його соціальні принципи, але переведені на мову права, юридичних конструкцій, правових засобів їх забезпечення.

До спеціально-юридичних принципів, як правило, зараховують такі основні засади сучасних правових систем чи їх вихідні положення:

- принцип загальнообов’язковості правових норм для усього населення країни і пріоритет цих норм над усіма іншими соціальними нормами;
- принцип несуперечності правових норм, які складають діючу правову систему держави, і пріоритет закону над іншими нормативно-правовими актами;
- принцип відповідності між об’єктивним і суб’єктивним правом, між правовими нормами і правовими відносинами, між правом і його виконанням;
- принцип поділу правової системи держави на самостійні галузі та інститути;
- принцип соціальної свободи, який виражений в системі суб’єктивних прав суб’єктів суспільних відносин, рівність перед законом і судом;
- принцип законності і юридичної гарантованості прав і свобод особи, зафіксованих в законі, пов’язаність нормами законодавства діяльності всіх посадових осіб державних

органів. Зміст принципу законності полягає в тому, що, як записано в ст. 8 Конституції України, «в Україні визнається і діє принцип верховенства права». Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується;

- принцип справедливості, який виражає загальносоціальну стуність права, прагнення до пошуку компромісу між учасниками правових зв'язків, між особою і суспільством, громадянином і державою. Справедливість вимагає відповідності між діями та їх соціальними наслідками;

- принцип юридичної відповідальності тільки за винну, протиправну поведінку;

- принцип презумпції невинуватості особи (особа вважається невинною доти, поки її вину у вчиненні правопорушення не встановлено судом або іншими компетентними органами держави у визначеному законом порядку);

- принцип неприпустимості зворотної дії законів. «Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи» (ст. 58 Конституції України);

- принцип правосуддя виражає гарантованість захисту суб'єктивних прав у судовому порядку;

- принцип рівності означає перш за все рівність усіх перед законом, тобто рівність прав та обов'язків.

Окрім названих, принципи права поділяються на групи залежно від того, поширюються вони на всю систему права, на декілька галузей чи на окрему галузь права.

Відповідно до цього критерію, принципи права, які поширюються на всю систему права і окреслюють її характер, зміст, найбільш важливі її риси, називають загальними принципами.

Дати вичерпний перелік загальних принципів права неможливо, бо вони не завжди мають достатню чіткість і стабільність змісту. Головними з них є:

- принцип поваги до прав людини;
- принцип свободи;

- принцип гуманізму;
- принцип справедливості;
- принцип рівності;
- принцип законності в процесі створення і реалізації правових норм;
- принцип демократизму;
- принцип єдності юридичних прав і обов'язків;
- загальна обов'язковість норм права з поєднанням переконання і примусу для забезпечення його виконання;
- відповідність права загальнолюдським цінностям;
- відкритість законів;
- логічність і несуперечливість норм права;
- принцип взаємної відповідальності держави і особи.

Сьогодні принципи права розглядаються насамперед у зв'язку із завданням забезпечення прав людини.

Поряд зі загальними принципами в юридичній літературі виділяють також галузеві, міжгалузеві та принципи окремих інститутів права.

Галузеві принципи притаманні конкретній галузі права (наприклад, рівність сторін у майнових відносинах у цивільному праві).

Міжгалузеві принципи характерні кільком спорідненим галузям права (наприклад, гласність судочинства у кримінально-процесуальному і цивільно-процесуальному праві). На міжгалузеві принципи повністю накладаються і загальноправові принципи. В кожній окремо взятій галузі права вони набувають своєї специфіки.

Принципи інститутів права – основні ідеї, що лежать в основі побудови певного інституту права. Скажімо, принцип неприйняття подвійного громадянства чи принцип охорони і захисту всіх форм власності.

Що стосується принципів соціології права, то у розпорядженні соціології права є ряд методологічних принципів, на які вона спирається при вирішенні пізнавальних завдань.

До цих принципів відносяться:

1. Принцип детермінації.

Поняття детермінації (від лат. *determinare* – визначати) позначає причинну обумовленість явищ і подій. А принцип детермінації передбачає пошук соціологічною свідомістю

причинних факторів, що визначають розвиток і функціонування конкретних соціальних формоутворень.

Цей принцип вимагає виходити з того, що суспільні відносини, соціальні інститути з усіма супутніми їм соціогенними структурами здатні ставити існуючим структурам відносин, діяльності і свідомості певну змістовно-смыслову спрямованість. Причинних факторів такого роду існує безліч.

У соціально-правовій сфері важливо розрізняти такі види детермінації, як номотетичну (здійснювану за допомогою необхідності, через неухильну дію закону-номоса) і евентуальну (виявляється за допомогою випадковості). Традиційно вважалося, що лише перша відіграє істотну роль в області права, що вона задає міру, параметри нормативності, що визначають подальшу долю структур і суб'єктів. Ставлення до місця і ролі евентуальної детермінації в правовій і кримінальній реальності змінилося з виникненням синергетики.

2. Принцип раціоналізації.

Цей принцип передбачає побудову суто раціональних пояснювальних схем, що дають можливість знати і розуміти суть того, що відбувається в сфері соціально-правової реальності. Раціональне розуміння – це процес змістоутворення, коли об'єктивні сенси, що містяться в предметі, з'єднуються з суб'єктивними сенсами, які є особистим надбанням індивідуальної свідомості, і утворюється щось третє, що проливає додаткове світло на суть речей.

Раціональне розуміння – це не тільки володіння знаннями у вигляді тієї інформації, що є в певний момент у розпорядженні соціологів і може бути засвоєна ними. В індивідуальній свідомості ця інформація набуває суб'єктивно-особистісного відтінку разом зі специфічними смисловими акцентами, створюючи таким чином причинну інтелектуальну ситуацію, що обумовлює процес дійсного розуміння.

3. Принцип протиріччя.

У світлі принципу протиріччя соціальна реальність постає у вигляді різноманітних колізій – конфліктів, антагонізмів, антиномій, антитез, опозицій, дисонансів і т. ін. Виявлення в соціальному феномені внутрішніх опозицій протиставних один одному сторін – це в певному сенсі схематизація того, що відбувається в соціальній дійсності.

4. Принцип емпіризму.

Для того щоб соціологічна картина світу права була досить повною, вченим-соціологам необхідно мати інформацію про безліч конкретних фактів, що стосуються реальних правових відносин.

Соціологія має досить ефективний інструментарій для аналізу фактів у соціально-правовому житті. В її розпорядженні є різноманітні методи і методики емпіричних досліджень. За їх допомогою здійснюються збір і обробка первинної інформації. Вони здатні добувати таку інформацію про діяльність правової системи, яку самі юристи з їх традиційними аналітичними засобами добути не в змозі.

Вважається, що велика частина методів конкретно-соціологічних досліджень має універсальну застосованість і може використовуватися при дослідженні різних соціальних сфер, включаючи і сферу права. Однак специфіка взятого з життя матеріалу, яке наповнювало ці сфери, неминуче змушує дослідників вносити в свої програми необхідні корективи. Тобто діалектика загального і особливого має тут цілком конкретний вид приватних методик для аналізу фактів правового життя суспільства. Своєрідність соціально-правових реалій, як-от інститутів, відносин, накладає свій характерний відбиток на дослідницьку технологію і техніку.

Явною перевагою емпіричної соціології права є її здатність отримувати об'єктивну інформацію про стан справ у соціально-правовій сфері, надавати її в розпорядження не тільки державних інституцій, а й громадянського суспільства. А це, в свою чергу, допомагає контролювати діяльність правової системи і своєчасно вживати заходів щодо її вдосконалення.

Отже, соціологія права вивчає не все у праві і не право, узяті саме по собі, а соціальне в праві, взаємодію соціального і правового, тобто соціальну обумовленість права, соціальні умови й основи його дії та соціальну роль права.

Повний аналіз соціології права неможливий без аналізу її принципів. Перед початком аналізу принципів соціології права необхідно проаналізувати принципи права. Для соціології права важливими є соціально-юридичні принципи права, тому що саме вони відображають соціальні принципи права, які переведені на мову права.

Що стосується принципів соціології права, то в науці виділено чотири такі принципи – принцип детермінації, принцип раціоналізації, принцип протиріччя, принцип емпіризму.

Принцип детермінації передбачає пошук соціологічною свідомістю причинних факторів, що визначають розвиток і функціонування конкретних соціальних формоутворень. Принцип раціоналізації передбачає побудову суто раціональних пояснювальних схем, що дають можливість знати і розуміти суть того, що відбувається в сфері соціально-правової реальності. У принципі протиріччя соціальна реальність постає у вигляді різноманітних колізій – конфліктів, антагонізмів, антиномій, антитез, опозицій, дисонансів і т. ін. Принцип емпіризму надає об'єктивну інформацію про стан справ у соціально-правовій сфері.

1.4. Функції соціології права

Соціологія права є міждисциплінарною наукою, що сформувалася на межі соціології та права. Європейська наука вважає її галуззю соціології. Натомість вітчизняні вчені раніше її вважали юридичною дисципліною. Нині ж надають перевагу першому погляду.

Соціологія права – галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезис, динаміку, структуру правових норм та їхню роль у суспільстві, механізми їх реалізації в поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства.

Вона покликана досліджувати взаємозв'язки і взаємовпливи соціальної дійсності з правовими системами і нормами права, розглядаючи право як систему встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, які регулюють суспільні відносини, дотримання і виконання яких забезпечується як методом переконання, так і методом примусу.

Предметом соціології права є суспільні відносини, за яких формувалися правові норми та акти, соціальна зумовленість права, а також вплив права на соціальні процеси, формування і розвиток суспільних відносин. Це означає, що предмет соціології права охоплює всі суспільні явища, які містять правовий елемент, соціальні чинники, які взаємодіють з правовими

явищами, а також механізми та закономірності такої взаємодії. Об'єктом соціології права є соціально-правові відносини.

Актуальність соціології права полягає в науково-пізнавальному та практичному аспектах, оскільки без всебічного знання соціальних аспектів формування і дії права неможливі реалізація концепції правової держави, прогнозування перспектив упровадження конкретного правового акта.

Проблематика досліджень соціології права охоплює кілька головних напрямів. Одним з них є походження правових норм, що складаються на підставі існуючих суспільних відносин, відображаючи волю законодавця, потреби суспільства, тенденції суспільного розвитку, тобто є соціально зумовленими. Наскільки адекватно правові норми відтворюють вимоги життя, реальний стан речей, сприяють розвитку суспільних відносин, завдяки чому і як виникають конкретні правові інститути – усе це досліджує соціологія права.

Соціальна зумовленість правових інститутів та права передбачає глибокий аналіз соціальних відносин, які потребують правового регулювання. Оскільки вони перебувають у постійному розвитку, важливо не тільки з'ясувати їхні особливості на певному етапі, а й спрогнозувати розвиток у майбутньому. Соціальні відносини, що є об'єктом правового регулювання, постають як інтереси, мотиви, які, подолавши певну систему процедур, втілюються у законодавчі акти. Предметом соціально-правових досліджень у такому разі є не тільки регламентовані форми діяльності з підготовки правових актів, але й різні неформальні відносини в цьому процесі. Не менш важливим є вивчення ефективності правових настанов, що виявляється у їх впливі на практичні відносини. Таке розуміння конкретизується у різних проблемних напрямках, які склалися в сучасній соціології права. А вивчення ефективності дії права пов'язане зі з'ясуванням особливостей правового чинника і ступеня його впливу на розвиток суспільних відносин.

Елементи соціологічного погляду на право простежуються ще у працях давніх мислителів, які розмірковували над проблемами облаштування суспільства, держави, влади, закону, справедливості й порядку, еволюціонуючи з розвитком цивілізації. Формування соціології права є закономірним наслідком розвитку як юридичної, так і соціальної науки.

Вона обумовлена відповідною зрілістю цих наук, а також реальною потребою осмислення, прогнозування процесів, що виникали і розвивалися на їх стику. У зв'язку з цим наприкінці XIX ст. у юридичній науці сформувалися нові течії: соціологічна юриспруденція (США) і так звані школи вільного права (Європа). Але вони ще не були домінуючими на той час та й мало чим нагадували соціологію права в сучасному розумінні, яка остаточно оформилась як самостійна галузь знань на початку XX ст. А сам термін «соціологія права» на позначення самостійного наукового напрямку запроваджений до вжитку в 1962 р. на Міжнародному соціологічному конгресі, де було заявлено, що інтелектуальний клімат, розвиток соціологічної теорії і суспільних наук загалом зумовили необхідність інституціоналізації соціології права як науки. Це стало підставою для створення у межах Міжнародної соціологічної асоціації Дослідницького комітету соціології права.

На розвитку європейської школи соціології права суттєво позначилася діяльність австрійського юриста Є. Ерліха, який висунув концепцію «живого права», французького соціолога Ж. Гурвіча (1894–1965), який окреслив предметну галузь соціології права, та багатьох інших сучасних соціологів, які працюють у цій проблематиці – Ж. Карбоньє, Б.-М. Блегвард, А. Арно, Л. Фрідман та ін. Засновником американської школи соціології права вважають Р. Паунда, який першим порушив питання про дослідження права в його соціальному контексті (під впливом його ідей перебували О. Холмс, Л. Брендейс, Б. Кардозо, Д. Френк, Х. Оліфеат, В. Кук та ін.). Представники американської школи розглядають право з позиції емпіричного досвіду, інтуїції та доцільності, вважаючи суб'єктивний розсуд судді головним критерієм правомірності вчинку, стверджуючи, що право створюється судом і є засобом досягнення соціальних функцій.

У руслі загальноцивілізаційних поглядів на суспільство, владу, право та особливості їх взаємодії розвивалася й українська суспільно-правова, філософська думка. Роздуми, ідеї, втілені у творах Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, свідчили про високий рівень української думки, але вони, як і пізніші праці М. Драгоманова, І. Франка, С. Подолинського та М. Грушевського, ще не відповідали критеріям досліджень.

Значний внесок у розвиток правознавства зробили провідні теоретики української соціологічної школи наприкінці XIX – на початку XX ст. В. Вергановський, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, О. Кістяківський, М. Ковалевський та ін. Було проголошено, що право на території України дослідники будуть вивчати як таке, що «матиме самостійний інтерес для правника, історика, соціолога».

Соціологія права є складним структурним феноменом, структурні особливості якого виділяють залежно від застосовуваних критеріїв класифікації. Найчастіше застосовують п'ять варіантів класифікації:

1. За рівнем (масштабом) дослідження: макро-, мезо-, мікротеорії.

2. За особливостями дослідження: теоретична та емпірична.

3. За цілями й завданнями: фундаментальна і прикладна.

4. За категоріями права або соціології:

а) за юридичними категоріями, позиціонуючи кожен галузь права як автономну соціологічну дисципліну (соціологія кримінального права, соціологія адміністративного права, соціологія злочинності, соціологія законодавства);

б) за соціологічними критеріями, коли диференціація за галузями соціології передбачає невіддільність правового у соціальному (наприклад, соціологія шлюбу і сім'ї є похідною не тільки від загальної соціології, а й від соціології права, оскільки сім'я є не тільки соціальним, а й правовим інститутом, що засвідчує міждисциплінарне взаємопроникнення різних галузей соціології).

5. За суб'єктами виконання правових ролей:

а) законодавча соціологія, покликана вивчати сили, які в процесі розвитку суспільства зумовлюють появу нових форм права (групи тиску, рівень правової культури, що є своєрідними соціологічними законодавцями на відміну від юридичного – парламенту, уряду);

б) судова, яка вивчає безпосередньо судові рішення і процес його прийняття. Пов'язана з психологією, передусім з психологією малих груп (суд присяжних) чи з індивідуальною психологією (за одноосібної ухвали судових рішень).

Соціологія права як самостійна галузь знань реалізує всі властиві науці функції, сукупність яких утворює дві групи:

1. Теоретико-пізнавальна функція. Реалізується в обґрунтуванні причинно-наслідкових зв'язків взаємодії права та соціуму, у критичному оцінюванні чинних норм права, у з'ясуванні особливостей права, які заважають його визнанню в осмисленні різноманітних практичних ситуацій, повсякденній реалізації права.

2. Практична функція. Стрижнем її є прогнозування правової ситуації в країні, вивчення громадської думки щодо певного правового акта, рівня правової культури громадян та засобів її підвищення. Містить елементи прогнозування, критики, оцінки, опису.

Соціологія права в системі знань про суспільство

Як галузь соціологічних знань, соціологія права має безпосередній зв'язок зі загальною соціологією та іншими її галузями, оскільки сфери суспільного життя, які вони досліджують, мають правовий аспект. Загалом соціологія права вивчає правову сферу як соціальну підсистему крізь призму взаємозв'язків особистості, соціальної групи, суспільства. Водночас вона розглядає право як соціальне явище, застосовуючи при цьому методи загальної соціології. Багато її категорій є категоріями і загальної соціології (соціальний контроль, соціальний примус та ін.).

Право – формальний соціальний інститут, система встановлених, санкціонованих державою правил поведінки, загальнообов'язкових для населення та державних установ, захищена державою від порушень і спрямована на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

Всі теорії виходять з того, що право:

- соціальне явище, без якого не може існувати цивілізоване суспільство;
- один з елементів соціальної системи, що впливає на всі її складові;
- продукт свідомої діяльності людей, спрямований на охорону особистості, соціальних груп і класів;
- у нормативній формі відображає потреби загальнолюдської справедливості, служить інтересам суспільства.

Особливості соціальної дії права виявляють себе у процесі функціонування правової системи. З точки зору соціології права основними функціями правової системи є:

- інтегративна функція – передбачає включення колективів та індивідів у єдину систему соціальної організації, існуючого правопорядку, соціального контролю;
- регулятивна функція – реалізується через надання суб'єктам правовідносин певних взаємних прав та обов'язків, а також щодо держави та її установ. За командно-адміністративної системи її значення перебільшували, оскільки держава регулювала всі сфери суспільного, духовного і більшість приватного життя.

Назагал правова система забезпечує регулювання двома методами:

- а) встановленням обов'язків, прав, заборон і дозволів;
- б) створенням позитивних стимулів для суспільно корисної діяльності та передумов для розвитку громадсько-правової активності.

В основі правового регулювання – законодавча діяльність держави. Втілюється воно у конкретних рішеннях службових осіб, затверджених установами, що застосовують право;

- комунікативна функція – суть її в тому, що правова інформація є одним із видів соціальної інформації, яку індивід отримує, сприймає, переробляє і використовує. Вона має приписний характер, доводячи позицію держави щодо забороненої або дозволеної поведінки;

- охоронна функція – обумовлена необхідністю захищати суспільні відносини, інтереси громадян, соціальних груп, суспільства загалом. Головне завдання її полягає в запобіганні правопорушень завдяки застосуванню заходів примусу – заборони та санкцій за правопорушення.

У вивченні соціальної дії права важливим є і визначення засобів соціально-правового впливу – яким чином, за допомогою чого правові вимоги перетворюються на соціальну поведінку. Соціологія права виокремлює такі засоби соціально-правового впливу:

- інформаційні сигнали про зміст юридичних норм;
- юридичні норми (для їх реалізації необхідні відповідні умови);

- юридичні факти (засіб переведення абстрактної юридичної норми у конкретну площину життя);
- особистість, яка визначає форми і зміст своєї діяльності;
- соціальні умови, за яких особистість здійснює свій вибір.

Механізм реалізації права постає як дуже складна взаємодія правових, матеріально-правових, організаційних, технічних, психологічних та інших зв'язків і відносин. Вихідними його елементами є юридична норма та соціальна ситуація, якої ця норма стосується. Ці елементи спричиняють відповідні організаційні та психологічні явища: оцінку ситуації, аналіз норми, зіставлення норми з інтересами суб'єкта, прогнозування наслідків застосування (незастосування) норми, прийняття рішення, що відповідає чи не відповідає нормі. Для ефективної дії права необхідні такі умови:

- правова норма, її якісний зміст, відповідність реаліям та умовам життєдіяльності суспільства;
- діяльність правових органів та їх службових осіб;
- особливості правосвідомості громадян;
- високий рівень правової поінформованості населення;
- ефективні санкції за невиконання правової норми;
- кадрові, матеріальні, організаційні ресурси для застосування правової норми.

Але на практиці право не завжди діє ефективно, що зумовлено як об'єктивними (економічні, територіальні особливості регіонів, слабка організація справи, недостатня поінформованість), так і суб'єктивними (деформація ціннісних орієнтацій, особливості моральної атмосфери в суспільстві, правовий нігілізм) чинниками.

Найважливішими функціями соціології права, як і кожної наукової дисципліни, є теоретична (методологічна) та практична. Відповідно до цих двох основних функцій можна було б виділити дві моделі, два види соціології права: суто соціологію права і прикладну соціологію права.

Однак і тут, як і в багатьох інших випадках, краще не роздвоювати науку, а говорити про єдину науку.

Для юридичної науки, яка звернена насамперед до окремої нормативної форми відбиття соціального буття, тобто до права як сукупності норм, використання соціологічних

методів особливо важливе, бо воно допомагає виявити, якою мірою ці норми реалізуються у реальному житті, чи немає розриву між належним і сущим, як оцінює дані норми громадська думка тощо.

Внесок юридичної науки до комплексних досліджень проблем суспільного життя багато в чому залежить від того, якою мірою вивчена соціальна обумовленість і ефективність права, розкритий соціальний механізм правового регулювання.

Тільки за цієї умови є можливим обґрунтований вибір тих соціальних інтересів, фактів, норм і відносин, які можна санкціонувати юридичним законом, лише тоді і з'являється основа для визначення найбільш ефективних засобів впливу.

Однак галузеві юридичні науки все ще переживають труднощі при такій оцінці, а загальна теорія права може дати тільки принципові орієнтири, які необхідні, але не достатні для юридичного розв'язання конкретних соціальних проблем. Заповнити цей вакуум – завдання соціології права.

Наприклад, для організації на науковій основі правотворчої діяльності держави, яка відповідає інтересам широких мас, потрібно мати у своєму розпорядженні теоретичні знання, які давали би можливість передбачити наслідки.

Підстави для такого передбачення і дає соціологія права. Вивчаючи громадську думку про право, ставлення до нього різних верств населення, причини недостатньої ефективності деяких правових норм, соціологія права прагне насамперед скласти уявлення про фактичні мотиви, які управляють поведінкою населення в цілому, а також про мотиви поведінки різних соціальних верств.

Знання цих мотивів надасть можливість виявити той внутрішній рушій, на який може розраховувати законодавець або особа, яка впливає на суспільство.

Для того щоб скласти цілісне й об'єктивне уявлення про правову систему, що вивчається, досягти певної практичної мети, використовуються як загальні методи процесу мислення, так і соціологічні методи: опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент.

Теоретична (методологічна) функція соціології права забезпечує приріст теоретичних знань, уявлень про право,

його функціонування та розвиток, а також про методологічні засади соціологічного дослідження.

Розкриваючи конкретні закономірності взаємодії суспільства та права, соціологічна теорія виконує функцію безпосередньої методології емпіричних досліджень права. Методологічна функція соціології права полягає не тільки в тому, що вона теоретично орієнтує дослідника при роботі з емпіричним матеріалом (постановка проблем, висунення гіпотез, пояснення фактів тощо). Не менш важливе й те, що вона формулює вимоги до емпіричного аналізу права.

Призначення соціології права – виявити ті властивості самого права, які заважають його пізнанню, показати надзвичайну різноманітність практичних ситуацій, звертаючи особливу увагу на його повсякденну реалізацію, яка не призводить до судових спорів.

Інформаційна функція забезпечує одержання інформації про реальні юридичні явища, процеси, систематизацію такої інформації та формування уявлень про проблеми, що потребують вирішення.

Цю функцію збору відомостей, отримання даних соціологія права спонтанно виконувала з перших днів свого існування, що допомогло по-новому глянути на багато інститутів.

Не слід переоцінювати можливості цієї функції збору відомостей з конкретних проблем. Їй треба віддати належне в тому сенсі, що вона спонукає до подальших досліджень, але було б помилково вважати, що за її допомогою можна відразу ж вирішити усі проблеми. Було б надто небезпечно поспішно надавати такій інформації загальне значення, не враховуючи інші можливі та невивчені аспекти.

Виявити та пасивно за протоколювати юридичні явища – цього ще мало. Ми бажаємо знати, чому або принаймні як виникли ці явища. Ми бажаємо знати причини речей.

Аби перервати цю спокійну течію речей – смертельну, якщо вона триває досить довго, для усякої науки (на недовгий час такий спокій необхідний), потрібна критика, яка не пов'язана ніякими упередженими настановами; критика, яка не інтегрована у межах даної системи. Юридична соціологія може з успіхом для права виконувати це завдання саме тому, що вона незалежна від нього. Це і є критична функція соціології права.

Критична функція соціології права повинна відповідати ряду вимог. Насамперед критика повинна бути вільною від зневаги до свого об'єкта. Щодо права в цілому та його найважливіших інститутів діє презумпція її значущості та важливості для життєдіяльності суспільства.

Далі потрібно суворо розпізнавати критику, яка заснована на вже отриманих результатах, і критику в стадії дослідження проблеми.

І нарешті потрібно суворо додержуватися права, яке критикують, доки воно не буде офіційно змінене під впливом критики.

Соціальні функції – це специфічний ракурс права, де регулятивна і охоронна функції «поєднуються» у відокремленій якісно однорідній сфері соціальних відносин, економіці, політиці, ідеології.

Економічна функція як одна з найважливіших соціальних функцій права мала велике значення на всіх етапах розвитку товарно-грошових відносин. Право завжди було гарантом власності та свободи підприємництва. Економічна функція права здійснюється як безпосередньо через регулювання правомірних дій учасників економічних відносин, так і опосередковано, шляхом погрози застосування санкцій чи їх реалізації за скоєння правопорушень у сфері економіки.

Політична функція права полягає насамперед у регулюванні відносин влади, відносин між соціальними групами і – особливо – в регулюванні національних відносин.

Виховна функція права є результатом здатності права виражати ідеологію певних кланів і соціальних сил та його спроможність впливати на думки і почуття людей. Одне з найважливіших завдань виховної функції права – виховання високої правосвідомості, формування у громадян стимулів правомірної поведінки.

Поновлююча функція займає особливе місце у механізмі правового впливу. За допомогою правових засобів поновлюють порушений громадський порядок; дуже часто поновлюється і попереднє правове становище суб'єктів права (приміром, наприклад, знову одержує ті права, яких був позбавлений, йому повертають майно, поновлюють на роботі, реабілітують його ім'я тощо).

Часто поновлююча функція реалізується внаслідок того, що відміняється прийнятий правовий акт чи юридично значуща дія (наприклад, наказ про звільнення).

Практична спрямованість соціології проявляється в тому, що вона здатна випрацьовувати науково обґрунтовані прогнози про тенденції розвитку соціальних процесів у майбутньому. В цьому проявляється прогностична функція соціології. Особливо важливо мати такий прогноз в перехідний період розвитку суспільства. В цьому плані соціологія може:

1) встановити, який діапазон можливостей відкривається перед учасниками подій на певному історичному етапі;

2) представити альтернативні сценарії майбутніх процесів, пов'язаних із кожним із вибраних рішень;

3) розрахувати ймовірні збитки по кожному із альтернативних варіантів, включаючи побічні ефекти, а також довготривалі наслідки.

Неабияке значення в житті суспільства має використання соціологічних досліджень для планування розвитку різноманітних сфер суспільного життя. Соціальне планування розвинуто в усіх країнах світу незалежно від соціальних систем. Воно охоплює найширші галузі, починаючи від відповідних процесів життєдіяльності світового співтовариства, окремих регіонів і країн та закінчуючи соціальним плануванням життя міст і сіл, окремих підприємств і колективів.

Соціологія, незважаючи на особисті установки вчених-соціологів, виконувала і продовжує виконувати ідеологічну функцію. Результати досліджень можуть використовуватися в інтересах яких-небудь соціальних груп для здобуття ними відповідних соціальних цілей. Соціологічне знання часто є засобом маніпуляції поведінкою людей, формування відповідних стереотипів поведінки, створення системи ціннісних і соціальних переваг тощо. Але соціологія може допомогти в справі покращення взаєморозуміння між людьми, формування у них відчуття єдності, що зрештою допомагає вдосконалювати суспільні відносини. В такому разі кажуть про гуманістичну функцію соціології.

Отже, роль соціології в суспільстві визначається її предметом, а реалізується функціями.

Тому основною з функцій є теоретико-пізнавальна, яка полягає в тім, що соціологія разом з іншими науками бере активну участь у пізнанні об'єктивної реальності, допомагає з'ясовувати та формувати нові теоретичні та практичні знання про світ, в якому живе людина, про закономірності розвитку соціальних відносин у ньому.

Соціологія молода й дуже динамічна наука. Вона все ще перебуває на стадії становлення, і в ній багато «білих плям»: не сформовано остаточно методології, тривають дискусії навіть навколо самого предмета вивчення, не розроблено теорії багатьох соціальних явищ, не повністю сформовано понятійний апарат тощо. Тому теоретико-пізнавальну функцію передовсім спрямовано на саморозвиток і саморефлексію науки, пізнання самої себе. Це відповідно стимулює діяльність й самих соціологів.

Основним завданням соціології, пов'язаним із теоретико-пізнавальною функцією, є дослідження соціальних явищ і процесів. При цьому кожне явище, кожний процес слід розглядати в комплексі, у взаємозв'язку та взаємозалежності з іншими явищами і процесами. Така функція називається прикладною, прогностично-перетворювальною, або конструктивною. Соціологія, мабуть, єдина з суспільних наук, яка не лише покликана, але й має реальні можливості розкрити стан, напрям, тенденції руху сучасного суспільства, спрогнозувати найближчу і віддалену перспективу його розвитку, причому не тільки в дослідницькому, теоретичному плані, а й у практичному, прикладному. За допомогою соціологічних досліджень виявляються відхилення у розвитку соціальних відносин, своєчасно прогнозуються негативні явища, розробляються соціальні технології, системи управління соціальними організаціями.

Не можна здійснювати перетворення, які торкаються інтересів багатьох людей, без урахування, як саме ці перетворення сприйматимуться ними.

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ

СОЦІОЛОГІЧНО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ

2.1. Передумови зародження соціологічно-правових учень

Передумови зародження соціологічно-правових учень потрібно шукати в тих часах, коли людська цивілізація перебувала в стані початкового розвитку. Вже тоді людина намагалася усвідомити й удосконалити форми спілкування зі собі подібними, зрозуміти суть власної і чужої свободи і несвободи, добра і зла, справедливості і несправедливості, порядку і хаосу. Поступово усвідомлювалася необхідність обмеження своєї свободи, формувалися соціальні стереотипи і загальні для певного суспільства (роду, племені) правила поведінки (звичаї, традиції), забезпечені авторитетом і укладом життя. В процесі спілкування і реалізації природних прав людини на життя, свободу, власність викристалізовувалися норми природного права. Воно служило основним і безпосереднім регулятором відносин між індивідом та суспільством і до певного моменту вдало гармонізувало їх. Як відомо, теорія еволюції стала панівною у правознавстві на початку XIX ст. й попервах мала філософсько-метафізичний характер у тому розумінні, що далеко виходила за рамки фізики (механіки) І. Ньютона та утверджувала ідею еволюції (ідею історизму) у термінах умоглядної натурфілософії. Таким було і вчення німецької історичної школи юристів, які багато чого запозичили у своїх сучасників-філософів.

Одним із перших висновків зі соціологічного погляду на суспільство та його історію стало визнання пов'язаності та взаємної зумовленості всіх аспектів соціального життя. З цього випливало, то право не можна вивчати ізольовано від процесів, що відбуваються у суспільстві, і що право не може обмежуватися тільки духовною культурою (мова, звичаї, релігія). Воно підлягає дослідженню у зв'язку з усіма аспектами

суспільного життя, включаючи економічні умови життя суспільства.

Другим висновком є такий: між людьми у суспільстві встановлюються зв'язки, які не залежать від юридичної регламентації та впливу з боку державної влади. Це передусім суспільні зв'язки, сукупність яких утворює суспільний організм, відмінний від інституції держави з її конкретно-історичним правовим порядком. Суспільні зв'язки встановлюються під дією життєвих інтересів людей. Єдність інтересів об'єднує людей в особливі групи, які називають суспільними класами і які відрізняються одна від одної своїми класовими інтересами.

Третім висновком є такий, що головним елементом, на якому базовано суспільні зв'язки, є економічні умови. Ті чи інші умови виробництва та розподілу господарських благ – головна причина вироблення соціально-класових інтересів, які поєднують людей у класи та роз'єднують ці класи.

Четвертим висновком є: враховуючи рівень впливу соціального життя на різні суспільні інституції, необхідно вносити істотні корективи до методології пізнання. Одним з головних методів соціально-історичних досліджень має бути визнано емпіричний метод, тому з пояснень соціально-історичних явищ необхідно виключити все те, що не впливає зі спостережуваних фактів і ґрунтоване виключно на апріорних, умоглядних припущеннях. З лексики філософів, соціологів та представників інших гуманітарних наук слід виключити такі метафізичні поняття, як «народний дух», «світовий дух» та подібні до них. Гуманітарії науки мають стати позитивними у науковому розумінні цього слова, тобто повинні орієнтуватися на розв'язання прикладних, позитивних (конкретних) завдань, до чого закликає соціологія.

Сучасне право, як стверджують соціологи, відображає зміни соціального та економічного характеру у світовій спільноті, а тому зміна ролі права – це процес усезагальний, що стосується усіх держав без винятку. Такою, зокрема, є точка зору американського політолога Л. Фрідмана. На його думку, на підставі зростання політичної активності, а також зміни характеру вимог до правових систем та розподілу цих вимог по різних націях, класах, соціальних прошарках та групах можна говорити про рівень та характер розвитку політичної культури того

чи іншого суспільства. Порівняльне право чимало вчених розглядали та розглядають як один з аспектів соціології права. Передусім це викликано наявністю єдиного світового ринку, який об'єднує різні держави та народи. За таких умов політикам та підприємцям доводиться мати справу з політико-правовими, економічними та етнокультурними системами, істотно відмінними від їхніх власних. Природно, це стосується й юристів, покликаних забезпечувати за допомогою права управління багатоманітними соціальними процесами. Найяскравішим прикладом порівняльно-історичного підходу до права є звичаєве право (право за звичаєм).

Не кожний звичай є звичаєвим правом. До останнього належить тільки юридично дійсний звичай, тобто обов'язковий. На базі порівняльно-історичного вивчення звичаєвого права сформувалася юридична етнологія (антропологія), відмітною рисою якої є зверненість до вивчення архаїчного (примітивного) права, репрезентованого у житті доіндустріальних суспільств, за винятком таких великих цивілізацій та культур, як, наприклад, китайська та мусульманська.

Незважаючи на зрослу роль держави у сучасній правотворчості, правотворчу ініціативу суспільства не було повністю віддано на відкуп державним інституціям, про що свідчать дослідження представників соціології права. Один з фундаторів соціології права юрист Є. Ерліх стверджував, що право належить поділяти на позитивне і так зване живе право. При цьому він особливо підкреслював, що центр ваги розвитку правової поведінки міститься не у законодавстві, не у науці права і не в судових рішеннях, а у самому суспільстві. Тим самим він ясно давав зрозуміти, що право слід розглядати як якусь залежну (залежну від суспільства) змінну. Інакше кажучи, Ерліх закидає попередньому правознавству те, що з усіх явищ правового життя воно займалося лише правовою нормою. Для соціології права ця норма, взята сама по собі, нічого не говорить. Якщо соціологія права хоче розкрити закономірності правового життя, то їй потрібно займатися також вивченням соціальних та економічних чинників, які впливають на правотворчість. Живе право – це право інтуїтивного правового почуття (почуття правової свідомості).

Є. Ерліх народився у Чернівцях і з 1900 року до початку Першої світової війни працював там в університеті, обіймаючи посаду декана, а потім ректора. Велику роль у формуванні його поглядів відіграло вивчення реального права у сучасній йому Буковині, населеній тоді представниками різних національностей, які мали свої специфічні правові звичаї. Соціологія права, згідно з Ерліхом, має своєчасно розпізнавати паростки нового права серед уже віджилих або таких, що відживають, правових норм. Для успішної діяльності на теренах соціології права необхідно більше довіряти емпіричним дослідженням, зосередившись на вивченні трьох чинників правової реальності: суспільних сил, що ведуть до утворення права; фактів права; правових положень.

З точки зору соціологів, і зокрема соціологічно мислячого Ерліха, історія права має цінність лише тоді, коли вона стає допоміжною науковою дисципліною для соціології права. При цьому йтися має не просто про історію права, а про історію правових установ. Згідно з характером та загальними завданнями соціології висувається вимога соціологічного вивчення права, спрямованого на відкриття загальних соціальних причин походження та розвитку права. Із соціологічної точки зору правові відносини є окремим випадком суспільних відносин. Тому вироблення поняття права треба починати не з норм та правил, а з аналізу суспільних відносин, точніше, тієї їх частини, яку характеризують як правові відносини. Таким чином, замість сукупності юридичних норм під правом слід розуміти сукупність юридичних відносин або те, що називають правовим порядком. З цієї точки зору правові норми являють собою деякі атрибути правового порядку.

У складі розвиненого правопорядку виокремлюють два елементи: правові інституції, які визначають характер усього правопорядку загалом; розрізнені та нечисленні відносини, які являють собою зароджувані або породжувані компоненти правопорядку. Соціологічне вивчення права протиставляється догматичному, метою якого визнано суто підготовчу роботу, зорієнтовану на описування фактів цивільного права. Догма права є не наука, а «мистецтво» («штукатурство»), тобто це прикладна, техніко-допоміжна дисципліна. Догму права як систематизацію та класифікацію правового матеріалу

можна успішно розробляти лише тоді, коли вона спирається на науково-об'єктивну теорію права, тісно пов'язану з соціологією. Тож теорія права можлива тільки як соціологічна дисципліна. У свою чергу, соціологічну теорію права як науку належить будувати у тісному зв'язку з історико-порівняльним методом.

На підставі загальної теорії права висувається завдання створення прикладної дисципліни – політики права, мета якої має полягати в тому, щоб виробляти пропозиції щодо вправлення недоліків існуючого ладу. Догма та політика права як прикладні «мистецтва» для своєї успішної реалізації вимагають пізнання законів співіснування та спадкоємності різних правових явищ, тобто вимагають науки права у власному розумінні.

Блискуче виявили себе у теоретичній сфері та у сфері прикладних соціологічних досліджень представники польської школи соціології права. Вони також багато в чому сприяли міжнародній координації та співробітництву різних шкіл соціології права. Біля витоків польської соціології права стояв російський і польський юрист Л. Петражицький (1867–1931). Навчався він на медичному факультеті Київського університету, потім перейшов на юридичний факультет, після закінчення якого продовжив освіту в Німеччині. З 1898 р. по 1917 р. працював у Петербурзькому університеті. За його редакцією видавали збірник «Нові ідеї у правознавстві». Після Жовтневого перевороту емігрував до Польщі, працював на кафедрі соціології Варшавського університету.

Здійснюючи дослідження у галузі цивільного права під кутом зору відродження природного права, Петражицький ратував за створення нової науки у правознавстві, яка вивчає психічні особливості правового регулювання людської поведінки. Він намагався звести природничо-правове вчення (або вчення про бажане право) до особливої науки у вигляді політики права, ґрунтованої на психологічному вивченні права, тобто на психологічному дослідженні чинників та процесів мотивації людської поведінки та розвитку людського характеру. Петражицький вважав, що побудова наукової політики права (законодавчої політики) як самостійної наукової дисципліни, що слугує прогресу та вдосконаленню існуючого правопорядку,

має спиратися на методологічні розробки природничо-правових проблем.

У праці «Вступ до вивчення права та моральності. Основи емоційної психології» Петражицький писав, що існуючу систему юридичних наук, націлену на історичне та практично-догматичне вивчення діючого позитивного права, бажано й навіть необхідно доповнити побудовою науки політики права, яка має замінити попередню філософію природного права. Вимога відродження природного права не означає, за його словами, визнання тих засновків, з яких виходили представники класичної школи природного права. За тих часів не існувало політики права як науки, тобто не було дисципліни, яка, базуючись на наукових принципах, будувала б систему науково обґрунтованих політико-правових положень. Створення такої науки – справа майбутнього, а найпершою умовою для успішного руху до цього майбутнього є з'ясування природи засновків та методу політико-правового мислення. Таке з'ясування має розпочинатися з критичного самоаналізу, який виявляє, що право – це не тільки формальна система законів, а й психічний чинник суспільного життя.

Дія права як психічного чинника полягає, по-перше, у збудженні або придушенні мотивів до різних дій та недіяння (мотиваційна або імпульсивна дія права), по-друге, у зміцненні та розвиткові одних нахилів та рис характеру, у послабленні та викорінюванні інших, тобто вона полягає у вихованні соціальної психіки відповідно до форми та змісту чинних правових норм (педагогічна дія права). М. Вебер, розвиваючи ідеї соціології права, зробив засадовим поняття «раціональність», яке є центральним в усій його соціології взагалі. Найповніше та найточніше воно розкрито у веберівській соціології релігії, а відтак конкретизоване у веберівському тлумаченні бюрократії та буржуазного права.

Аналізуючи римське право, Вебер виокремлював, по-перше, потребу в розробленні точних юридичних термінів для юридично грамотного формулювання позову, по-друге, вказував на інституцію римських юрисконсультів, які володіли цією термінологією. У кінцевому підсумку римське право швидко позбулося релігійно-філософського впливу й стало цілком технічним штукарством. Невдовзі з'явилися школи,

в яких навчання відбувалося шляхом інсценування судових процесів. Таким чином, раціональність римського права здійснювалася як за рахунок формалізації юридичних понять, так і за рахунок вироблення знань про конкретну юридичну практику. Добре технічно відшліфоване римське право ефективно використовувала римська, а потім і візантійська бюрократія у практиці управління суспільством.

Чиста раціоналізація права неможлива, оскільки право існує задля його застосування у різних царинах людської діяльності й має враховувати їхню внутрішню, доволі суперечливу логіку. Цю «логіку» було значно впорядковано розвитком капіталістичних відносин у Європі. Капітал потребував не тільки технологізації промислового виробництва, а й технологізації (раціоналізації) правовідносин. Капіталістам було потрібне нове право, принципово відмінне від феодалного й таке, що гарантувало б можливість отримання прибутку за рахунок капіталовкладень, зростання капіталістичного виробництва тощо.

Проблеми, які ставив перед правом капіталізм, що розвивався, не можна було розв'язати у рамках старих правових систем. Право повинне було перетворитися на інструмент передбачення наслідків соціальної та економічної діяльності, яка забезпечує надійність розвитку капіталістичних відносин.

Одночасно з розвитком капіталізму відбувалося формування централізованої державності, в якій дедалі більшу роль відігравала професійна бюрократія. Вебер підкреслював, що сучасна держава, яка намагається раціоналізувати свій апарат, потребує передусім раціоналізації системи правосуддя та правопорядку. Це потрібно для того, щоб ефективніше протистояти тискові з боку різних соціальних груп, класів, щоб протиставити свою раціональну етику ірраціоналізмові сил, що зіштовхуються у класовій боротьбі.

Саме бюрократія стала тим потужним технічним засобом, який перетворив право на інструмент раціональної нейтралізації соціальних конфліктів. Разом з тим право перетворилося на величезну силу в руках бюрократії, і у підсумку виявилось, що раціоналізація права може слугувати не тільки звільненню, а й фактичному покріпаченню людини.

Професор Саутгемптонського університету (Великобританія) Д. Дж. Гелліген вважає, що підвищення ролі сучасної буржуазної держави у різних сферах життя суспільства спричиняє посилення так званої дискреційної (з фр. *discretionnaire* – залежний від власного розсуду) влади. Це виражено у розширенні можливостей посадових осіб, яким делеговано контроль над різними сферами суспільного життя, розв'язувати на свій розсуд не тільки питання про засоби досягнення тих чи інших політичних цілей, а й фактично самим визначати ці цілі. Тенденція до посилення ролі дискреційної влади має місце навіть у традиційних сферах державного контролю (кримінальна юстиція та система покарань). Визначальне положення існуючої політичної системи у тій чи іншій країні стосовно дискреційної діяльності не суперечить характеристиці дискреційної влади як специфічної підсистеми влади, всередині якої посадові особи можуть діяти відносно незалежно від інших систем та правового контролю.

На думку Геллігена, дискреційна влада не становить сама по собі загрози соціальній свободі, оскільки ґрунтується на принципі поділу влади та інших демократичних принципах правової держави. Інша річ, коли мають місце зловживання, у боротьбі з якими особливого значення набуває правовий чинник, який у сукупності з іншими соціальними чинниками виражає прагнення суспільства чітко визначити характер та процедури взаємовідносин.

Проте слід мати на увазі, що вимоги підпорядкування та підзвітності дискреційної влади політичній системі не знаходять свого втілення через значну розгалуженість апарату державного управління та низку інших чинників. Тому центральним залишається питання про ті засоби та методи, які можуть бути використані для впливу на дискреційну владу, щоб привести її у відповідність з існуючими у суспільстві правовими цінностями та інституціями.

У соціології Вебера розрізняють два підходи до визначення права. Перший пов'язаний з відокремленням права від звичаїв, у зв'язку з чим право визначають як легітимний порядок, гарантований примушуванням. Другий підхід – це розгляд права з точки зору ознак легітимності (дійсність права визначена визнанням суб'єктів чинного порядку з приводу цього

порядку). Вебер не був апологетом сучасного йому капіталізму. Він з належною критичністю справжнього, прискіпливого вченого оцінював ідеологію та господарську практику капіталізму, загострюючи увагу на суперечності між раціональністю капіталістичної системи та задоволенням прагнення до реалізації особистої свободи у рамках існуючих економіко-правових структур. Наприклад, у міру раціоналізації права дедалі більшою стає свобода угоди при найманні робочої сили, але це не приводить автоматично до зростання особистої свободи, до зростання можливостей вільного вибору людиною умов свого існування. Формальне право робітника укладати трудову угоду будь-якого змісту з будь-яким підприємцем практично не дає безробітному навіть мінімальної свободи вибору умов своєї праці, писав Вебер. Навпаки, це право передусім означає реальну можливість для підприємця встановлювати умови на свій розсуд і нав'язувати їх тому, хто шукає роботу. У підсумку виходить, що розширення свободи угоди у першу чергу підвищує шанси власників засобів виробництва на розширення їхньої влади над іншими людьми. Природно, що у такому правопорядку зацікавлені ті, хто перебуває у вигіднішому економічному становищі.

Ілюстрацією сказаного можуть бути певні факти із життя сучасного капіталістичного суспільства. Так, нині у багатьох капіталістичних країнах система соціального забезпечення та чинне трудове законодавство містять положення, які підтримують дискримінацію працівників, зайнятих неповний робочий час. Відповідно до існуючої практики, отримання деяких різновидів грошових допомог зумовлене необхідністю мати мінімальний трудовий стаж або мінімальну заробітну плату. Наприклад, у Німеччині для отримання права на пенсію по старості або грошової допомоги у зв'язку з захворюванням необхідно працювати не менш ніж 15 годин на тиждень (80-ті роки XX ст.) й отримувати мінімальну щомісячну зарплату. В Ірландії працівники, зайняті менш ніж 18 годин на тиждень, навіть якщо їхня заробітна плата є вторинним доходом, мають право на соціальне забезпечення тільки у разі отримання виробничої травми або професійного захворювання. У Франції, щоб отримати право на грошову допомогу у зв'язку з захворюванням, потрібно відпрацювати певний період часу.

2.2. Класичні соціологічно-правові теорії

Під класичною соціологією права слід розуміти передовсім сукупність базових уявлень про цю галузь науки, теорій здебільшого М. Вебера, Е. Дюркгейма, К. Маркса, Т. Парсонса, з іменами яких безпосередньо пов'язують вчення про класичну соціологію права. Саме на основі їхніх висунутих теорій сформувалась і формується дана галузь соціології. Неважко помітити, що «класичні теорії в соціології права» спирались на певні загальносоціологічні і навіть соціально-філософські парадигми, що стали основою розвитку гуманітарного знання в цілому. Ці парадигми створили якісно нові умови для подальшого власного розвитку соціології права як окремої галузі в XIX ст. Тому виділення соціології права в підгалузь науки не було випадковим. Воно було підготовлено всім попереднім розвитком людства. Подальші соціальні потреби зумовили розвиток різноманітних соціальних досліджень у сфері права. З новими прогресивними потребами тогочасного суспільства міцніла ідея можливості передбачати розвиток соціально-правових подій та їх прогнозування.

Французький соціолог Е. Дюркгейм безпосередньо пов'язаний з класичними парадигмами в соціології права, що залишаються одними з теоретичних фундаментів сучасної соціології права. Багато хто із науковців переконують в тому, що ідеї і погляди Дюркгейма мали набагато важливіший та вагоміший вплив на сучасну соціологію права, аніж теоретична спадщина М. Вебера. Проте в межах цієї теми буде доцільно розглянути не лише Е. Дюркгейма але і інших представників, які висували класичні теорії в соціології права, таких як Є. Ерліх, Ф. Теніс, власне М. Вебер, Т. Парсонс.

Еміль Дюркгейм (1858–1917) – французький соціолог, який в основу своїх поглядів на право поклав дві основні ідеї:

- суспільство розвивається від колективізму до індивідуалізму. З плином часу право починає виконувати не стільки каральну, скільки відновлювальну роль;

- функція покарання є вираженням суспільної думки. За її допомогою забезпечується інтеграція суспільства.

Дюркгейм розробив теорію правового розвитку. В основі цієї теорії лежить ідея соціальної солідарності. Соціальна солідарність досягається насильством, яке і зберігає цілісність

суспільства. Під соціальною солідарністю вчений розумів взаємодію індивідуальних свідомостей, що створює колективну свідомість. Причому колективна свідомість не зводиться до окремих індивідів. Дюркгейм виділяє механічну солідарність і органічну. Механічна солідарність переважає в простих одно-рідних суспільствах, що не володіють складною структурою.

У своїй докторській дисертації «Про поділ суспільної праці» Дюркгейм формулює предмет соціології як сутність соціальної солідарності. Він трактує солідарність як вищий і універсальний (для всіх епох і народів) моральний принцип, що визнається всіма членами суспільства. У зв'язку з цим Дюркгейм обговорює сукупність емпіричних явищ, відповідно до змін в інституті і колективній свідомості. Тут він аналізує також і «ненормальні» форми: аномію (відсутність законності і порядку), соціальну нерівність, рутинізацію праці, деградацію робочої сили, класові конфлікти. Покладаючись на поняття соціальної солідарності, Дюркгейм побудував одну з найбільш плідних теорій розвитку суспільства в світовій соціології. Від ступеня солідарності залежить стан суспільства – нормальний або патологічний. Патологія отримала у Дюркгейма таке пояснення – відчуття відсутності норм, що виникають в суспільстві, членів якого не тільки переконали, але і виховали бути законослухняними, однак не подбали про створення для цього необхідних умов, перш за все на законодавчому рівні. Під аномією Дюркгейм розумів відсутність чіткої системи соціальних цінностей і норм, що регулюють поведінку людей. Така відсутність зустрічається зазвичай у перехідні періоди і кризові періоди розвитку суспільства, коли старі цінності і норми перестали повністю або частково діяти, а нові ще не створені або не утвердились. Причину появи аномії Дюркгейм шукав в ігноруванні правил, що регулюють відносини між соціальними функціями, які «не пристосовані один до одного».

Тобто аномія і є порожнеча, коли суспільством не керують соціальні норми і закони, люди існують так, як хочуть, керуючись помилково зрозумілою свободою. Іншими словами, панує беззаконня, адже межа – це обмеження, накладання на поведінку великих мас людей соціальних норм. Дюркгейм уточнює, що суспільне життя в цей період не змогло «повністю організуватися, причому організуватися перш за все так,

щоб задовольнити потребу в справедливості». Принципово важливим уточненням того, як повинно організовуватись суспільне життя на нових засадах, слугує поняття «потреба в справедливості». Слід відзначити ще одну особливість. Дюркгейм каже про те, що потреба в справедливості опанувала наші серця. Що означає ця його фраза? Такі фундаментальні цінності, як добро, зло, свобода і деякі інші, представляють для людини, швидше за все, розумові потреби. Вони пізнаються інтелектом, тому і там же – в «абстрактних формах» – залишаються. Але справедливість і честь – глибоко емоційні цінності. В тому сенсі, що нашу честь легко зачепити, принизивши нашу гідність, і людина миттєво реагує, часто непередбачуваним чином. Справедливість володіє нашим серцем, а не розумом. Розум запускається вже тоді, коли сталася оцінка дії проти даного індивіда як несправедливої, він образився до глибини душі, а потім починає обґрунтовувати – собі або іншим – те, чому він вважає дію несправедливою і чому у нього був мотив так поводитись.

Завданням соціології, за Дюркгеймом, є встановлення чезрез суспільне виявлення поведінки, що тягне за собою санкції.

Дослідження Дюркгейма в галузі соціального поділу праці відіграли важливу роль у розвитку юридичної соціології. Стан суспільства і панівний в ньому вид солідарності, згідно з Дюркгеймом, проявляються в рівні розвитку права. Право – це «зримий символ», за яким легше простежити структуру суспільства і рівень колективної свідомості, натомість тип соціальної солідарності – річ суто моральної природи, що не піддається безпосередньому спостереженню. Саме інститут права як магічний кристал, висвічує всі соціальні відносини. У методологічному плані правові норми, вважав він, мають велику цінність. Володіючи більш загальним, постійним і матеріальним характером, вони говорять більше про соціальні факти, ніж можуть сказати почуття і думки.

Розглядаючи соціальний феномен злочинності, Дюркгейм підкреслює, що вчинення злочинів є нормою для будь-якого суспільства. Слід пояснити, що Дюркгейм називає нормальним те, що органічно притаманне суспільству і дуже поширене. Оцінювати соціальний факт як норму або патологію на абсолютному рівні не можна: нормою або патологією його

робить історичний тип суспільства, соціальний контекст. Існування злочинності є норма: «завжди і скрізь існували люди, які поводитися таким чином, що накликали на себе кримінальне покарання». Більш того, за Дюркгеймом, наявність злочинності свідчить про здоров'я соціального організму. Для нормального функціонування суспільства необхідний певний рівень злочинності. Навіть у примітивних народів, там, де індивідуальний початок розвинений дуже слабо, існує злочинність: відхилення від колективної моделі поведінки є в будь-якому суспільстві. Е. Дюркгейм стверджував, що девіація відіграє функціональну роль в суспільстві, оскільки девіація і покарання девіанта сприяють усвідомленню кордонів того, що вважається допустимою поведінкою або, навпаки, недопустимою, і виконують роль факторів, що спонукають людей підтвердити свою прихильність моральному порядку суспільства. У періоди швидких суспільних змін люди перестають розуміти, чого чекає від них суспільство, і відчують труднощі в узгодженні своїх вчинків з чинними нормами. «Старі норми» вже не видаються слухними, а нові, що зароджуються, норми ще занадто туманні і нечітко сформульовані, щоб служити ефективними і значимими орієнтирами в поведінці. У такі періоди можна чекати різкого зростання кількості випадків девіації.

Наступна класична парадигма соціології права пов'язана з ім'ям М. Вебера, для якого соціологічний аналіз права був не просто можливістю затосування розробленої ним загальної теорії, а важливим елементом її конструювання. Найважливішими елементами веберівської соціології права є такі:

а) концепція панування через використання державного апарату, раціональні правила або закони є важливою формою легітимного панування;

б) вчення про взаємодію політичних структур та права;

в) вчення про взаємодію права та економічної системи;

г) концепція соціальної ролі професійних юристів.

Саме принцип «розуміння» є для М. Вебера вирішальним критерієм для визначення сфери, релевантної для соціології, і відокремлення тих сфер, що принципово недоступні соціологічному аналізу. «Для соціології об'єктом пізнання є саме смисловий зв'язок поведінки». Тому «дія існує як поведінка, орієнтована на певний понятійний смисл, і є дією однієї чи багатьох

окремих осіб». Цим визначається предметна область соціологічного аналізу правового життя. «Оскільки «право» стає об'єктом дослідження соціології, остання має справу не з логічно вивіреною «об'єктивним» змістом правових принципів, а з діями (поведінкою) індивідів, серед детермінант та результатів яких значне місце посідають уявлення людей про «смысл» та «значення» певних юридичних принципів». Проголошуючи необхідність вивчення права таким, яким воно стає «значним» для окремих людей, що реально орієнтовані на нього в своїй діяльності, Вебер протиставляє свій підхід тим вченням про право, що за основу беруть саме його «позитивний зміст». Але важливо пам'ятати, що принцип «розуміння» обумовлює шляхи пізнання права, а не характеристики його як реальності. Реальність гнучка, вона може вивчатись іншими пізнавальними засобами, тобто Вебер не поділяв «кансоціологізму» деяких своїх сучасників і визнавав юриспруденцію як науку про право, що дає принципово інше значення правової дійсності.

Соціологія права М. Вебера викладена в роботі «Економіка і суспільство» (1922). Ця дисципліна була важлива для нього тому, що давала змогу ближче підійти до проблеми утвердження в суспільстві раціональності. Згідно з уявленнями Вебера, предметом соціології права є соціальні дії, раціональний сенс яких обумовлений змістом правових норм. На відміну від правознавства, що досліджує об'єктивний сенс норм права, соціологія права вивчає їх суб'єктивний сенс, той, який індивіди кладуть в основу своїх дій. Для Вебера правове глибоко відмінно від морального. Воно пов'язане з феноменом панування і утворює особливе явище – «легітимний порядок» суспільства. Легітимний порядок організовує відносну однаковість соціальної поведінки людей завдяки тому, що має «значущість», сенсом, доступним розумінню. Така значимість порядку, згідно з Вебером, може бути емпіричною і нормативною. Нормативна значимість – це об'єктивний сенс порядку, виражений в нормах права. Об'єктивність нормативної значимості має на увазі загальнообов'язковість правових норм для всіх людей. Емпірична значимість порядку не тотожна нормативній, вона набагато ширша, оскільки вбирає в себе всі суб'єктивні смисли, що вкладаються в нього індивідами. Саме емпірична значимість порядку становить предмет розуміння соціології права.

Легітимний порядок, згідно з Вебером, зберігається і підтримується зовнішніми і внутрішніми гарантіями. До внутрішніх гарантій відносяться емоційна прихильність порядку, раціональна переконаність в необхідності моральних цінностей, релігійна віра в освяченні саме такого порядку. Зовнішню гарантію складають умовність і право. Умовність – це загроза санкцій громадської думки в разі порушення порядку. Право є гарантією збереження порядку завдяки системі примусу і наявності спеціального контингенту людей, професійно зайнятих охороною порядку. Правовий персонал – особлива категорія людей, зайнятих контролем за дотриманням норм права, – є його носієм і свідчить про існування його як особливої реальності. Реальність права, представлена у відносинах панування, розвивається історично в напрямку від ірраціонального до раціонального. Про це свідчить той факт, що правовий персонал архаїчних суспільств належав до ірраціонального типу (фараон, шаман), а правовий персонал сучасного суспільства – до типу раціонального (юрист, менеджер, утворений політик). Як стверджує Ж. Карбоньє, «можна говорити про закон Вебера, що звучить наступним чином: прогресивний розвиток права йде в напрямку його раціоналізації, яка включає дедалі більш зростаючу спеціалізацію і бюрократизацію».

Фердинанд Теніс (1855–1936), видатний німецький соціолог, увійшов в історію соціологічної думки завдяки книзі «Громада і суспільство». У той же час інші його роботи, а їх налічується близько 900, мало вивчені, а його величезний внесок у соціологічне вивчення злочинності майже повністю проігноровано.

Тимчасом Теніс опублікував не менше 34 робіт з проблем злочинності (22 наукові статті, три книги і дев'ять оглядових статей) і 17 статей, що аналізують кримінальну статистику. Ідеї Теніса про стратегію боротьби зі злочинністю відповідають його основній теоретичній концепції – дихотомії «громади» і «суспільства». Громада і суспільство – дві ідеально-типові форми соціальності, в кожній з яких можна розрізнити «патологію» і «нормальність». Теніс виділив негативні види поведінки, породжені умовами суспільства і громади. Він стверджував, що соціальні зміни, викликані еволюцією громади, її переродженням, тягнуть за собою певні

форми злочину, і прагнув переглянути визначення злочину і класифікацію правопорушень відповідно до нових обставин, зокрема до процесу урбанізації.

З його точки зору, суспільству і громаді притаманні різні типи злочинності, що виникають з різних типів орієнтації суспільної свідомості. Зокрема, в роботах, присвячених дослідженню злочину, Теніс проводить розмежування між злочином і правопорушенням – двома категоріями караних діянь. Злочин він визначає як навмисне порушення правових норм, а правопорушення – як навмисне або ненавмисне відхилення від норм, визначених національним законодавством. Більш того, Теніс розрізняв типи злочинів залежно від психологічного стану правопорушника і соціальних умов злочину. Наприклад, він відокремлював шахраїв від злочинців, – класифікація, відповідна різниці між злочинами, що прямо або побічно впливають зі соціальних умов. У категорію шахраїв входять злодії і шахраї. Шахраї усвідомлюють матеріальну мету свого злочину, тому вважають незаконні дії засобом її досягнення, тобто вони роблять тип злочину, характерний для суспільства, свідомою волею. Злочинці – це правопорушники, засуджені за вбивство та інші насильницькі дії, і т.п. Вони діють поза моральними нормами, часто стають на шлях насильства, жорстокості, проявляючи природну інстинктивну волю, в чому Теніс бачив характерну особливість общинної поведінки.

Методологічний підхід Теніса до вивчення злочину був пов'язаний з існуючою в той час дискусією про статистику – чи є вона наукою або методом. Теніс вважав, що статистика – це і метод, і наука. Як наука вона вивчає природні та соціальні особливості населення тієї чи іншої країни, а як метод являє собою соціографія, що об'єднує кількісні і якісні методи емпіричного опису морального і соціального стану суспільства.

Теніс розкрив методологічні труднощі у використанні дійсної статистики злочинів. Він зрозумів, що офіційна статистика зазвичай не відповідає комплексній картині всіх злочинів, оскільки, наприклад, не реєструє комерційних махінацій і нерозкритих злочинів, а також не робить відмінностей між випадковими і професійними злодіями. Тому він стверджував, що емпірично-соціологічне дослідження, в основу якого

покладена тільки соціальна статистика, не може бути достатнім, і пропонував доповнити його спостереженнями.

Своє перше емпіричне дослідження злочинних дій Теніс провів на матеріалі Гамбурзького портового страйку 1896–1897 років, доводячи, що злочини, вчинені в той момент, обумовлені соціально-економічними умовами життя робітників. Друга, найбільш цікава, частина емпіричних досліджень злочинності стосується злочинців, ув'язнених у німецькій землі Шлезвіг-Гольштейн і за її межами в період з 1874 по 1914 рік. Тут для збору даних Теніс користувався методом інтерв'ю, а також покладалася на офіційні доповіді і статистику злочинів з інших тюрем. Головною метою дослідження Теніса було вивчення зв'язку виду злочину з умовами життя і походженням злочинця (сільським чи міським) для доказу тенденції переростання общинної свідомості в суспільну. Крім того, Теніс вивчав вплив цієї тенденції на різні типи правопорушників – шахраїв і злочинців. Аналізуючи свої дані, він вперше розрахував відсоток місцевих злодіїв щодо чоловічого населення в даній області. Теніс виміряв і інші соціальні показники:

1) добробут, вимірний як середній дохід, виведений з податкових надходжень;

2) житлові умови, визначені ставленням кількості мешканців до розміру будинку;

3) рівень освіти, який вимірюється як відносне число грамотних;

4) моральний рівень, який вимірюється відносним числом позашлюбних дітей. Далі він досліджував вплив цих параметрів на формування злодійських нахилів відповідно в місті і селі.

Теніс підкреслював, що покарання має відповідати тяжкості злочину. Він закликав до вдосконалення кримінального законодавства, до створення умов, що сприяли б реабілітації злочинців, і підкреслював, що існуючий в його час режим засудження ув'язнених часто слугує причиною морального і фізичного занепаду ув'язненого і появи більш витончених злочинців, які вміло уникають покарання.

Такі основні аспекти соціології злочинності Теніса. Однак незважаючи на незаперечність його заслуг і визнання його як класика соціології, його ідеї ніколи не знаходили захопленого

прийому, на відміну від ідей Вебера, Дюркгейма або Зіммеля. Деякі помилкові трактування суджень Теніса, особливо Парсонсом, породили хибне уявлення про його ідеалізм.

Дуже часто проти Теніса висувають звинувачення в тому, що в основі його доводів лежить спрощене уявлення про взаємозалежність індивідуальної волі і суспільства і що його ідеально-типові поняття громади та суспільства заважали йому виявити негативні соціальні відносини. Однак критика того, що Теніс не пояснив або не міг пояснити, негативні соціальні факти, постає особливо безпідставною в світлі дослідження злочинності. Теніс розглядав злочин як явище, викликане перш за все соціальними (прямими або непрямыми) і частково економічними протиріччями суспільства. Свою точку зору він чітко висловлював в статтях, присвячених «Правилам соціологічного методу» Дюркгейма, не погоджуючись з думкою останнього в оцінці злочинності як нормального явища соціального життя.

Зі середини ХХ століття, за виразом К. Девіса, «синонімом соціологічної теорії» стало поняття «структурний функціоналізм». Відповідно, саме структурно-функціональний підхід став панівною теоретичною парадигмою в соціології права, створивши її категорійне ядро та стиль пізнання та інтерпретації правової реальності. Створення цієї парадигми пов'язується з ім'ям Т. Парсонса та його послідовників. Уявлення Т. Парсонса про значення теорії спираються на тлумачення соціології реальності як найбільш складного та запутаного об'єкта, пізнання якого неможливе без введення абстрактних категорій, що в своїй логіці відтворюють суттєві зв'язки реальності і допомагають «організувати» наші уявлення про неї. Його аналіз системних зв'язків соціального буття став своєрідним підсумком розвитку соціологічної теорії до середини ХХ століття, досить чітко визначив шляхи її подальшого розвитку. Авторитет структурного функціоналізму багато в чому пояснюється тим, що його базові положення відповідали тим уявленням про суспільство, що склались вже на стадії визначення предметної специфіки соціологічного знання. В межах цієї парадигми суспільство розглядається як об'єктивна реальність, що складається з взаємопов'язаних та взаємозалежних частин, розвиток та функціонування яких може бути

розкрито тільки «зісередини», тобто стійкі зв'язки між соціальними фактами утворюють соціальні структури, що детермінують «соціальні дії». Проблеми методології дослідження правової реальності для Т. Парсонса та його послідовників органічно входили до загальної методології аналізу, але були винятково важливими в силу значимості нормативних структур для суспільства.

Нормативна структура є важливою характеристикою суспільства. Аналізуючи цю структуру, Т. Парсонс виділяє в ній чотири субординовані елементи: цінності, норми, колективи (спільноти), ролі. Цінності – це уявлення про бажане суспільство, які є загальновизнаними. Соціетальні норми (а право в позитивному розумінні є їх найважливішою частиною) виникають як застосування фундаментальних цінностей до особливих умов функціонально диференційованих спільнот чи підсистем суспільства. Спільноти (колективи) утворюють зразки поведінки в специфічних ситуаціях (наприклад, серед бюрократії, військових і т.п.), а ролі є нормативними очікуваннями відповідної поведінки окремих індивідів як членів суспільства.

Хоча нормативні структури утворюють статику суспільства, Т. Парсонс саме з ними пов'язує соціальні процеси. Через зміст норм вони є підконтрольними цінностями, норми контролюють колективи, а останні детермінують соціальні ролі. Саме контрольні функції вносять в нормативну структуру упорядкованість та внутрішню організацію, завдяки яким ця структура визначає масштаби та форми соціальних змін в суспільстві.

Отже, виходячи з уявлень про предмет, проблематику та пізнавальні структури соціології права в різноманітні теорії, як минулого століття, так і більш сучасних, чітко вирізняють певну «базу» інформації, теоретичні конструкції та уявлення в загальному про даний предмет, що стали вирішальними для подальшого розвитку соціології права. Такі теорії зазвичай називають «класичними», адже саме відштовхуючись від них у подальшому базують відповідну інформацію, практику і різноманітні теорії того чи іншого явища у соціології права або її загалом. До так званих класичних теорій найчастіше відносять вчення М. Вебера, Е. Дюркгейма, К. Маркса, Т. Парсонса.

2.3. Соціологія права посткласичного періоду методологічних трансформацій

Сучасна ситуація в західноєвропейській і американській соціології в загальному вигляді характеризується теоретичним плюралізмом і різними теоретичними орієнтаціями.

В історії розвитку соціологічної думки XX сторіччя можна виділити два етапи, що якісно відрізняються один від одного специфікою, постановкою і способами вирішення соціологічних проблем:

1. Посткласичний період розвитку соціології в 30–50-ті роки XX століття, який пов'язаний з прізвищами Т. Парсонса, Р. Мертон, дослідників франкфуртської школи (Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм, М. Хоркхаймер).

2. Сучасний етап соціології (постфункціоналістичний), що бере початок на межі 60-х років XX ст., пов'язується з виникненням принципово негативних щодо функціоналізму теорій (символічний інтеракціонізм, теорія конфлікту, феноменологічна соціологія). Найбільш впливові фігури цього періоду Р. Дарендорф, Ю. Хабермас.

Отже, звернемося до аналізу посткласичного періоду розвитку соціології, що у цілому здійснювався на основі інтеграції різних підходів і спроб створення загальної соціологічної теорії функціоналізму (структурно-функціональною теорією).

Функціоналізм пропонує модель суспільства, яке розуміють як систему соціальних відносин, що утворюють стійкі інститути.

За аналогією з біологічними науками прихильники функціонального аналізу вважають, що поведінку соціальних систем можна розглядати так само, як поведінку організмів у навколишньому середовищі. Так само, як фізичне середовище висуває до організму ряд вимог, виконання яких є необхідною умовою його виживання, – контекст оточення, у якому функціонує соціальна система, висуває до неї подібні вимоги. Більш того, організаційну структуру соціальної системи (подібно структурі будь-якого організму) можна розглядати як адаптивну реакцію на ці вимоги середовища. Елементи соціальної системи, функціональні в тому розумінні, що своїми діями щодо тих або інших чинників зовнішнього середовища вони сприяють виживанню системи. Зміни в соціальній системі,

як і зміни в організмі, відбуваються еволюційним шляхом, у результаті система або краще пристосовується до наявного середовища, або пристосовується до нових умов існування. Припускаючи можливість припинення розвитку або навіть регресу, функціоналісти розуміють процес соціальної зміни наперед як процес зростаючої диференціації та інтеграції соціальної системи.

Головне в соціології структурно-функціонального аналізу – це розгляд людського суспільства як соціального цілого, елементами і сферами якого є різні соціальні інститути. Останні функціонально взаємодіють один з одним у рамках визначеної соціальної структури, сприяючи при цьому збереженню соціальної системи.

Завдання соціології, на думку функціоналістів, – вивчати механізми і структури, що забезпечують стабільність соціальної системи. Під соціальною структурою розуміється ціннісно-нормативна сфера громадського життя. Одиниця соціальної системи – соціальна роль. Остання виступає як ціннісна орієнтація індивіда, що виходить з цінностей і нормативів суспільства.

Першим спробував зробити універсальний синтез Питирим Олександрович Сорокін (1889–1968). Після виселення з Росії він певний час працював у Чехії, потім (у 1929 році) був запрошений у Гарвардський університет, де через рік створив і очолив соціологічний факультет, що став на той час провідним центром розвитку соціології в Америці. За 12 років, протягом яких Сорокін обіймав свою адміністративну посаду, цей факультет виховав цілу плеяду соціологів, частина з яких згодом стали відомими (Т. Парсонс, Р. Мертон, У. Мур, Ч. Луман, Е. Шилз, Дж. Хоманс).

У багатогранній спадщині П. Сорокіна вирізняються кілька аспектів: визначення і зміст соціології, соціальна стратифікація і соціальна мобільність, теорія соціокультурної динаміки. У роботах «Соціологія революції» (1925 р.) і «Соціальна мобільність» (1927 р.) він сформулював основні положення теорії «соціальної стратифікації», у якій спробував зв'язати в єдине ціле два принципи:

а) структурної тотожності механізмів будь-якої соціальної взаємодії;

б) визначальної ролі внутрішньогрупових розбіжностей у структурі суспільства.

Соціальна стратифікація, за П. Сорокіним, – «диференціація даного населення в ієрархічно розташованих шарах». Конкретних форм розшарування суспільства, або страт, величезна кількість. Серед цих форм Сорокін виділяє три основні типи: економічний (багатий – бідний); професійний (високий, престижний професійний статус і низький); політичний (панівний – керований).

Між ними існує залежність. Дуже рідко усі ті, хто займають нижчу страту в одному відношенні, займають нижчу страту й в інших. Соціальна стратифікація – постійна характеристика будь-якої організованої групи і всього суспільства. Нестратифіковане суспільство, стверджував П. Сорокін, – це «міф, що ніколи не був реалізований в історії людства». Нерівність постійна і вічна. Вона має «природний» характер, у ході історії змінюються лише її форми. Неминучість стратифікації, вважає П. Сорокін, пов'язана з трьома фундаментальними чинниками:

1) спільне, колективне життя індивідів, яке потребує організації поведінки і відносин між членами спільності, що викликає до життя розшарування на керуючих і керованих;

2) навколишнє середовище, що об'єктивно ставить індивідів у нерівне положення (припустимо, один має ділянку з родючою землею, а у іншого – з поганою і т.п.);

3) внутрішні біопсихічні розбіжності людей (люди нерівні фізично і тому по-різному почувають себе, мислять і діють).

Всередині однієї країни і між різними країнами відбувається переміщення людей, і такому процесу П. Сорокін дав назву «соціальна мобільність».

Сучасний етап соціології (постфункціоналістський), який почався у 60-х роках ХХ ст., пов'язують з виникненням принципово негативних теорій щодо функціоналізму (теорії конфлікту, символічного інтеракціонізму, англійської феноменологічної соціології й ін.).

На відміну від структурно-функціональної теорії, що дотримується безконфліктної, рівноважної моделі суспільства, теорія соціальних конфліктів розглядає суспільство як динамічну систему, що прагне не до соціального порядку, а до соціальної зміни. Внаслідок цього існування суспільства

визначається не процесами інтеграції, а конфліктом, в основі якого лежать конкуренція та експлуатація. У боротьбі за задоволення первинних потреб складається система конкуруючих сил, які постійно підтримують суспільство в стані конфлікту. Конфлікт для представників даної теорії – природний стан суспільства.

Становлення теорії конфлікту в західноєвропейській соціології пов'язано з працями німецьких соціологів Карла Маркса і Георга Зіммеля.

Карл Маркс (марксистська концепція конфлікту) виходить з вчення про суспільне протиріччя як головну рушійну силу соціальних змін, що в умовах класово-антагоністичних формацій реалізується у формах класової боротьби. Отже, основою соціальних конфліктів є боротьба за власність, і це висуває на передній план пріоритет економічних чинників соціальних конфліктів над політичними.

Г. Зіммель, один з засновників так званої немарксистської орієнтації, вважає, що конфлікт – універсальне явище, яке являє по суті одну з форм розбіжності. Водночас конфлікт – це необхідна передумова розвитку суспільства, що представляє силу, яка соціалізує, об'єднуючи протиборчі сторони і сприяє стабілізації суспільства. Отже, конфлікт – це не дисфункція, а необхідний елемент, передумова розвитку суспільства, тому він є функціональним. Г. Зіммель у праці «Соціологія» (1908 р.) уперше вводить термін «соціологія конфлікту».

Подальший розвиток теорія конфлікту одержала в працях американських соціологів Льюїса Козера, Кеннета Боулдінга і німецького соціолога Ральфа Дарендорфа.

Концепція «позитивно-функціонального конфлікту» американського соціолога Л. Козера ґрунтується на таких теоретичних засадах: суспільству властиві фатально неминуха соціальна нерівність, вічна психологічна незадоволеність його членів і напруженість між індивідами і групами, котра звідси впливає, що обумовлюється їх чуттєво-емоційним, психічним розладом, який періодично може знаходити вихід у взаємних колізіях. Під соціальним конфліктом він розуміє боротьбу за цінності і претензії на певний статус, владу і ресурси, боротьбу, в якій метою суперників є нейтралізація, заподіяння

збитку або знищення. Це найбільш поширене визначення конфлікту в західній конфліктології.

Л. Козер пов'язує форму й інтенсивність конфлікту з особливостями конфліктуючих груп. У зв'язку з тим, що конфлікт між групами сприяє зміцненню внутрішньогрупової солідарності, тобто збереженню групи, то лідери групи свідомо шукають зовнішнього ворога і розпалюють уявний конфлікт. Відома і тактика, спрямована на пошуки внутрішнього ворога (зрадника), особливо тоді, коли лідери зазнають невдачі й поразки.

Л. Козер обґрунтовує подвійну роль конфлікту у внутрішньому середовищі групи: внутрішня згуртованість групи зростає, якщо, по-перше, група вже досить інтегрована, по-друге, зовнішня небезпека загрожує всій групі та сприймається всіма членами групи як загальна загроза. При цьому, зазначає Козер, великі групи при високому ступені співучасті своїх членів можуть виявити значний ступінь гнучкості. Малі ж групи, а також недостатньо інтегровані можуть виявляти твердість і нетерпимість щодо «членів, що ухиляються».

Л. Козер вважав, що його концепція соціального конфлікту, в поєднанні з «рівноважно-інтегральною» теорією і консенсусним принципом структурного функціоналізму, дозволить перебороти недоліки останнього і стати чимось загальним у соціологічній теорії суспільства.

Німецький соціолог Ральф Дарендорф у середині 60-х років XX ст. виступив з обґрунтуванням теорії соціального конфлікту, яка мала назву «конфліктної моделі суспільства», його робота «Класи і класові конфлікти в індустріальному суспільстві» (1965 р.) одержала широке визнання.

Основні положення концепції: будь-яке суспільство постійно піддається змінам, соціальні зміни всюдишні, у кожен момент суспільство переживає соціальний конфлікт, соціальний конфлікт усюдишній, кожен елемент суспільства сприяє його зміні, будь-яке суспільство спирається на примус одних його членів іншими.

Тому, зазначає Р. Дарендорф, для суспільства характерна нерівність соціальних позицій, що займають люди щодо розподілу влади, а звідси виникають розходження їхніх інтересів і прагнень, що викликає взаємні тертя, антагонізми

і структурні зміни самого суспільства. Подавлений конфлікт він порівнює з найнебезпечнішою злоякісною пухлиною на тілі суспільного організму.

Р. Дарендорф вважає, що хід суспільного розвитку об'єктивно породжує глибинні причини соціального конфлікту, але водночас він допускає можливість суспільства впливати на «зміну специфіки протікання специфічного конфлікту». Це, на думку Дарендорфа, відкриває перед західним суспільством іншу історичну перспективу глибоких еволюційних змін, а не революційних переворотів, як пророкував капіталізові К. Маркс. Інакше кажучи, робітничий клас Заходу може домогтися здійснення своєї мети шляхом погодження з підприємцями і владою, без революційного перетворення суспільства у рамках буржуазного ладу.

Суспільства, стверджував Р. Дарендорф, відрізняються одне від одного не наявністю і відсутністю конфлікту, а тільки різним ставленням до нього з боку влади. Тому і в демократичному суспільстві конфлікти мають місце, але раціональні методи регулювання роблять їх невибухонебезпечними.

«Той, хто вміє подолати конфлікти шляхом їх визнання і регулювання, той бере під свій контроль ритм історії, – пише Р. Дарендорф, – той, хто втрачає таку можливість, одержує цей ритм собі у суперники».

Автором третьої концепції «загальна теорія конфлікту» є американський соціолог Кеннет Боулдінг. Основні положення концепції він висловив і обґрунтував у монографії «Конфлікт і захист: загальна теорія» (1963 р.): усі конфлікти мають загальні елементи і загальні зразки розвитку, вивчення тих та інших може представляти феномен конфлікту у будь-якому його специфічному прояві. Тому знання «загальної теорії конфлікту» дасть змогу суспільним силам контролювати конфлікти, управляти ними, проаналізувати їх наслідки. Конфлікт невід'ємний від громадського життя. У самій природі людини лежить його прагнення до постійної ворожнечі та боротьби із собі подібними, до ескалації насильства.

К. Боулдінг визначає конфлікт як ситуацію, у якій сторони усвідомлюють несумісність своїх позицій, і тому кожна зі сторін прагне зайняти позицію, протилежну інтересам іншої. Водночас конфлікт є таким видом соціальної взаємодії,

коли сторони усвідомлюють як своє протистояння, так і своє ставлення до нього. Вони свідомо організуються, розробляючи стратегію і тактику боротьби. Але все це не виключає того, що конфлікт можна і потрібно переборювати або, принаймні, істотно обмежувати.

К. Боулдінг розглядає два аспекти соціального конфлікту:

1) статистичний аспект (аналіз сторін конфлікту і відносини між ними). Оскільки протиборчими сторонами можуть виступати окремі особистості, організації, групи (етнічні, релігійні, професійні, вікові), конфлікти можуть поділятися на особистісні, організаційні і групові;

2) динамічний аспект (розглядає інтереси сторін як спонукальні сили в конфлікті й поведінці людей).

Він визначив на основі теорії біхевіоризму динаміку конфлікту як процес, що складається зі сукупних реакцій протиборчих сторін на зовнішні стимули. Усі суспільні зіткнення є «реактивними процесами». Наприклад, «явище зародження і наростання любові цілком аналогічно гонці озброєнь, що, як і війна, є реактивним процесом».

К. Боулдінг бачив сутність соціального конфлікту в стереотипних реакціях людини. У зв'язку з цим він вважав, що будь-який конфлікт можна спробувати перебороти і вирішити, відповідним чином маніпулюючи подразниками, шляхом зміни реакцій, цінностей і потягу індивідів, не удаючись до радикальних змін самого суспільного ладу.

Таким чином, наслідуючи Л. Козера, інші західноєвропейські й американські соціологи перейшли від негативної, «дисфункціональної» оцінки конфлікту до аналізу його позитивної ролі в процесах суспільного розвитку.

Західні соціологи розуміють конфлікт не як боротьбу класів, а як «конфлікт» різних соціальних груп етнічних, професійних, статеві-вікових поколінь людей і т. ін. Конфлікт у західноєвропейській і американській соціології найчастіше розглядається на рівні мікросоціології, як форма взаємодії або внутрішньогруповий процес, а не як глобальний, корінний антагонізм у макроструктурі суспільства. І найголовніше, що, вивчаючи взагалі різноманітні конфлікти і протиріччя сучасного індустріального суспільства і його розвиток, західноєвропейська та американська соціологія не ставлять завданням

знайти їм пояснення і звести їх до класових протиріч. Небажання визнати класову боротьбу головною рушійною силою історичного розвитку антагоністичного суспільства формує основний вододіл між західноєвропейською, американською і соціологічною теорією К. Маркса. Немарксистська суспільна наука нині вважає конфлікт необхідним елементом громадського життя, умовою існування суспільства, широко вивчає конфлікти поколінь різних культур і субкультур, влади і професійних груп в організаціях, інститутів, а також конфлікти між суспільними класами, визначеними немарксистськими критеріями і ознаками і т.п.

Символічний інтеракціонізм (з англ. *interaction* – взаємодія). Теорія інтеракціонізму (символічного інтеракціонізму) має своїм відправним пунктом теоретичну спадщину М. Вебера, де основний наголос робиться на символічному, комунікаційному аспекті громадського життя. Символічний інтеракціонізм найбільш «американський» з напрямків соціологічного теоретизування. У числі його попередників були такі мислителі, як Джордж Герберт Мід (1863–1931), Чарльз Хортон Кулі (1864–1929), Вільям Айзек Томас (1863–1947), якщо назвати тільки найвідоміших. Серед сучасних західних соціологів широкою популярністю користується так звана Чиказька школа на чолі з Гербертом Блумером, автором терміна «символічний інтеракціонізм».

Центральна категорія інтеракціонізму – «значення», яке має все, до чого торкаються люди, тобто вся дійсність, увесь практичний світ людини. Люди взаємодіють з будь-якими об'єктами на основі значень, що ці об'єкти для них мають. Значення об'єкта по суті виникає з того, як людина ставиться до нього, як визначає, пояснює і т.ін. Істотним недоліком інтеракціонізму завжди була двозначність у трактуванні значення. Теоретики цього напрямку не розділяють «значення», джерелом якого був спосіб визначення предмета дії, тобто деякий розумовий процес, і «значення», створене типом дії, що виростає із самої ситуації діяльності з даним предметом. Так само двозначне поняття дії. Для інтеракціонізму не вважається принципово важливим чітко розрізняти предметну дію, якою людина входить у матеріальний контакт з оточенням, і дію як акт свідомості.

Суб'єктивістське розуміння «значення» у теорії інтеракціонізму обумовлює і суб'єктивний індивідуалізм методологічної програми її теоретиків. Усі вони переконані, що соціальну дію варто вивчати з погляду «актора», діяча, тобто що треба вжитися в його роль і дивитися на світ і на ситуацію дії відповідно до його оцінок і тлумачення. Зрозуміло, що при такому підході з уваги дослідника випадають найважливіші соціальні чинники, які сильно впливають на дії людей, але безпосередньо не досягаються або не входять до складу повсякденних мотивацій дії. Як реально формуються значення в ході соціальної взаємодії, жоден з напрямів символічного інтеракціонізму показати не може. Інтеракціонізм особливу вагу надає тому, що кожна індивідуальна поведінка відбиває особливий символічний світ об'єктів, створених у даний момент ситуацією взаємодії. Але ця взаємодія малює картину якогось стерильно ідеального соціального світу, у якому зіштовхуються лише культурні розпорядження, нормативні диспозиції, зразки соціальних груп, «Я – об'єктів» і т.д.

До символічного інтеракціонізму приєднується так званий соціодраматичний підхід, прихильники якого пояснюють соціальне життя як реалізацію «драматичної» метафори, аналізуючи взаємодію в таких термінах, як «актор», «маска», «сцена», «сценарій». Так, американський соціолог І. Гофман використовує театр як метафору для інтеракції понять апаратом «менеджменту вражень». Гофман вважає, що люди – актори і грають ролі, які вони свідомо вибирають для того, щоб передати іншим свої враження і розумові образи.

Незважаючи на те, що прихильники символічного інтеракціонізму зробили певний внесок визначений внесок у дослідження структури і динаміки розвитку людської особистості, у вивчення мікропроцесів соціальних взаємодій, їм не вдалося виробити послідовної теорії соціального процесу. Це пов'язано з відмовою теоретиків символічного інтеракціонізму від аналізу матеріальних чинників життя суспільства, а також від дослідження масштабних соціальних структур, що детермінують соціальні значення і змісти.

Феноменологічна соціологія. Теоретико-методологічний напрям у соціології, який розглядає суспільство як явище створене, яке відтворюється постійно в духовній взаємодії

індивідів (мовою новітніх версій феноменологічної соціології в процесах міжіндивідуальної комунікації).

Філософською основою феноменологічної соціології стали ідеї феноменологічної філософії Гуссерля, Шелера, Мерло-Понті (насамперед ідеї філософії «пізнього» Гуссерля, його концепції «життєвого світу»). Останній являє собою нерелектууючий, не аналізований, прийнятий «як є» світ безпосередньої практичної діяльності, «із глибин» якого виростають різні системи знання, у тому числі й наукового.

Засновником феноменологічної соціології є Альфред Шюц (1899–1959), австрійський філософ і соціолог, професор соціології нью-йоркської нової школи соціальних досліджень. Використовуючи описовий феноменологічний метод і ідеї М. Вебера, Дж. Міда, А. Шюц висунув власну версію розуміючої соціології, у якій простежуються процеси становлення людських уявлень про соціальний світ від одиничних суб'єктивних значень, що формуються в потоці переживань індивідуального суб'єкта, до обґрунтованих конструкцій соціальних наук, що містять ці значення в перетвореному, «вторинному» виді. Тобто А. Шюц намагався вирішити (щодо сфери соціального знання) поставлене Гуссерлем завдання поновити зв'язок абстрактних наукових понять з життєвим світом, світом повсякденного знання і діяльності. Фактично завдання полягало в необхідності зрозуміти процес становлення об'єктивності соціальних феноменів на основі суб'єктивного досвіду індивідів. Шюц показує, що найбільш повно і послідовно людська суб'єктивність реалізується у світі повсякденності.

2.4. Сучасний стан соціології права

Як відомо, юриспруденція не лише за формою, а й на ранніх етапах розвитку характеризується нормативним мисленням. Соціологія ж виникла на основі ідей пізнання соціальної реальності, дійсності, що відрізняється прагненням знайти структурний зв'язок норми з деяким набором факторів, які впливають на право. Тип же правових поглядів, який проявився під час буржуазних революцій і становлення політичної ідеології буржуазії, став нормативним. Нормативність підходить до суспільних явищ і подій у багатьох випадках відбивалась

і на поясненні неправових явищ. Тип мислення названо юридичним позитивізмом. Норми права і правове становище теоретичного і прикладного характеру розглядалось як сухі, мертві формули поза зв'язком із генезисом, функціями і розвитком суспільних відносин. Правові явища відокремлювалися від політики, політичної системи, соціальних спільностей людей, від усього того, що можна назвати суспільним організмом.

Поява соціології права впливає не лише з аналізу різних шкіл і течій у правознавстві та соціології, а пояснюється й зовнішнім відображенням об'єктивно назрілих процесів змін у суспільних відносинах. Саме це стало наприкінці XIX ст. причиною занепаду позитивізму і появи в буржуазній науці нових течій, насамперед соціологічної юриспруденції в США і так званих шкіл вільного права в Європі.

Соціологія права стала відображенням реакції юридичної теорії на нові проблеми, що виникли в практиці соціології, тому що юридичний позитивізм виявився негнучким і малопристосованим до динамічного вирішення комплексу нових проблем. Однією з таких проблем стало пристосування правової теорії та практики до умов монополістичного капіталізму, пристосування юридичної і політичної надбудови до вимог розвитку зростаючого грошового й господарського обігу, зростання класових і національних суперечностей. У таких умовах виявилася вся ілюзорність теорій, що обґрунтовували природний характер державно-правової надбудови, різних ідей і загальної соціальної справедливості, непорушності ідейних і правових цінностей. Тоді буржуазна юриспруденція займалася правом не як системою людської поведінки, а як сумою правил, і саме правових правил і норм. Західні дослідники охоче віддали данину історії права (Момзену, Гірке, історичній школі права Савіньї, представникам природно-правової доктрини та ін.) за той вплив, що сприяв формуванню соціології права.

Та не варто переоцінювати роль різних шкіл і течій правознавства, бо історична школа права займала центральне місце в юриспруденції до кінця XIX ст., а нормативний характер правового мислення, хоча б у континентальній Європі, особливих змін не зазнав. На рубежі століть соціологія і право зблизилися. Два типи мислення доповнювали одне одного.

Соціологія права, дещо пов'язана з традиційно-позитивістським мисленням, давала можливість називатися і соціологією права, і філософією права. Та посилення викладу правових явищ філософським і соціологічним їх поясненням привело до формування соціології права.

Доречно сказати, що поява соціології права в середовищі буржуазної юриспруденції не вирішила і, природно, не могла вирішити соціальних проблем, що виникали в суспільстві. Тим більше, що людство ставить собі завжди тільки такі проблеми, які може вирішити, тому що завжди виявляється, що сама проблема виникає тоді, коли матеріальні умови її вирішення уже є або знаходяться в процесі становлення. Соціальні суперечності досягали в суспільстві критичної точки і були викликані вільною конкуренцією та ринковими відносинами. Кризові явища періодично охоплюють усі сфери суспільного життя: економіку, політику, культуру тощо, викликають потребу пристосування правового механізму до нових умов.

Державний апарат, правотворчість і судова практика в таких умовах мали забезпечити стабілізацію суспільних відносин. Воля держави, що знаходить відображення в законодавстві, якщо вона не відображає розвитку суспільних відносин під впливом суб'єктивних факторів, спотворюється, зазнає краху на рифах реальних суспільних відносин. Суспільні відносини рано чи пізно все ж прокладають шлях через правову практику, доки, нарешті, покликані займатися правотворчістю органи не освячують нові норми, що вже знайшли відображення в правовій практиці.

Однією з важливих для соціології права є проблема суспільної обумовленості права. Разом із тим розумінням соціальної обумовленості права протистоїть і тим перебільшенням, що впливають із суб'єктивного підходу до права як можливого засобу вирішення будь-яких суспільних проблем. Це дає змогу знайти правильну межу співвідношення загальної соціології і соціології права.

Щодо сучасної соціології права, то вона виникла і сформувалася на початку ХХ ст. Розвитку соціології права сприяють два значні фактори: з одного боку, завжди наполегливе «замовлення» суспільства, що викликається змінами правових явищ, а з іншого – власний розвиток науки, її теорій і методів.

Правознавці в США, Західній Європі та інших країнах висувають на перший план вивчення правової практики, дослідження права в дії. Це породжує в тісному зв'язку з певними філософськими традиціями прагматичну соціологію права, визначним представником якої став Роско Паунд. Центральним у працях Роско Паунда є розуміння ним інструментального характеру права, що розвивається під впливом прагматичної філософії і особливостей системи загального права.

Чітко простежується в соціології права історичний підхід. Роско Паунд ставить проблему суперечностей між стабільністю правопорядку і необхідністю змін у праві, яку покликана вирішити теорія права, вважає, що дві потреби визначили пов'язане з правом філософське мислення. З одного боку – це заінтересованість у порядку, в суспільній безпеці, яких право вимагало з самого початку і тим спонукало людей шукати міцну основу для певної систематизації їхньої діяльності, стримувати посадове свавілля й особисте, що забезпечує міцний та постійний суспільний порядок. З іншого боку – це потреба погоджувати право з вимогами загальної безпеки, що спонукає до створення нових компромісів, тому що зміни, які відбуваються в суспільстві, закликають перебудовувати навіть найдрібніші деталі суспільного ладу, переглядати правові норми, аби пристосовувати їх до несподіваних ситуацій. Це спонукало людей відшукувати основні принципи розвитку права.

Соціологія права Роско Паунда передбачає активну діяльність. Здійснення функцій суспільної творчості є її завданням. Правовому мисленню необхідно вимірювати фактичні потреби та інтереси, але не давати їм оцінок, оскільки вони діють уже з тієї простої причини, що існують, і на цій основі сформулювати правові постулати суспільства, що служить йому, на які мають спиратися правотворчість і правовідносини.

Значний внесок у розроблення теорії прагматичної соціології права здійснили юристи Генрі Кернс, Юліус Стоун та інші. Пізніше соціології права розробляється в працях юристів, соціологів Лео Фуллера, Віллі Фрідмана, Жана Карбоньє та ін. Французький соціолог Жан Гурвич, використовуючи методи й поняття загальної соціологічної теорії, формує власну концепцію соціології права, яка стверджує, що соціологія права

сумісна з технічним вивченням права і небезпечна не для соціології, а лише для панівного в соціології натуралізму, позитивізму, біхевіоризму та формалізму. Породження соціології права виводиться з розриву між правовими нормами, поняттями і життям, тобто з існуючої в суспільстві правової практики.

Соціологічний підхід до дослідження проблем держави і права органічно властивий і марксистській теорії. Карл Маркс викривав реакційну роль історичної школи права, звертав увагу на її метафізичність і удавану ортодоксальність. К. Маркс сформулював суть матеріалістичного розуміння держави і права, яка полягала і в тому, що громадянське суспільство визнавалося визначальним щодо держави, а державні визначення – соціальними продуктами. Право – суспільне явище, і його зміст розкривається з розкриттям змісту суспільного, з урахуванням його обумовленості суспільними відносинами. Говорячи про джерела й умови формування марксистської соціології права, варто сказати, що її становлення проходило в гострій боротьбі з усілякими реформістськими течіями.

На початку 1960-х років уведено поняття соціології права. Тоді ж сформульовано висновок, що сучасний інтелектуальний клімат, розвиток соціологічної теорії, а також методології суспільних наук визначили інституалізацію соціології права як науки. Зрозуміло, це не означає, що нібито раніше не існувало соціологічного підходу до права. Навпаки, соціологічний підхід до вивчення права в Україні має багаті традиції і в сфері теорії права, і в галузі емпіричних досліджень права.

Французький філософ Огюст Конт, який вперше ввів у науковий обіг поняття «соціологія», вкладав у його зміст широкий смисл, вважав, що предметом соціології є не держава і право чи народне господарство у своїй відокремленості, а суспільне життя, включаючи і явища духовної культури. Провідні ж теоретики соціологічної школи права Микола Коркунов, Максим Ковалевський, Сергій Муромцев, Богдан Кістяковський та інші внесли значний вклад у розвиток правової думки, прагнули виробити соціологічні поняття права шляхом звернення до вивчення права в житті, в русі й розкритті історичного генезису права тощо.

Юристи Сергій Соловйов і Микита Капустін пов'язували з дією права в суспільстві створення принципів рівності і свободи. Розвиваючи цю думку, Олександр Горовцев доводив, що право здійснює здебільшого функцію поєднання інтересів усіх членів суспільства, незалежно від їх станового положення, таким чином потенціал права пов'язувався зі захистом принципів гуманізму. Соціологічний підхід до дослідження правових явищ не обмежувався лише сферою теорії та історії права.

У сучасних умовах соціологія права – структурована система соціальних знань про право як особливе соціально-юридичне явище в його генезі, а також у дії, тобто як соціально визначеному й соціально діючому (соціально спрямованому) явищі, процесі. Соціологія права – напрям загальнотеоретичних досліджень, що формуються у відносно самостійну структуру знань про право як динамічне соціально-юридичне явище.

Соціальна практика як джерело теоретичних знань не зводиться і до юридичної практики. Для створення і застосування закону, для визначення закономірностей і тенденцій у розвитку правової надбудови не достатньо аналізувати діяльність одних лише юридичних установ. Закон живе і діє у сфері суспільних відносин, усвідомлюється, дотримується або порушується громадянами, посадовими особами, а також конкретними колективами різних підприємств, установ, організацій. Суспільні відносини і процеси у сфері виробництва й розподілу, побуту й духовного життя людей, внутрішньої політики держави слугують і мають служити предметом старанного вивчення правознавства.

Нині існують дві школи соціології права: європейська та американська.

У розвитку європейської соціологічної юриспруденції значну роль відіграв австрійський юрист Євген Ерліх. Його концепція прав дуже ускладнена й суперечлива. Ерліх критикує юриспруденцію за те, що вся складна соціальна реальність розглядається крізь призму судової практики, а це призводить до неточної картини дійсності, де правова галузь суспільного життя ширша, аніж судове поле.

Вихідні джерела права, його розвиток і суть варто шукати в суспільстві, що є сукупністю різних об'єднань, сімей, общин

тощо, завершуючи державою. Така суть соціальної обумовленості права. Тоді ж Євген Ерліх проводить досить чітку межу між правовою галуззю, правопорядком і іншими сферами соціального життя, мораллю, релігією тощо, підкреслюючи, що держава будує свою діяльність не тільки на правових нормах.

У суспільстві відбувається спонтанний процес правотворчості, і «живе право», на відміну від «теоретичного права», є предметом соціології права. Методом вивчення права має стати безпосереднє спостереження конкретних правових явищ, юридично значуща поведінка людей та їх «спілок». Важливе значення має документальне дослідження – аналіз різних договорів (земельної аренди, іпотечних, шлюбних), статусів торгових компаній, заповітів тощо. Опитування населення Буковини, проведені Євгеном Ерліхом, дали підстави стверджувати, що тут реально діє приблизно лише третина статей громадянського кодексу.

Варто зауважити, що значний внесок у розробку європейської школи соціології права вніс відомий представник соціальної антропології Броніслав Малиновський. Досліджуючи питання економіки, сімейного життя, родинних відносин, індивідуальної психології населення Меланезії (острова Тробріан, Нова Гвінея та ін.), а також первісні культури, права, релігії, етики, мови тощо, він намагається створити струнку концепцію права.

Особливе місце в історії соціології права займає французький соціолог Жорж (Георгій) Гурвич. Теоретико-соціологічні погляди Жоржа Гурвича сформувались у результаті критичного аналізу і прагнення до інтеграції найрізноманітніших напрямків філософсько-соціологічної думки: теорій німецької класичної філософії, Маркса, Прудона, школи Дюркгейма та інших. Стверджуючи, що право становить спробу реалізації в соціальній системі ідеї справедливості, Жорж Гурвич намічає кілька груп проблем, що є предметом соціології права (різні взаємовідносини людей, типи правових норм, покликані зберігати суспільне життя, проблеми генетичної соціології права та ін.).

Жорж Гурвич перебував під сильним впливом психологічно-правової концепції Льва Петражицького. Психологічна концепція визначає, що основними рушійними силами дії

особи й соціальних груп у суспільстві є психічні переживання, вони вважаються центром усієї суспільної діяльності. До того ж, одна частина психічних переживань – пізнання і почуття – належить до «пасивного» стану пізнаючого суб'єкта, для якого характерно, що пізнаючий і чуттєвий суб'єкт обмежені випробуванням на собі. Іншими за своїм характером є активні переживання, вольові акти, спрямовані до впливу на пасивний суб'єкт переживань. Часто бувають переживання з подвійним характером – емоційно-вольові переживання, або, як Петражицький часто їх називає, просто емоції. Саме емоції є причиною, що визначає поведінку людини у ставленні до зовнішнього світу.

Безперечні заслуги у формуванні сучасної західної соціології як теоретико-емпіричної науки, а предмета соціології права як вивчення права в соціальному контексті, зв'язків між правом і мораллю тощо належать таким ученим, як Бріт-Марі Блечвад, П'єр Вінке, Жан ван Хутте, Вільфредо Феррарі, Ральф Дарендорф, Анро та ін.

Для розвитку соціології права в США велике значення мають теоретичні розробки, цілісна специфічна система методів емпіричного соціологічного дослідження. Один із визначних представників американської школи соціології права Ральф Паунд дотримувався думки, що право необхідно розглядати як засіб соціального контролю, що завданням соціології права є виявлення і аналіз соціальних результатів законодавства, а також соціальних змін, що обумовлюють зміни в законодавстві, що необхідна відповідність правотворчості економічним факторам у суспільстві.

Під впливом Ральфа Паунда перебувають його прихильники Отто Холмс, Лео Бренденс, Баррі Кардозо та ін. Більшість основоположників соціологічної юриспруденції виходили з того, щоб подолати формалізм у теорії, консерватизм поглядів на роль права в житті суспільства. Не випадково саме в надрах соціологічного підходу виникають такі теорії: популізм, прогресизм і новий курс Франкліна Рузвельта. Становлення нових поглядів на інструментальну цінність права сприяло розвитку й відокремленню соціальних наук, а також використанню нових технічних засобів в емпіричних дослідженнях права і правової дійсності.

Американська школа соціологічної юриспруденції орієнтувала теорію права на те, щоб розглядати судову діяльність як мистецтво. Таку позицію підтримали представники школи «правового реалізму», які вважали мистецтвом не лише судову діяльність, а й все правове мислення, де панують нібито не логіка й раціональна система, а емоції та інтуїція. Прагматично-інструменталістський підхід до праворозкриття підготував основу для виникнення реалістичного напрямку в американській соціологічній юриспруденції. Реалісти доходять того ж висновку, що і прагматисти. На їхню думку, треба вивчати не позитивний зміст права, а його дію. Реальна цінність права залежить від прогресу самої юриспрудентської техніки і розвитку форм правозастосовної діяльності. Науково-практичне кредо реалістів полягає в тому, що право перебуває в постійному русі і створюється судом, що право є не самометою, а засобом досягнення соціальної мети або функцій. Відмінною особливістю позиції реалістів є відверте негативне ставлення до стабільності права і нормативності взагалі.

Отже, соціологія права в США і Європі мала позитивний вплив на подолання консерватизму в теорії і методах пізнання права, запропонувала засоби для надання судовим рішенням більшої передбачуваності й ціннісні методи віднайденого, і прийняття судових рішень, дискредитувала правовий формалізм тощо.

2.5. Розвиток соціології права в Україні

Досить поширеним напрямом у праворозумінні є соціологічна школа права. Як певна наукова система ця школа склалася у кінці XIX – першій третині XX ст. в Європі, а потім отримала розвиток у США. Представники цієї течії, пронизаної філософією прагматизму, охоплюють поняттям «право» адміністративні акти, судові рішення і вироки, звичаї, правосвідомість суддів і інших посадових осіб, правовідносини, а також юридичні норми.

Загальне у поглядах юристів-«соціологів» на право є те, що всі розуміють під ним так чи інакше «правові» відносини, які виникають та існують незалежно від норм; усталений в житті «правопорядок», а зрештою «фактичний образ

діяльності уряду, судів і інших державних органів». Для представників соціологічного напрямку, право є явищем динамічного життя, а не незмінне зібрання законів, установлених у певній формі. Право як частина життя повинно мінятися разом з потоком життя. Тому прихильники цієї теорії вимагають «мобільності» (приспосовування), «пластичності» (гнучкості) права і доводять шкідливість точних формулювань в законодавчих актах. Зв'язаність судді певними нормами вони вважають неприпустимою. Тому юристи – представники цього напрямку вимагають, щоб юридична наука перенесла центр тяжіння своїх досліджень зі сфери норм права на процес дії і застосування права в суспільстві. Ця теорія веде до фактичного розширення «правотворчих» функцій судді і зниження ролі закону, оскільки суддя не зв'язаний юридичними нормами і може на свій розсуд вирішити ту чи іншу справу, покладаючись на власну інтуїцію.

Вченим, який одним із перших найбільш ґрунтовно розробив і висунув головні програмні засади соціологічної школи права, був творець школи «вільного права» Євген Ерліх. Ерліх різко виступав проти юридичного позитивізму, розглядав право лише як сукупність юридичних норм, прийнятих державою та не зв'язаних зі суспільством, його економічними умовами та іншими соціальними факторами. Ерліх розумів суспільство не як сукупність окремих індивідів, а як комплекс сплетіння людських союзів. Тому, щоб зрозуміти джерела, розвиток і сутність права, потрібно насамперед вивчити порядок, який існує в союзах, а саме право треба шукати в нормах, що визначають внутрішню будову союзу, в договорах і статутах, розроблених за допомогою узгоджень.

Оцінюючи співвідношення об'єктивного й суб'єктивного у формуванні законодавчої системи України, можна припустити, що проблеми законотворчості починаються з початкової стадії – виникнення правової ідеї. Недалеким від істини може бути невтішний висновок про те, що дедалі менше спостерігається наявність у законотворчості доктринального підходу з боку суб'єктів законодавчої ініціативи. Без відкритих публічних соціологічних досліджень у цій сфері важко уявити сучасну юридичну науку (величезне значення в цьому контексті належить Конституційній Асамблеї – органу, який концентрує

доктринальний вияв громадської думки). Правова доктрина має своє призначення як авторитетне наукове дослідження провідних юристів-теоретиків і практиків. Але значення правової доктрини не має ще своєї належної ваги, бо нею рідко керуються в законотворчій практиці. Це не сприяє розвитку соціального законодавства загалом. Отже, за таких умов трапляються еклектичні закони, норми-регулятори вступають між собою в суперечності, виникають негативні колізії в процесі законотворчості. Розрахунки на те, що авторитет держави може зробити такі закони дієвими, безпідставні.

На наш погляд, це призводить до значного погіршення якості законопроектів та інших нормативно-правових актів, про що постійно свідчать результати окремих соціологічних опитувань. У кращому разі роль юридичної науки окремі юридичні сили зводять лише до проведення наукової експертизи, а коли створюються авторські наукові пошукові колективи, то вони нечасто мають доктринальну позицію під час розроблення моделі самого нормативно-правового акта. Тож на сьогодні вельми актуальним є піднесення ролі відомих доктринальних наукових центрів у державі. Інакше законодавчій системі України загрожує негативна практика недосконалого суперечливого законотворення. Ось чому слід наголосити: тенденція панівної ролі й значення впливу вузькогрупових інтересів під елегантною назвою «лобізм» практично може підмінювати власне правотворчість. У такому разі процес формування й об'єктивізації права в інтересах прав суспільства і громадянина дедалі більше ускладнюватиметься і з'являтимуться закони, які викликатимуть критику й нарікання. Зрозуміло, що в тих суспільствах, де правовий нігілізм відтворюється самою державою у відповідних масштабах, дуже важко, майже неможливо виховати позитивне ставлення до права серед населення, бо під правом помилково розуміють той порядок, ті приписи, які встановлюються законами й відомчими нормативними актами. Саме тоді в суспільстві виникає буденний масовий правовий нігілізм. Окрім того, встановлених державою приписів не дотримуються державні органи, відомства й посадові особи. Сучасне українське суспільство характеризується багатьма різними суперечностями, серед яких – прийняття значної кількості нормативно-правових актів

на тлі поширення і вкорінення тотального правового нігілізму. До того ж, прийняті закони відверто ігноруються, порушуються, не виконуються, їх не поважають і не цінують.

Більше того, існує точка зору, що такі антиправові настанови і стереотипи є елементом, властивістю суспільної свідомості й національної психології, своєрідною відмітною особливістю культури, традицій, способу життя.

Одним із відправних моментів тут виступає зневажливе, зарозуміле, скептичне сприйняття права, оцінка його не як базової, фундаментальної ідеї, а як другорядного явища в загальній шкалі людських цінностей, що, своєю чергою, характеризує міру цивілізованості суспільства, стан його духу, світогляду, соціальних почуттів, звичок.

Стала зневіра у високе призначення, потенціал, універсальність, можливості й навіть необхідність права – такий морально-психологічний генезис цього феномену.

Правова проблематика, правова прогностика, програми правового розвитку, зокрема напрями формування сучасних правових систем, завжди більше або менше торкаються пов'язаних із ними політичних, економічних та соціальних процесів.

Безперечно, у внутрішньому правовому полі або в тому явищі, яке відтворює сутнісні ознаки національного права, велику роль сьогодні мають відігравати дієве право та ефективне правове регулювання. Такі правові характеристики не менш важливі для зовнішнього правового розвитку або щодо процесу взаємовпливу, взаємозбагачення, взаємозумовленості національних правових порядків.

Очікування від дієвості сучасного права, відчуття захищеності кожної людини (від якості медичного обслуговування до належних умов праці), а також власне гарантований і забезпечений, відповідно до рівня цивілізованих держав, перелік прав – усе це, як і багато іншого, є предметом ретельного вивчення результатів соціологічного дослідження в цій сфері, а найголовніше – потужного їх використання.

Отже, право пов'язане з глибинними потребами й інтересами людей щодо упорядкування громадського та приватного життя відповідно до їхньої загальної волі. Воно має містити

права та свободи особистості, гуманізм, соціальну справедливість, історичну сталість і надійність суспільних процесів.

Ба понад це, від ефективного впровадження й реалізації настанов права, безперечно, залежатиме виконання демократичною державою ролі соціального арбітра, «улаштовувача справ багатьох», її здатність знімати соціальну напругу, уникати гострих соціальних конфліктів тощо.

Багато в чому успіх демократичних перетворень залежить від того, наскільки право в суспільстві підтримується й поважається різними соціумами та кожним індивідом зокрема. «Право цивілізованих народів», що дієво захищає права, свободи і законні інтереси, не може не прийматися як кожним пересічним громадянином, так і суспільством загалом. Доволі простою і зрозумілою є думка: якщо право ефективно захищає права особи, проблема правового нігілізму не відчуватиметься так гостро або не відчуватиметься взагалі. Оцінити якість закону, тобто чи задовольняє він більшість, можливо за допомогою інструментарію соціології права: оцінка соціальної ефективності дії того чи іншого закону, чи є він законом більшості, чи – вузькогрупової меншості.

В «Юридичній енциклопедії» зазначено, що зростаюче значення ефективності й результативності соціології права також зумовлюється її концептуальною, моральною та політичною доцільністю. Концептуальна доцільність виявляється, наприклад, щодо концепцій «власного розсуду» (під час прийняття рішень у справі), «розумної людини» та проблеми дискримінації. Моральна доцільність соціології права полягає в її здатності виявити певні тенденції, ознаки правової поведінки у правовій системі конкретного суспільства. Політична доцільність соціології права виявляється в її інструментальності (через методи, результати тощо) в руках тих, хто прагне змінити, контролювати правову систему чи маніпулювати нею.

Не заперечуючи важливості зазначеного, доречно підкреслити, що результативність соціології права зумовлюється також і науковою доцільністю: навряд чи можна заперечувати, що багато процесів право- і державотворення потребують серйозних, ґрунтовних наукових соціологічних досліджень щодо розвитку соціально-правових засад національної правової системи.

Недоцільно обмежувати правову науку дослідженнями лише тексту закону та його техніко-правового застосування. Мислитель намагався дати нове теоретичне обґрунтування тогочасного права. Тому він приділяв значну увагу не тільки вивченню законодавства, а й дослідженню звичаєвого права, судової практики, проявів господарського життя, намагався обдумати та узагальнити їх з позиції свого соціологічного світогляду, встановити зв'язки між усіма цими проявами і створити узагальнене пізнання правової дійсності.

М. М. Ковалевський, Б. О. Кістяківський, М. І. Палієнко, С. С. Дністрянський та В. Я. Старосольський є яскравими представниками соціологічної школи права в Україні.

Центральне місце державно-правової концепції М. Ковалевського займає учення про суспільну солідарність, яку він пояснював як факт соціального життя, що утвердився історично внаслідок визнання природної необхідності турботи всіх органів соціального цілого про своє збереження у боротьбі з внутрішніми небезпеками та зовнішніми ворогами. З цього визначення стає зрозумілим, що суспільна солідарність для мислителя є причинною, обов'язковою нормою сумісного проживання людей, від зростання вимог якої залежить суспільний прогрес, у тому числі виникнення та розвиток як права, так і держави.

Призначення держави як організованого суспільного союзу, за М. Ковалевським, обумовлено складним комплексом взаємопов'язаних причин, найважливішою серед яких є зростання вимог суспільної солідарності. Саме ускладнення зростаючих потреб суспільства в цілому та кожної особистості окремо потребує створення держави як організованої політичної системи управління, що складається з таких взаємопов'язаних та взаємообумовлених елементів, як влада, населення та територія.

Філософські погляди Кістяківського близькі до неокантіанства, ідеї якого знайшли відображення в його соціології права. У ній він бачив науку, яка здатна наблизитися до найбільш адекватного пояснення феномену влади та способів функціонування влади у державі.

Неокантіанська теорія права Кістяківського характеризувалася первісним методологічним дуалізмом між нормативною та емпіричною сферами в поєднанні з новаторським

зв'язком юриспруденції з соціальною теорією права. Його особливий неокантіанський підхід до теорії права створював основу для вивчення соціологічної юриспруденції. Позиція Кістяківського включала як намагання позитивістів вивчати закони соціальної структури та змін, так і неокантіанське твердження, що соціальні науки повинні досліджувати характеристики певного суспільства та історичних епох, а не загальні закони на всі часи життя. Інакше кажучи, Кістяківський вважав право наукою про культуру, що мала як мету, так і значення. Метою права було проголошення справедливості – концепції, яка ґрунтувалася як на інтелектуальному сприйнятті, так і на ціннісних судженнях індивідів у даному суспільстві.

Державу В. Старосольський розглядав як один з типів соціальних зв'язків, що тримається силою правових норм. Суспільна ідея, стверджує автор, – це не лише думка, це бажання, стремління, намагання. І прикладом, що засвідчує це, є держава.

Тож у підсумку можна висновувати, що актуальність соціології права полягає в науково-пізнавальному та практичному аспектах, оскільки без всебічного знання соціальних аспектів формування і дії права неможливими є реалізація концепції правової держави, прогнозування перспектив упровадження конкретного правового акта.

Підсумовуючи розвиток української соціологічної правової думки у початковий період (протягом другої половини XIX ст. – першої половини XX ст.), можна дійти до висновку, що ряд видатних учених досліджували і публікували свої праці зі суспільних наук, що безпосередньо стосувалися проблем теорії права. Однак ці праці не були побудовані на наукових принципах і на методології новітньої соціологічної теорії. Основного завдання – побудувати суто теоретичну чи конкретно-соціологічну систему права – вони перед собою й не ставили. Свою увагу вони зосереджували на засвоєнні суспільною думкою України західних соціологічних правових теорій і поширенні соціологічних поглядів серед широких верств населення.

До позитивних аспектів соціологічного праворозуміння слід віднести те, що:

- право набуває відповідної суспільної динаміки;

- визнається пріоритет дійсно існуючих суспільних відносин над юридичною формою, обумовленість права суспільними відносинами на конкретному етапі розвитку останніх;
- надається велике значення процесуальним аспектам права, у тому числі в контексті правореалізації;
- право через волевиявлення окремого судді або адміністратора, оформлене в судове або адміністративне рішення, може стати основою для протидії (обмеження) та/або припинення свавілля з боку держави в цілому чи її окремого органу;
- підкреслюється та обґрунтовується обов'язковість права як для громадян, так і для будь-якого державного органу (посадової особи) та держави загалом, оскільки цього потребують реальні суспільні відносини тощо.

Сформульоване юристами Давнього Риму положення, відповідно до якого «право може й повинно бути» визначенням (Дигести Юстиніана), є актуальним для будь-якої правової системи в різних темпорально-просторових вимірах. Принцип визначеності, точності, однозначності правової норми вважається гарантією міцного правопорядку, бо коли кожному членові суспільства зрозумілі його права та обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору. Правовий простір, у свою чергу, заданий словом, тими формами природної мови, які використовуються законодавцем для вираження загальнообов'язкових правил поведінки в певному суспільстві.

Із проблемою правової визначеності пов'язано питання дотримання й захисту прав людини. У цьому аспекті питання юридико-технічної якості законодавства, як однієї з гарантій правової визначеності, є важливим та актуальним, бо саме закони встановлюють права, свободи й обов'язки особи, визначають межі та підстави обмеження прав і свобод державою. Останнім часом моніторингові дослідження науковців і практиків, у тому числі соціологічно-правовий аналіз діяльності у сфері дотримання прав людини, зокрема в Україні, концентруються переважно на виявленні та усуненні конкретних порушень прав людини, що відбуваються внаслідок незаконності (тобто невідповідності закону) втручання держави в реалізацію прав і свобод особи.

Законотворення часто оминає професійних юристів-розробників і тому є згустком інтересів, яким надається форма закону, але за змістом інколи перемагає і бере гору політична воля парламенту, залишаючи поза увагою правову експертизу й не дотримуючись системного ряду правового регулювання суспільних відносин.

Не вдаючись до аналітичного дослідження відмінностей між теорією держави і права та соціологією права, розуміючи, що їхньою спільною метою є вдосконалення процесів з досягнення результативності права та державотворення, все ж зауважмо: якщо теорія права більше опікується нормами права, то соціологія права – їхнім соціальним ефектом, якщо теорія права аналізує сутність права, то соціологія – його дієвість та результативність. У цьому контексті без перебільшення можна говорити, що складовою предмета соціології права є обумовленість права, а пошуковими напрямками – соціальна зумовленість права, дія права, його дієвість, правова поведінка, правова конфліктологія, ефективність законодавства тощо.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ПРАВА

3.1. Особливості соціологічного праворозуміння

Право є складним, унікальним і суспільно необхідним феноменом, науковий інтерес до якого впродовж певного проміжку часу безперервно зростає. Питання праворозуміння можна віднести до «вічних», тому що людина на кожному етапі індивідуального та суспільного розвитку відкриває нові якості права, нові аспекти співвідношення його з іншими явищами та сферами життєдіяльності соціуму. Існує велика кількість наукових ідей, течій і точок зору, які пояснюють сутність права.

Праворозуміння – це наукова категорія, що відображає процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини і включає пізнання права, його сприйняття (оцінку) і ставлення до нього як до цілісного соціального явища.

Суб'єктом праворозуміння завжди виступає конкретна людина, наприклад:

- 1) індивід, який здобув певні знання в галузі права, але на практиці зіткнувся з певною правовою проблемою;
- 2) юрист-професіонал, який володіє достатніми знаннями про право і здатний застосовувати і тлумачити правові норми;
- 3) учений, людина, що займається вивченням права, володіє історичними і сучасними знаннями, а також певною методологією дослідження.

Праворозуміння є суб'єктивним, оригінальним, але індивідуальні уявлення про право можуть збігатися у групи осіб та у цілісні соціальні спільноти.

Об'єктом праворозуміння є право, а саме правові норми, інститути права, галузь права, право певного суспільства, право в масштабі Всесвіту. На право в цілому інколи переноситься знання про його окремі структурні елементи. При взаємодії із правом важливого значення набувають середовище і суспільні явища.

Зміст праворозуміння утворює сукупність певних факторів, а саме: знання індивідом прав та обов'язків, конкретних та загальних правових дозволів, зобов'язань, заборон, а також його ставлення до них з точки зору справедливості та несправедливості. Залежно від рівня культури і вибору предмета вивчення праворозуміння може бути повним або неповним, правильним або спотвореним, позитивним або негативним.

Образ права, який утворили наші попередники, виражається у вигляді певних концепцій і здійснює відчутний вплив на праворозуміння нащадків.

Концепція праворозуміння – це певний напрям у науковому пізнанні сутності та соціального призначення права.

При розгляді різних концепцій праворозуміння необхідно враховувати такі обставини:

1) епоху, в якій жив і працював дослідник, а також функціональність права і рамки культури;

2) взаємозв'язок праворозуміння із філософською, етичною, релігійною, ідеологічною позицією особи-суб'єкта пізнання;

3) початкові засади концепції, а саме: що береться за основу тієї чи іншої концепції (джерело правоутворення або сутність самого явища), що розуміється під джерелом права (людина, Бог, природа, держава) і під його сутністю (воля класу, міра свободи людини або природний егоїзм індивіда);

4) концепціям праворозуміння, з одного боку, властиві стереотипи, з іншого – динаміка. Гармонійний взаємозв'язок цих якостей зумовлює довге життя і водночас зміну змісту концепцій праворозуміння. Тому, наприклад, природно-правові теорії відомі в усі часи. Якісь їх елементи змінюються, якісь залишаються стабільними і незмінними.

Право – достатньо складне явище, адже воно включає складні політичні, економічні та соціальні відносини. Протягом всього періоду розвитку юридичної думки дослідники робили спроби визначити природу і сутність права.

Природа права передбачає сукупність двох основних складових: природного і позитивного права. Такий поділ складається із абстрактно-загальних (природно-правових) і конкретних (позитивних) сторін, тобто засвідчує діалектичність права.

Природне право (*jus naturale*) – це природжені, невідчужувані, невід’ємні, зумовлені природою людини, людським розумом, загальними етичними принципами правила поведінки, які побутують самостійно від держави і поширюються на всі часи і народи. Природне право є сукупністю ідеальних, глибоко етичних і надзвичайно правдивих уявлень про право. Воно виникло задовго до держави і може існувати поза нею.

Позитивне право – закріплений в офіційних джерелах права нормативний регулятор, на базі якого визначаються межі допустимої та відповідної поведінки людей, а компетентними державними органами виносяться юридично обов’язкові рішення. Позитивне право є наслідком державної правотворчої діяльності. Офіційні джерела права подають лише деяку частку природного права. Вся решта права побутує у виді принципів, правосвідомості, інших правових явищ.

Концепція праворозуміння – це певний напрям пізнання сутності та соціального призначення права. Сучасні концепції праворозуміння не заборонено умовно звести до трьох метаконцепцій: аксіологічної (природно-правової); соціологічної; нормативістської (позитивістської). Сучасна зарубіжна юриспруденція стоїть на позиціях або повної несумісності цих трьох концепцій, або їхньої дії в принципово різних сферах юридичного знання: аксіологія є сферою філософії права, соціологія – сферою загальної теорії права, а нормативізм – область вивчення галузей позитивного права. Деякі учені надають перевагу інтеграційному праворозумінню, що враховує та об’єднує все цінне з метаконцепцій праворозуміння.

Початковою формою права прихильники природно-правового підходу вважають суспільну (та/або індивідуальну) думку, якій віддавна властиві етично-правові орієнтири. Аксіологічна концепція розглядає право з позицій відповідності його справедливості. У просторі природного права діють правові принципи-аксіоми, що одночасно є моральними імперативами: не чини замаху на життя іншої людини та її майно, дотримуйся обіцянки, віддавай кожному своє та ін. Відповідність позитивного права критеріям природного права і є саме право як вираз і міра свободи і справедливості. Справедливість, а не норма – ключове розуміння природно-правової теорії. З позицій аксіологічного підходу принцип і право

розглядаються як різні речі. Закон виступає як форма права і уживається як тотожне праву розуміння лише тоді, коли є справедливим, тобто відповідним критеріям природного права.

Аксіологічний підхід цінний своєю спрямованістю на вдосконалення права, його гуманізацію. В той же час протиставлення права і закону далеко не сприяє зміцненню законності в суспільстві, провокує невиконання законів під приводом їх неправового характеру. Соціологічна концепція права ґрунтується на тому, що джерелом права і формою його існування є суспільні відносини. При подібному підході правом визнається його функціонування, реалізація, його «дія в житті». Соціологічний підхід до права так само, як і аксіологічний, заснований на розмежуванні права і закону, «права у книгах» і «права у житті». Закони можуть бути не затребувані суспільством, можуть бути нерезультативними і навіть непотрібними. Такі закони не визнаються формою існування права. Істинне право, «живе право» – це правопорядок, це конкретно наявна в суспільстві система правових відносин. Поняття правовідносин є вирішальним для соціологічного підходу до права.

Уразливою стороною цього підходу є відсутність виразних граней між правом і правовою поведінкою, при тому втрачаються мірила для розрізнення правомірної і неправомірної поведінки. Перенесення усієї ваги правотворчості на осіб, що використовують право (судді, адміністратори), ставить під сумнів існування поділу влади, збільшує загрозу адміністративного і суддівського беззаконня.

Зміст нормативістського (юридико-позитивістського) підходу до права передається формулюванням «закон є закон». Прибічники такого праворозуміння прирівнюють право і закон, а єдиним джерелом права вважають державну волю. На думку позитивістів, право є сукупність встановлених і забезпечених державним примусом загальнообов'язкових норм. Поняття норми є визначальним для такого підходу до права. Право, з погляду позитивістів, з одного боку, не піддається етичній оцінці та критиці (як не піддаються критиці рельєф місця або закони фізики), з іншого – не вимагає ніякого виправдання. Право варто приймати як об'єктивно наявну дійсність і не більше того.

У нормативістського підходу до права є ряд прерогатив. Наприклад, він спрямовує на такі атрибути права, як формальна визначеність, однозначність норм, обов'язковість слідування праву. Водночас негостре ставлення до законодавства вповільнює його поступ. Із позицій отакого підходу виправданою є будь-яка несправедливість, якщо вона встановлена законом.

Інтегративний підхід до розуміння права (Д. Холл) є спробою в межах однієї теорії погодити юридичну форму, соціальний зміст і моральні цінності у праві. Первинною підставою цієї дії виступає положення про те, що будь-який підхід виділяє в праві визначальне та неодмінне, без чого єдине уявлення про право є нездійсненим. Із позицій інтеграційного підходу право – це сукупність нормативів рівноправності і справедливості, що поширені у будь-якому суспільстві, забезпечені офіційним захистом, регулюють боротьбу й узгодження вільних свобод у їх взаємозв'язку одна з одною.

Однак при такому, певною мірою механічному, поєднанні багатоманітних особливостей права в неподільне ціле виникає потреба визначення достатності особливостей права, необхідних для вичерпного його опису. Зберігається ймовірність того, що набір властивостей права буде особистісним і не збігатиметься, приміром, у простого обивателя і юриста-практика. Якщо для першого вагомим є відбиття в праві законних інтересів, міри незалежності і справедливості, то юрист-практик звертає увагу на чіткості юридичної форми, що допомагає монотонно інтерпретувати і використовувати норму права, закон.

Через це можна зробити висновок, що пошуки всеохопної формули розуміння права не є далекосяжними. На користь правничої науки і практики необхідно надавати прерогативу плюралістичним підходам до розуміння права і студіювати відмінні дефініції права.

Соціологічний напрям у теорії права виник внаслідок нестачі юридичного позитивізму і через процвітання загальної соціології у ХХ ст.

Визначні представники цього напрямку – австрійський юрист Є. Ерліх, французькі учені Ж. Карбоньє, Ф. Жені, американські юристи О. В. Холмс, Р. Паунд, К. Ллевеллін. На відміну від правничого позитивізму, соціологічний напрям

не є таким неподільним – «скільки шкіл, стільки й учень», – але вихідна точка ідей у всіх одна: відхід від ототожнення права і закону. Закон ще не є чинним правом. У законі неодмінні прогалини, до того ж закон – не єдине джерело права. Прибічники соціологічного праворозуміння зазивали відшукувати право у житті, у суспільних взаємовідносинах, у правосвідомості, у відчутті істини, в емоціях, у психології суспільства. Виняткового значення правники цього напрямку надавали роботі суддів, їхньому вільному переконанню, «вільному знаходженню права».

Так, згідно з ученням Ерліха, право побутує та розвивається найперше як організаційні норми об'єднань, з яких складається суспільство (сім'ї, виробничі об'єднання, корпорації, товариства, господарські об'єднання тощо). Організаційні норми нарастають у суспільстві самі собою, виникають із торгівлі, звичаїв, статутних положень багатоманітних організацій; ці норми засновують право первісного порядку. Воно володіє позадержавним характером. Правова наука, під якою Ерліх розглядав соціологію права, зобов'язана вчасно розрізняти зародки нового права поміж уже застарілих або відживаючих правових норм.

Для захисту права первісного порядку і регулювання дискусійних відносин установлюються «норми рішень», які продукують право другого порядку; ці норми є наслідком функціонування держави та юристів. До права другого порядку належать кримінальне, процесуальне, поліцейське право. Вони не налагоджують життя, а зобов'язані тільки підтримувати організаційні норми. Наслідком взаємодії суспільного права, права юристів і державного права є «живе право», яке не встановлене у правових принципах, але домінує в житті.

Соціологічний напрям у вивченні права досі є визначним у континентальній Європі, але найбільшого прогресу він досяг у США. О. Холмс і Р. Паунд як філософське підґрунтя своїх концепцій обрали прагматизм: кожна теорія оцінюється з погляду практичної користі. З погляду прагматизму право не має жодного самостійного значення поза зв'язком із практикою. Холмс дав таке визначення права: право є не що інше як прогноз того, яким чином діятиме суд на практиці. Тому юристи повинні від «права у книгах» перейти до вивчення «права у житті».

Згідно з переконаннями Паунда, право є одним зі засобів контролю за діяльністю людей поряд з релігією, мораллю, звичаями, домашнім вихованням тощо. У нинішню епоху, коли держава бере на себе тягар вирішення конфліктів промислового суспільства, право стає найважливішим способом реалізації соціального контролю. Вся решта видів соціального контролю сьогодні діє під наглядом і відповідно до вимог права.

Мета права, за концепцією Паунда, криється в залагоджуванні соціальних конфліктів і досягненні цивілізованих взаємовідносин між людьми. Діяльність зі встановлення розумного ладу в суспільстві видається йому «соціальною інженерією». Варто зауважити колосальну практичну цінність соціологічного підходу до теорії права. Наприклад, з позицій соціології права вдало вивчаються інститут сім'ї, нормотворча функція, причини злочинності і криміногенні фактори в діяльності. Як демонструє досвід Франції, законопроектні спроби разом із проведенням соціологічних досліджень виявляються вкрай корисними для вибору різновидів законодавчих рішень.

3.2. Соціолого-аксіологічний зміст права

У найзагальнішому сенсі об'єкт соціології права – це право (правова реальність); у конкретному (вузькому) аспекті – це соціальне у праві, взаємодія права і соціуму. Предмет соціології права можна визначити як знання про соціальні закономірності функціонування та зміни права; форми прояву і механізми їх дії в поведінці та діяльності індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому. Право – це важливий не тільки політичний і юридичний, а й соціальний інститут, якому належить найважливіша роль у соціальному контролі та соціальному регулюванні. Правові явища і процеси не можуть бути глибоко і всебічно вивчені поза їх зв'язком із суспільством як соціальною системою, тобто поза соціальними зв'язками.

Право – це система загальнообов'язкових, формально визначених норм, встановлених і санкціонованих силою держави і спрямованих на регулювання поведінки людей

та їх колективів відповідно до прийнятих в даному суспільстві засад соціально-економічного, політичного та духовного життя. Норми права регулюють суспільні відносини, визнаючи правомірними чи неправомірними певні діяння (дії або бездіяльність), дозволяють або забороняють певні відносини між людьми і об'єднаннями, забезпечують існування суспільства на засадах справедливості, добросовісності, розумності та відповідальності і покарання для тих, хто не дотримується встановлених правил поведінки. Право є складним соціальним явищем й тому може характеризуватися: як засіб упорядкування суспільних відносин (управління та регулювання), сукупність особливих правил поведінки, міру значущості чи цінності людини для інших суб'єктів, форма суспільних відносин тощо.

Залежно від того, в якій сфері суспільних знань використовується цей термін, виділяють його філософське, соціологічне, психологічне й інше тлумачення, що мають загальні і відмінні риси, пов'язані з особливостями предмета наукового дослідження і засобів, що використовуються для цього.

Кожне з тлумачень права відображає лише певні його сторони, аспекти тією мірою, якою право є предметом дослідження окремої науки, тому тільки синтез, інтегрування всіх визначень права спроможний відобразити його характеристики як цілісного суспільного явища, але й у цьому випадку глибина пізнання права залежить від рівня розвитку суспільних наук.

В аксіологічному вимірі право виступає як чітко визначена форма правових цінностей, як специфічна форма правової необхідності, що відрізняється від усіх інших (моральних, релігійних) форм необхідності та ціннісних форм. А з урахуванням підходу юридичної аксіології право доцільно розглядати як один із феноменів соціокультурного світу. Його ціннісні властивості зумовлені самою природою цього специфічного явища, його значенням як особливої форми суспільних відносин, місцем і роллю в соціокультурній системі суспільства. Врешті, критерієм цінності права є особистість, що розвивається. Право є ціннісним у тому сенсі, що воно прямо чи опосередковано сприяє самоздійсненню та самотворенню людини в історії.

Назagal необхідно зазначити, що право – це доволі складна соціальна система. Серед основних принципів системи

права варто, наприклад, назвати такі, як демократизм і гуманізм, динамізм, поєднаний із необхідною стабільністю, наукова обґрунтованість, рівність громадян перед законом, взаємна відповідальність держави та особи, верховенство права.

Б. Кістяківський, один із засновників Української академії наук, декан юридичного факультету Київського державного університету, створеного 1918 року, вважав, що право виконує визначальну роль у суспільстві, бо є глибинним виразником його культури. «Соціальна культура, – зазначав він у своїй докторській дисертації «Соціальні науки і право», – знаходить у праві своє найчіткіше визначення, яке має для всіх однако-ве значення. Як техніка перевертає природне на належнісне, так і право перевертає соціально необхідне на належнісне. Цей процес перетворення необхідного на належнісне здійснюється завдяки діям людей, які керуються усвідомленням свого обов'язку».

Отже, Б. Кістяківський, розглядаючи право в системі аксіологічних координат, його сутність вбачав у соціальному втіленні надісторичних цінностей, завдяки яким право посідає одне з центральних місць у сфері культури. Водночас право він досліджував із соціокультурних позицій, тобто як соціальне явище, засіб контролю суспільства над індивідом. На думку Б. Кістяківського, «для вивчення права як соціального явища важливо розглядати право в його здійсненні або в його втіленні в життя у вигляді соціального факту». Класик філософсько-правової думки наголошував на тому, що «вивчати право як соціальне явище потрібно не тільки для того, щоб досягти теоретичної мети – доступити щонайповнішого знання права. Існує нагальна потреба на те, аби право не розминулося зі справедливістю й саме право було справедливе».

Науковий ідеалізм Б. Кістяківського, який став конкретною методологією та основою його філософсько-правових поглядів, значною мірою сприяв і виробленню соціокультурного підходу. Останній передбачає, з одного боку, визнання права як найзначнішого виразника культури, а з другого – розгляд культури як найважливішого способу реального буття права.

Тут слід наголосити, що у трактуванні права як соціокультурного феномену юридична, як і загальна, аксіологія спирається на вихідні положення про цінності. Використання ж

поняття «цінність» у розумінні морально необхідного пов'язане з філософськими ідеями відомого німецького філософа І. Канта. Цінності в його трактуванні – це передовсім те, що має значення в моральному світі необхідності й свободи.

Право виступає в цьому разі як важливий регулятор тих «категоричних імперативів», що пов'язані з моральною нормативністю та розумом. Загальна вимога розуму, яку І. Кант сформулював у вигляді етичного принципу, полягає в такому імперативі: «Дій так, щоб правило твоєї діяльності за допомогою твоєї волі стало загальним законом, дій так, щоб людяність, як у твоїй особі, так і в особі кожного іншого, завжди застосовувалась тобою як мета й ніколи як засіб».

Зважаючи на те, що в сучасних наукових дослідженнях впевнено торує собі шлях саме аксіологічний підхід до права як важливого компонента соціокультурної системи, не можуть залишатися непоміченими й факти прямо протилежні, точніше, стереотипні трактування цієї проблеми. Скажімо, в навчальній та науковій літературі співвідношення права та культури досі розглядається переважно крізь призму категорій «право та правова культура», «правосвідомість та правова культура». За такого «вузького», або нормативістського, праворозуміння правова культура розглядається як зовнішнє щодо права явище. Натомість культурологічний підхід передбачає осмислення феномену права не тільки в контексті взаємодії з культурним середовищем, а й як невід'ємного компонента культури. Наприклад, культурологічні аспекти безпосередньо стосуються проблеми утвердження міжнародних стандартів у сфері прав людини, що мають певні відмінності з огляду на культурні традиції Європи, Африки та Сходу. Застосування культурологічного підходу в дослідженні інтеграційних процесів, які відбуваються в рамках Європейського Союзу, зокрема й у царині права, дало підставу для висновку про те, що однією з найважливіших передумов поглиблення інтеграції є культурна спільність країн, які входять до ЄС.

Досвід розвитку Європейського Союзу переконливо свідчить, що посилення інтеграційних тенденцій відкриває перспективні можливості для створення не тільки унікального за своєю сутністю та структурою нового права, а й принципово нової правової та політичної культури.

Показово, що культурологічний підхід активно застосовують фахівці в теорії та історії права, зарубіжні компаративісти. Зокрема, французький компаративіст Р. Давид у своїх наукових дослідженнях вказує на тісний зв'язок норм права з культурними домінантами сучасної цивілізації, а правових систем – з «концепцією соціального ладу», від якої залежить механізм застосування та функціонування права. Запроваджене ним до наукового вжитку поняття правової сім'ї відображає не тільки юридично-технічні особливості правових систем (способи розробки, трактування правових норм, систематизації тощо), а й чинники цивілізаційного характеру (різні мови, структури суспільства, вірування, звичаї).

Слід зазначити, що культура як багаторівневе системне утворення проявляє себе, з одного боку, всередині суспільства, а з другого – поза його межами, особливо під час взаємодії з іншими культурами. Саме тому вагомою складовою осмислення права як соціокультурного феномену є дослідження проблеми взаємовпливу правових культур. Важливо наголосити, що взаємовплив правових культур проявляється насамперед у формі рецепції права, тобто запозичення та пристосування до умов якоїсь країни права, виробленого в іншій країні чи в попередню епоху. Проте ключовим моментом у визначенні цього поняття є розуміння рецепції як відродження системи права, що існувала раніше.

До речі, широке сприйняття та застосування правових норм, інститутів чи принципів, вироблених іншими народами, було характерним і для римського права. Назагал багатовікова римська культура є прикладом глибокого органічного синтезу елементів культур різних середземноморських народів. Як свідчить цивілізаційний досвід людства, римлянам було притаманне споконвічне прагнення органічного впровадження в різних сферах суспільного життя культурних надбань інших народів. До того ж, ішлося не про сліпе запозичення, копіювання, а саме про синтез оригінальних елементів із культур різних народів.

Показовим і переконливим прикладом такого підходу є, приміром, римське право, в якому органічно синтезовано національні та середземноморські юридичні інститути. Зокрема, Закони XII таблиць, цього відомого юридичного джерела

античного світу, містили найважливіші ідеї та положення права римлян і значною мірою відтворювали за змістом закони Давньої Греції. Проте таке творче запозичення аж ніяк не применшує класичного й водночас оригінального характеру римського права. У цьому зв'язку слід зазначити, що в новітній юридичній літературі рецепція римського права визначається як його відродження, сприйняття духу, ідей і головних засад та нових положень тією чи іншою цивілізацією на певному етапі її розвитку в контексті загального процесу циклічних ренесансів.

Доречно констатувати, що рецепція знаходить практичне втілення в різних обсягах і формах. З урахуванням цих критеріальних показників дослідники виокремлюють системну рецепцію, яка здійснюється на рівні системи права загалом, і часткову, за якої запозичуються окремі акти, норми. Рецепція може здійснюватися згідно з волею держави або без її участі.

Утім, значне поширення рецепції в історії права не повинно викликати ілюзій. Адже історичний досвід свідчить, що у сприйнятті іноземного права є межі, за якими рецепція втрачає свій сенс і необхідність.

Одним із найважливіших чинників успіху рецепції є фактор збіжності (в широкому розумінні) культур: країни-донора та країни-реципієнта.

У новітній історії відомий випадок невдалої рецепції, метою якої була радикальна зміна всієї парадигми національного права. Йдеться про спробу здійснення Суданом у 1971 році заміни англійської системи права, що була запроваджена в цій країні, кодифікованою системою права французького зразка. Законодавчою владою цієї африканської країни було прийнято декілька кодексів – Цивільний, Цивільно-процесуальний, Кодекс про доказове право, в основу яких покладено відповідне законодавство Єгипту, а також інших арабських країн. Окрім цього, було здійснено спробу витіснити право звичаєне, яке діяло на півдні країни, мусульманським правом, ввести до прийнятих кодексів деякі ісламські норми. Результат? Жодне з цих завдань не вдалося вирішити. Не вдалося також розв'язати проблеми реформування фрагментів європейського права. Зокрема, запровадження нової юридичної термінології, доти не відомої сучасним юристам, призвело до плутанини у правовому регулюванні.

До фундаментальних цінностей права як соціокультурного феномену варто також віднести правову культуру, правосвідомість, мораль, які органічно взаємопов'язані.

Уже наголошувалося, що правова культура є складовою загальної культури і як система духовно-моральних і правових цінностей охоплює найважливіші компоненти правової реальності в її фактичному функціонуванні та розвитку (право, правосвідомість, правовідносини, правопорядок, нормотворча та інша діяльність).

З методологічної точки зору, культура повною мірою може бути осмислена тільки в загальному контексті соціального та культурного прогресу. Вона не може успішно розвиватися без залучення до правових культур інших народів. Досвід недалекого історичного минулого нашої країни свідчить, які негативні наслідки мають спроби обмежувати культуру, зокрема правовий її елемент, лише вузькими національними рамками. Правова культура країни покликана акумулювати прогресивні досягнення всіх типів правових культур як сучасної, так і минулих епох. Вона, виступаючи компонентом правової свідомості та буття в їх органічній єдності, нерозривно пов'язана не тільки з відображенням суспільного буття, а й із активним зворотним впливом на нього. Притаманні їй ідеали, правові норми, принципи, традиції та зразки поведінки мають важливе значення для консолідації людей, концентрації їхніх зусиль на формуванні правової держави. А серед пріоритетних напрямів підвищення політичної культури громадян і суспільства загалом на шляху формування правової держави слід назвати: розвиток правової освіти та правового виховання населення; належне забезпечення його інформацією про чинне законодавство і практику його застосування; боротьбу з правовим нігілізмом і видання енциклопедичної та словникової юридичної літератури, коментарів чинного законодавства; розширення правознавчих наукових досліджень тощо.

Універсальне та культурно-особливе в ціннісному вимірі права знаходить відображення й у правосвідомості. До аксіом правосвідомості слід віднести закон духовної гідності (самоутвердження), закон автономії (здатності до самозобов'язання та самоуправління) та закон взаємного визнання (взаємної поваги та довіри людей одне до одного).

До речі, правосвідомість індивідів – це не тільки й не стільки усвідомлення ними правочинності діючих законів, скільки здатність до самостійності оцінки та аналізу встановленого державного права, його конструктивної критики та вмотивованого перегляду.

Досить негативним для суспільства та особистості є процес деформації правосвідомості, який знаходить вияв у перекрученні уявлень про цінності права в різних формах, у правовому нігілізмі та правовому інфантилізмі.

Спільним для всіх видів деформації є низький рівень політико-правової культури суб'єктів права.

На жаль, доволі серйозною соціальною проблемою в Україні є також стан професійної правосвідомості юристів (осіб, які здійснюють правотворчу діяльність, працівників поліції, прокуратури, слідчих, суддів). З різних причин відбувається руйнація їхніх первісних правових поглядів, настанов, почуттів, переконань, виникають нові псевдоправові та неправові конструкції, що негативно впливає на професійну поведінку юристів.

Найбільш тяжкою формою деформації професійної правосвідомості є переродження її у злочинну форму. Це явище вкрай небезпечно, бо відбувається злиття державних і злочинних структур, що призводить до катастрофічного зростання злочинності в країні. Тому боротьба зі злочинністю є невід'ємним елементом внутрішньої політики України, яка спрямована на реалізацію принципів демократичної правової держави, дотримання та захист конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Проте боротьба зі злочинністю не може обмежуватися лише дотриманням кримінально-правових законів. Тому важливим є комплексний підхід, спрямований на усунення причин та умов, які породжують асоціальні явища, на нейтралізацію дії криміногенних чинників у політичній, економічній, соціально-психологічній, морально-етичній сферах життя суспільства. І, звісно ж, на рівень правосвідомості значний вплив має моральний стан суспільства, його моральні домінанти.

Відомо, що найповніше спільність ціннісних засад моралі та права втілюється в етико-правових конструкціях прав людини. Вона, ця спільність, може проявлятися у фактичному

збігові деяких правових і моральних норм. До них слід віднести насамперед цінності життя, свободи, власності. У цих випадках право і мораль взаємодіють як взаємодоповнювальні цінності.

Важливим аспектом досліджуваної проблеми є також системне усвідомлення необхідності трансформації соціокультурної системи України, забезпечення її легітимації. У філософсько-правовій літературі легітимація розглядається як процедура суспільного визнання чи підтвердження законності якогось права чи повноважень діючої особи, а також визнання законності існуючих політико-правових відносин півного режиму влади, його пояснення та виправдання.

Зазначимо, що соціокультурна система охоплює особистість у системі суспільних взаємодій, культуру як систему норм, цінностей, інститутів. Відомий соціолог П. Сорокін вказував на те, що «структура соціокультурної взаємодії містить три взаємопов'язані аспекти: 1) особистість як суб'єкт взаємодії; 2) суспільство як сукупність індивідів, що взаємодіють між собою в контексті соціокультурних відносин і процесів; 3) культуру як сукупність значень, цінностей та норм, якими володіють особи, що взаємодіють між собою, й сукупність носіїв, які забезпечують об'єктивацію, соціологізацію цих значень».

У сучасних умовах модернізації українського суспільства необхідним є удосконалення всіх елементів соціокультурної системи в широкому розумінні: особистості як суб'єкта взаємодії, суспільства як сукупності індивідів, що перебувають у стані взаємодії, і культури як системи цінностей, норм, ідеалів, які мають бути глибоко усвідомлені й творчо використані суб'єктами, що взаємодіють. Зайво повторювати, що всі ці елементи є невід'ємними складовими єдиного соціокультурного процесу та, як наслідок, необхідною передумовою формування цивілізованого українського суспільства, його лояльності та злагоди стосовно стратегічних напрямів розвитку країни. Своєю чергою, він потребує належної інституціоналізації, яка може бути забезпечена саме шляхом «культурної легітимації». Варто, на нашу думку, зробити особливий акцент на тому, що без культурної легітимації неможливо створити у правовому сенсі збалансоване суспільство, в основу якого покладено принципи правової держави, визнання та реального забезпечення священних і недоторканих прав громадян.

Наголосимо й на тому, що юридична наука стає дедалі культурологічнішою, адже при цьому закони та норми розглядаються не лише як вияв суспільної практики, бо вся дія правових систем починає аналізуватися в контексті цілісного буття та розвитку культури.

Тому і фундаментальні цінності права знаходять своє конкретне втілення як один із найважливіших елементів соціокультурної системи суспільства, що ґрунтується на безперечних цінностях інтелекту, духу, свободи, моралі.

3.3. Право як соціально обумовлений феномен

Право є формальним соціальним інститутом, системою встановлених, санкціонованих державою правил поведінки, спрямованих на врегулювання суспільних відносин. Закономірно його можна вважати основою будь-якого цивілізованого влаштування життя людей, і, як і будь-яке інше явище, створене людиною, пов'язане з її існуванням і розвитком, воно підлягає аналізу з позиції ціннісного підходу. З того часу, коли людський розум усвідомив право в його визначеності, воно почало сприйматись як певна самоочевидна цінність. Проблему цінностей досліджує наука аксіологія, що входить до числа основних розділів філософії права, адже роль цінностей у суспільному житті є неоціненною, вони виступають основою людського буття. У першу чергу цінності – це результат багатовікового соціального досвіду, досягнення суспільства, світоглядних принципів, уявлень та розуміння людини, що є еталоном, ідеалом, належним. Варто зазначити, що ціннісне відношення до того чи іншого явища виникає в результаті його включення в сферу інтересів людини та її життєдіяльності. Соціальні цінності є стимулом для зміни соціального буття та його перспективного розвитку. Тож право виступає своєрідним соціальним феноменом, який викликаний потребою внести в соціальне життя організованість, порядок, нормативні положення, що засновані на засадах соціальної свободи та відповідальності. Вважається, що перш ніж говорити про соціологічно-ціннісний зміст права, варто визначити функції, які воно виконує у суспільстві. Бо ж у функціях права

відображаються потреби суспільного розвитку та розкриваються напрямки взаємодії права та соціуму. Функції права поширюються на суспільні відносини, вони визначають і водночас визначаються соціальним призначенням права в різних сферах суспільного життя. При цьому розрізняють загально-соціальні (політична, економічна, інтегративна, програмна, комунікативна, соціальна, ідеологічна) та спеціальні (регулятивна, охоронна, установча, інформаційна) функції права. Вказані функції сприяють втіленню у життя певних державних пріоритетів, впорядкуванню й усуненню соціальних конфліктів, встановленню комунікативних зв'язків між членами суспільства.

У своїй сукупності функції права мають спрямовувати його дію на підтримку людини, демократизацію держави, розбудову громадянського суспільства, забезпечення загальносоціальних та приватних інтересів. Тож з огляду на безліч загальносоціальних функцій права можна зробити висновок, що право безперечно є невід'ємною складовою суспільного життя. Також через призму соціологічно-ціннісного змісту права варто визначити його сутнісні ознаки, а саме :

- 1) нормативність;
- 2) загальнообов'язковість;
- 3) впорядкованість;
- 4) стабілізуючий вплив на суспільні відносини;
- 5) державна забезпеченість.

Цінність права, таким чином, полягає в тому, що воно проймає гуманними засадами: відкриває особистості доступ до благ, виступає діючим засобом її соціальної захищеності, засобом комунікації та інтеграції суспільства.

Система цінностей задає ідеальну модель життя, а право завжди містить конкретно-історичні уявлення людства щодо рівності, свободи, справедливості, загального блага для народу. В такий спосіб право й виступає своєрідним соціально-технологічним інструментом для втілення цінностей. Так, цінністю права слід вважати його основне цільове призначення, спроможність служити інструментом реалізації та погодження суспільних інтересів. Також під цінністю права розуміють його спроможність служити метою і засобом задоволення науково обґрунтованих, соціально справедливих загально-

людських потреб та інтересів громадян та їх об'єднань. Цінності в праві слід сприймати як шкалу виміру самого права. Цінність у праві – це те сутнісне, що дозволяє праву залишатися самим собою. Аксіологічна обґрунтованість права сприяє тому, що мотивом дотримання норм права виступає не погроза примусу, а ціннісно-позитивне ставлення до нього особистості. Завдяки цьому право перетворюється з «чужого», що походить від зовнішнього стосовно адресатів норм права авторитету, у «своє» право, що відповідає інтересам і оцінкам суб'єктів.

Таким чином, цінність не можна змішувати й ототожнювати з оцінкою: цінність – щось об'єктивне, тимчасом оцінка є суб'єктивне людської свідомості, суб'єктивне відображення об'єктивно існуючої цінності. Шляхом оцінки суб'єкт сприймає що-небудь як цінність або нецінність. Предметом правової аксіології можна визначити проблему розуміння та тлумачення права як цінності, імперативної вимоги, орієнтиру. Аксіологічне вивчення права має важливе наукове, практичне та ідеологічне значення. Воно допомагає встановити і закріпити духовні ідеали суспільства. Право як явище з численними ціннісними аспектами потребує застосування ціннісного підходу при його дослідженні. В інакшому випадку виявлення його суті стає ускладненим, не піддається розумінню його специфічна природа як духовно-практичного засобу освоєння світу людьми.

Питання соціально-ціннісного виміру в праві розглядали як українські, так і зарубіжні науковці. Аксіологічні дослідження в сфері соціальної дії права набули поширення в 60-і роки ХХ ст. після виходу в світ монографії П. Рабіновича «Соціалістичне право як цінність» та С. Алексєєва «Соціальна цінність права у радянському суспільстві». З того періоду до питання цінності права в цілому та соціальної цінності, зокрема, неодноразово зверталися такі вчені, як С. Михайлов, О. Бандура, В. Нерсисянц, Є. Черних, Н. Оніщенко та інші. Як самостійний напрям наукового дослідження, проблематика соціально-ціннісного змісту права була визначена у другій половині ХХ століття. Як стверджує В. Пономарьова, за радянських часів в юриспруденції умисно не вели мову про право як будь-яку цінність, адже існував набір хрестоматійних цінностей соціалістичного суспільства, що були сформульовані в моральному кодексі будівника комунізму.

Сьогодні ж в Україні, як і в більшості країн світу, відбувається переоцінка цінностей і здійснюється орієнтація політичного курсу держав на встановлення єдиних загальнолюдських принципів і стандартів, на їх природні засади, що є значущими для всього світового співтовариства. Це потребує відповідного розуміння певних категорій права, зокрема, самого права та його сучасних ціннісних вимірів. Цінність права особливо яскраво проявляється в тих державах, до яких власне і належить Україна, де проголошено принцип його верховенства (ст. 8 Конституції України). З цього принципу, зокрема, випливає першість і підвищена цінність права щодо держави, обмеженість і пов'язаність правом всіх державних органів, які зобов'язані діяти відповідно до вимог права і у формах, встановлених правовими нормами. Сучасний розвиток незалежної України підтверджує зростання значення аксіології права, що стає основою правого виховання населення, метою якого є формування шанобливого ставлення до права як високої, життєво необхідної цінності, надбання загальнолюдської культури і цивілізації.

Та все ж цінність права не обмежується його здатністю регулювати суспільні відносини. Право має власну, незалежну від притаманних йому корисних властивостей загальнолюдську цінність. Право – це феномен, який існує в конкретно-історичному культурному середовищі в тісному зв'язку з антропологічними властивостями людини (свідомістю, волею, психологією) і різними сторонами його практичної діяльності (економікою, політикою, релігією, мораллю, звичаями). Соціальна цінність права проявляється на рівні становлення ціннісно-мотиваційних підвалин суспільного життя. Цей процес відбувається шляхом засвоєння індивідами базових настанов та принципів правової поведінки через інтеграцію правомірного шаблону поведінки в свідомість громадянина. Цей процес має назву правової соціалізації – нагромадження знань про нормативну систему права, формування системи цінностей, у якій сама нормативна система права сприймається як цінність. О. Ф. Скакун визначає основні вияви цінності права:

1. Соціальна цінність права виражається в здатності:
а) вирішувати проблеми в суспільстві за допомогою правових засобів; б) розвивати ті відносини, у яких зацікавлені як окремі

індивіди, так і суспільство в цілому; в) вносити стабільність і порядок у суспільні відносини; г) забезпечувати надійність соціального захисту громадян.

2. Інструментальна (службова) цінність права – один із виявів його загальносоціальної цінності – полягає в тому, що право є регулятором суспільних відносин, інструментом для вирішення різноманітних завдань, у тому числі для забезпечення функціонування соціальних інститутів та інших соціальних благ.

Інструментальна цінність права зумовлюється передусім його ознаками, а саме: нормативністю, системністю, загальнообов'язковістю та ін. Вона полягає в тому, що право:

1) є засобом розподілу основних суспільних матеріальних та духовних благ;

2) впорядковує фундаментальні суспільні відносини – власності, виробництва, сімейні відносини, фінансові та політичні;

3) включає низку специфічних правових засобів, необхідних для користування соціальними благами;

4) містить засоби процесуально-процедурного характеру;

5) встановлює процедури і засоби охорони соціальних цінностей;

6) вступає засобом розв'язання соціальних конфліктів;

7) є засобом гарантування дотримання прав та свобод;

8) унормовує поведінку різноманітних соціальних суб'єктів.

3. Особистісна цінність права як соціального явища полягає в тому, що право має глибокий особистісний зміст, оскільки: а) слугує мірою свободи в суспільстві; б) виражає справедливу міру свободи; в) виступає як рівна міра свободи.

Також цінність права полягає в тому, що воно виступає і засобом, і результатом пошуку розумного балансу, рівноваги, пропорційності між «загальним благом та особистою свободою. Соціально-ціннісний зміст права проявляється у здатності права слугувати ціллю та засобом втілення соціально справедливих, прогресивних потреб та інтересів громадян та суспільства в цілому, а також виступає силою, яка протистоїть сваволі. Крім того, право являє собою ще й історико-культурну цінність. Історико-культурна цінність права

полягає в тому, що воно належить до фундаментальних цінностей світової культури.

В такому значенні право розглядається як атрибут цивілізації, як втілення гуманістичних прагнень людства та втілення справедливості. З соціально-ціннісної точки зору сьогодені право виступає як утвердження ідей гуманізму, справедливості, соціальної свободи та гармонійного співіснування та прогресивного розвитку суспільства. Тож право є соціальним регулятором, який покликаний забезпечувати подальший розвиток суспільних відносин, гарантувати їх стабільність, солідарність та гармонізацію, забезпечувати правильне та раціональне поєднання індивідуальних і суспільних інтересів, протистояти деструктивним явищам та свавіллю.

З викладеного вище можна зробити висновок, що соціальна цінність права виявляється в такому:

- за допомогою права забезпечується загальний стабільний порядок у суспільних відносинах, у цьому проявляється його інструментальна цінність;

- завдяки праву досягається визначеність, точність у самому змісті суспільних відносин;

- право, втілюючи спільну (узгоджену) волю учасників суспільних відносин, сприяє розвитку тих із них, у яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство в цілому. Воно впливає на поведінку і діяльність людей за допомогою узгодження їхніх специфічних інтересів;

- право забезпечує можливість нормальних активних дій людини, бо воно перешкоджає незаконним втручанням у сферу її правомірної діяльності;

- право в цивілізованому суспільстві забезпечує оптимальне поєднання свободи і справедливості;

- на правовій основі формуються основні інститути громадянського суспільства: ринкова економіка, багатопартійна політична система, демократична виборча система, вільні засоби масової інформації і правова держава;

- право є основою і єдиною можливим цивілізованим засобом вирішення проблем міжнародного і міжнаціонального характеру, на основі права формується світовий правопорядок.

Право виступає як міра свободи і справедливості, втілює загальну, групову та індивідуальну волю учасників суспільних відносин, у яких зацікавлені як окремі індивіди,

так і суспільство в цілому, є засобом регламентації суспільного життя. У цьому криється головна соціальна цінність права, що вносить стабільність і порядок у всі без винятку суспільні відносини.

Отож право належить до фундаментальних цінностей світової культури, вироблених людством у перебігу його розвитку, в такому значенні право розглядається як атрибут цивілізації, як втілення гуманістичних прагнень людства, як результат боротьби за свободу і справедливість, як інструмент задоволення потреб та соціальний регулятор.

3.4. Право як засіб соціального управління

Право як засіб соціального управління насамперед треба розглядати як явище цілком і повністю соціальне, його природа полягає у тому, що воно виникає у суспільстві та діє в суспільстві. Доречно вважати, що право, яке не реалізується, не діє, не є правом взагалі. Воно не може існувати поза суспільством, позаяк тісно з ним пов'язано. Вважається, що воно виникає як найкращий засіб контролю та організації суспільства, для забезпечення його нормального функціонування та розвитку, а здійснюється цей контроль та управління в певному обсязі за допомогою моралі.

Доцільно визначити соціальну дію права, як право пов'язано зі соціологією і соціумом. Соціальний прояв права можна охарактеризувати двома напрямками, які безпосередньо пов'язані із його виникненням, та відносинами, які виникають у процесі правотворення:

1. Виникнення. Загалом правові норми виникають у ході формування суспільних відносин, насамперед соціальних, вони відбивають їх у певній формі, перевтіленій згідно з волею законодавця, з урахуванням певних тенденцій, суспільства, потреб та завдань суспільства і держави: те, наскільки правильно правові норми будуть відображати потреби суспільного життя, чи будуть вони відповідати реальному стану речей, чи будуть сприяти подальшому розвитку відносин, чи закріплюють вони необхідні відносини. Саме ці питання являють собою питання соціального прояву права та його норм і породжених ним правовідносин.

2. *Процес правотворення.* Ті відносини, які утворюються в процесі створення правових норм, включають не тільки відносини у відповідних державних установах, але й різноманітні неформальні відносини, зокрема і громадську думку суспільства з питань права.

Також існують певні фактори, які впливають на процес правотворення:

а) економічний (характеризується наявністю певних економічних ресурсів, для реалізації правових норм, потреби та можливості розвитку економіки країни);

б) політико-правовий (норма права дуже часто є результатом певного компромісу між різними верствами населення);

в) ідеолого-психологічний фактор (певні особливості психології та ідеології суб'єктів-учасників процесу створення нормативно-правових актів);

г) соціокультурний (сюди входить, в першу чергу, освітній і культурний рівень розвитку населення).

Розглядаючи це питання і дивлячись на право як явище соціальне, слід ще чітко розмежувати функції права і держави. Загалом постійно наголошується на тому, що право без апарату є ніщо, а отже, можна зробити висновок, що співвідношення права та держави завжди трактувалось на користь останньої. Але характеристика права лише як форми державної діяльності може применшувати його цінність як соціального явища і принижувати його роль у житті суспільства, тому розглядати його в аспекті впливу на нього державної влади недоцільно.

Право з його дуже специфічними властивостями контролю і впливу на поведінку людей прямо й безпосередньо впливає на різні сфери людської діяльності, сприяє досягненню соціально і суспільно корисних цілей, що можуть бути отримані внаслідок саме такого нормативно-правового регулювання. Також слід додати, що право у суспільстві виконує роль певного організуючого фактора. Соціальну дію права, його функції можна визначити у відповідному терміні.

Соціальні функції права – це основні напрями його впливу на суспільство як цілісну систему, суспільні інститути, соціальну поведінку суб'єктів права і суспільні відносини, які між ними виникають.

Стосовно впливу права можна виділити певні форми, такі як правове регулювання, психологічний, етичний та інформаційний вплив правової норми.

Психологічний вплив полягає у тому, щоб виробити та сформулювати в особистості певне ставлення до діючих правових норм. Це ставлення не зводиться до банального пристосування особи, це є складним відношенням їх сприйняття, відторгнення, ігнорування, порушення. Тобто основною ідеєю психологічного впливу є формування в особистості «образу права», це своєрідний зліпок конкретизованої правосвідомості. По суті це емоційно забарвлена форма відображення правової дійсності у вигляді комплексу уявлень про закон.

Етична форма полягає у тому, щоб правова норма відповідала рівню соціального розвитку та етичним вимогам соціуму в цілому. Її моральний потенціал, справедливість створює передумову успішної соціальної реалізації правової норми.

Інформаційна форма – це логічна сторона, по суті це інформація про зміст права, правила поведінки, що містяться в нормах права, про специфіку правовідносин і правових зв'язків. Особа може реалізовувати правові норми лише тоді, коли до її відома доведено зміст тієї чи іншої норми. Оскільки право живе, воно динамічне, постійно змінюється та розвивається, воно не може не сигналізувати про свою дію. Тому існують два види цих сигналів. Перший – це сигнал раціонального характеру, тобто про зміст правових норм. Другий – це певні сигнали про їх об'єктивність, тобто про їх відповідність потребам суспільства.

В подальшому для розуміння права як засобу впливу на суспільство необхідно визначити соціальні функції та цінність моралі як засобу впливу на суспільство, засіб регулювання та контролю поведінки у суспільстві. Також потрібно розглянути такі поняття, як ментальність, мораль тощо.

Мораль можна визначити джерелом контролю стосунків, тому що воно закріплює рівень уявлення суспільства про морально цінне. Якщо розглядати мораль як функцію, то вона виконує певне завдання, яким можна визначити те, що вона виділяє певну поведінку, надає певній поведінки позитивного чи негативного забарвлення та забезпечує дотримання даної поведінки. Тим самим вона здійснює вплив на суспільство,

на його поведінку. Моральні стосунки формують у свідомості особи образ належної поведінки. Таким чином створюється певна позитивна атмосфера, яка характеризується належною поведінкою людей.

Що стосується права, то воно займає в цьому процесі далеко не останню роль; існують певні гарантії соціальної стабільності і злагоди, форми моральності:

- 1) громадянське суспільство;
- 2) держава.

Вони тією чи іншою мірою закріплюють вимоги до дотримання належної та спираються на закони в разі асоціальної, неналежної поведінки. Мається на увазі, що право є певним гарантом виконання та дотримання моральності в суспільстві, воно є гарантом погашення антисоціальних дій, які не відповідають нормам моралі, воно має на меті сформувати в суспільстві розуміння моралі і дотримання певних цінностей, які допомагають нормальному функціонуванню держави і суспільства. Право мусить бути певним зразком моральності, воно має створювати інститути та закони, які не суперечать моральним цінностям, право має займатись утриманням соціальної злагоди. Щодо певної регулятивної функції моралі, вона є шляхом до розв'язання конфліктів, ефективний спосіб розвитку особистості, так як у діалозі велике значення має толерантне сприйняття думки іншої сторони та вміння протиставити власну думку, мораль є певним дисциплінарним засобом.

Так, наприклад, у науковій публікації М. Шевціва «Вплив моралі на ментальні причини злочинності» можна визначити мораль і як право, і як чинники, які впливають на ментальність людини.

Ментальність – це спосіб мислення, загальна духовна налаштованість, установка індивіда або соціальної групи до навколишнього світу; тобто пряме, безпосереднє відношення соціуму до навколишнього середовища і всього, що його оточує.

Мораль і право, в свою чергу, виступають чинниками, які впливають на це сприйняття та мають сили управляти суспільством, впливати на його поведінку задля контролю. За змістом ментальність – це певна стійка сукупність (система) певних змістово-тематичних, смислових, ціннісних

орієнтацій та логічно-символічних засобів мислення (понять, образів, ідей), яка виражає спосіб світосприйняття, характер певної історичної або етнічної картини світу.

Ментальність як складова моралі має структуру, яка, за Шевцівим, включає три компоненти. До першого належить емоційний – це емоційні стани, які передують виникненню певних поведінкових компонентів, сприяючи систематизації існуючих знань та виникненню нової поведінки. До другого можна віднести когнітивний, тобто вербальний – знання про навколишнє середовище, що є результатом набуття індивідуального життєвого досвіду. Третій – це поведінковий, певні ціннісні орієнтири, установки. Ментальна установка виражається у діях чи певних вчинках. У роботі Шевціва ментальність розглядається у поведінковій формі, адже злочин за своєю сутністю є діянням, дією чи бездіяльністю, вчиненим деліктоздатним суб'єктом права.

Мораль завжди була і залишається вагомим стримувальним важелем у суспільстві, на який нерідко опирається держава. На основі дотримання норм позитивного права формується правова культура особи, і аналогічно, що на основі норм моралі формується моральна культура особи. Мораль є складним явищем. Існує чимало визначень моралі, які мають різний зміст. Але неможливо просто взяти і розглянути мораль з одного боку, бо неможливо недооцінити важливість моралі для суспільства.

На думку М. Шевціва, мораль – це певна ієрархічна система загальноприйнятих у суспільстві цінностей; система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людей; одна з форм суспільної свідомості, регулятор суспільних відносин, система етичних цінностей, норм і правил поведінки особи, професійної групи чи спільноти, політичної партії чи громадської організації, суспільної групи чи класу; це сукупність вимог, приписів норм і принципів щодо поведінки людини у ставленні її до суспільства, соціальних інститутів, суб'єктів, до інших людей і до самої себе з позиції добра чи зла.

Визначення моралі як системи цінностей, поглядів, правил, оцінок, які сформувалися в суспільстві та регулюють його діяльність, не охоплює деяких інших аспектів моралі, однак найчіткіше характеризує явище і саме в такому значенні використовуватиметься в подальшому розгляді цього питання.

До речі, мораль не існує сама по собі, її складниками є норми моралі, а норми моралі – це певні правила поведінки, які з часом склалися в суспільстві на підставі уявлень людей про добро, зло, справедливість, їх обов'язки тощо та забезпечуються силою внутрішнього переконання особи та засобами громадського впливу. Тому можна зробити висновок, що мораль впливає на суспільство не прямо, а опосередковано, мораль не містить чітких правил поведінки, вона не містить регламенту та форм покарання за її недотримання. Це дотримання залежить тільки від внутрішнього переконання людини, її свідомості та переконань про моральність чи аморальність поведінки чи вчинку, свого чи іншої особи.

Мораль охоплює два поняття, які тісно між собою пов'язані, – це індивідуальний і соціальний характер моралі; першорядну роль в моралі відіграють індивідуальні моральні категорії, як-от совість, обов'язок, що спрямовують поведінку людини в моральне русло (а обов'язок особи не виникає просто так, він є джерелом діяльності права та держави), також формують моральну зрілість особи, її соціальну орієнтованість особистісних цінностей та духовну культуру суспільства й індивіда. Поняття та суть моралі в суспільстві, політиці та релігії завжди викликали неоднакові думки, це зумовлено тим, що поняття це є оціночним і кожен буде сприймати його по-своєму, особливо якщо йдеться про різні аспекти суспільного життя.

Також у аспекті впливу моралі на суспільство вирізняють моральну практику та моральну свідомість. Шевців вважає, що ці два поняття слід розмежовувати, бо моральна свідомість окреслює межі моральної поведінки соціуму, натомість моральна практика відображає реальну моральну чи антиморальну поведінку особи. По суті мораль відіграє чи не найважливішу роль в регулюванні суспільних відносин, вона наділена рядом певних функцій, головними з яких є: соціалізація індивіда, гармонізація суспільних відносин, регулятивна, оцінювальна, світоглядна, пізнавальна, виховна.

Важливою функцією моралі є регулятивна, оскільки вона дає змогу моралі діяти як особливий спосіб впливу на поведінку людини. Мораль може регулювати поведінку як окремої

людини у всіх сферах її життєдіяльності (на відміну від права, політики, релігії тощо), так і різних соціальних суб'єктів, суспільства загалом.

Світоглядна функція, або її ще можна окреслити як ціннісно-орієнтаційну, визначає мораль як складову узагальнених та певним чином субординованих поглядів особистості, спільноти суспільства на зміст та характер моральних відносин. Мораль в собі містить дуже важливі установки життєдіяльності, які орієнтують особистість. Вони не тільки встановлюють норми поведінки, а й обґрунтовують їх необхідність.

Оцінювальна функція реалізується через моральну оцінку, тобто самооцінку, яка є виявом морального переконання та громадської думки, вона здійснюється за допомогою понять моральної свідомості, тобто добро, зло, справедливість, мораль і антимораль, честь, гідність тощо. Мораль дає простір для самостійного усвідомлення та аналізу тих чи інших подій, дій, вибору.

Виховна функція реалізується суто через механізми розвитку особистості, механізми її формування, самовдосконалення, саморегуляції. Людина повинна не тільки виконувати моральні норми, а й впускати їх в себе для автоматичного визначення зла чи добра. Мораль виконує основоположні, фундаментальні функції для формування та регулювання суспільства та особистості. Вона закладає загальні моральні засади для визначення власної та іншої поведінки.

3.5. Соціологічний підхід до розуміння правового статусу суб'єктів правовідносин

Соціологічний підхід тісно переплітається з етичним, оскільки право виступає не тільки як міра справедливості, а й як оцінка взаємовідносин між людьми, між особою і державою, державою і суспільством.

Право регулює суспільні відносини. За допомогою держави і права суспільство визначає, які відносини потребують правового оформлення і державного захисту. Право встановлює межі свободи особи і держави (інших суб'єктів) в цих взаємовідносинах, а також юридичну відповідальність

за порушення цих меж. Право по суті обмежує абсолютну свободу своїх суб'єктів, тому що жити в суспільстві і бути вільним від нього неможливо (за Марксом). За його висловом, «свобода – це є право робити все і займатися всім тим, що не шкодить іншому. Кордони, в межах яких кожний може рухатися без шкоди для інших, визначаються законом подібно до того, як межа двох полів визначається межовим стовпом. Практичне застосування права людини на свободу є право людини на приватну власність».

Свобода людини є однією з найвищих соціальних цінностей громадянського суспільства, як і життя, честь і гідність особи. Іноді свобода ціниться вище, ніж саме життя людини. Питання свободи людини – це надзвичайно велика і складна проблема.

З позицій соціологічного підходу чисто нормативний підхід до розуміння права зводиться до того, що закони, кодекси – це не право, якщо вони не реалізуються в суспільних відносинах. Закони, які не реалізуються в суспільних правовідносинах, можуть бути історичними пам'ятками, деклараціями або шматком макулатури. Такі закони іноді називають «мертвим правом», і навпаки, «живе право» – це реальні правовідносини. Без правовідносин немає права, стверджують прихильники цього підходу. Правовідносини – це норми права в дії, вирішальна форма соціального буття права, і навпаки, право – це правовідносини, закріплені в юридичних нормах і відображені в правосвідомості. Таким чином, «мертве право» – це вже не право, це вже історія права, історія намірів, ідей, ідеалів і т.ін. Право називається правом тому, що воно завжди діє і реалізується. Водночас закони можуть існувати і тривалий час не застосовуватись, якщо вони не відмінені – вони існують в потенційному вигляді. Наприклад, в Англії один закон застосували через 150 років з моменту, коли він практично перестав діяти, але не був відмінений.

Щоб більш глибоко зрозуміти природу права, потрібно проаналізувати, як виникають правовідносини, і їх юридичне оформлення. Історія знає два шляхи виникнення правовідносин. По-перше, правовідносини виникають стихійно або цілеспрямовано на базі правових ідей, ідеалів, принципів і реалізуються в житті. В цьому випадку правовідносини

виникають раніше законів держави. Їх виникнення обумовлене потребами й інтересами різних класів, соціальних груп, націй або всього народу. Ці правовідносини держава відображає і закріплює в законах і підзаконних нормативних актах.

По-друге, правовідносини виникають на підставі законів, які повинні виражати потреби й інтереси кожної людини і всього суспільства, в тому числі й держави. При переході до ринкових відносин або до іншої економічної системи правовідносини ще не виникли, тому закони повинні виражати закономірності економічного і політичного життя, і на підставі таких законів створюються нові правовідносини. В такому випадку держава вимушена прийняти надзвичайно багато законів, які поки що погано реалізуються. Крім того, повинна існувати система законів по регулюванню тих чи інших економічних, політичних і суспільних відносин. Зокрема, незважаючи на те, що в Україні прийнято понад 500 законів, для переходу до нових економічних відносин ще потрібно прийняти біля 50 законів. Разом із тим існує багато нормативних актів, але вони містять чимало протиріч, тому правовідносини мають нестабільний характер. Наприклад, в державі існує більше 30 різних податків, які регулюються різними нормативними актами, хоча для регулювання податків потрібен один закон або кодекс, який би усунув протиріччя і стимулював би розвиток економічних відносин.

Нові правовідносини, як правило, закріплюються дуже повільно, потрібен певний час, щоб вони були усвідомлені і закріплені в законах, мали ефективний механізм реалізації. Соціологічний підхід до права передбачає діалектичну єдність законів і реальних правовідносин.

Реальні правовідносини виникають на підставі реалізації суб'єктивних прав громадян, організацій і самої держави. В літературі розрізняють об'єктивне і суб'єктивне право. До об'єктивного права відносять всі нормативно-правові акти, які прийняті державою та існують незалежно від волі окремої особи. Суб'єктивне право – це сукупність конкретних прав і обов'язків, які належать суб'єкту і можуть бути реалізовані в правовідносинах. Скажімо, згідно з чинним законодавством громадянин має право на автомобіль. Це об'єктивне право, суб'єктивним воно стане, коли громадянин реалізує це право –

купить і зможе розпоряджатись ним як захоче. Тому право – це не тільки правовідносини, але й діалектична єдність об'єктивного і суб'єктивного права. За своїм змістом правовідносини включають суб'єктивні юридичні права і обов'язки, які можуть бути закріплені в діючому законодавстві або можуть існувати і без юридичного оформлення.

Щоб краще зрозуміти суть і природу права, потрібно також використати функціональний підхід. Право не тільки регулює суспільні відносини, а й охороняє їх від порушення. Право встановлює, яка діяльність і поведінка правомірна, а яка протиправна. Таким чином, антиподом права є правопорушення. Правопорушення – це протиправне, винне, суспільно небезпечне діяння, за яке встановлена юридична відповідальність. В праві держава визначає, яка діяльність і поведінка є суспільно небезпечною і завдає шкоду суспільству або окремій особі. За допомогою законодавства держава забороняє таку діяльність і поведінку. Правопорушення заподіюють шкоду не самим нормам права, а суспільним відносинам і соціальним цінностям. Воно порушує суб'єктивні права особи, організації, держави, народу. Основним критерієм відмежування права від правопорушення є реальна шкода або суспільна небезпечність протиправного діяння.

Разом із тим соціологічний і функціональний підходи мають свої недоліки, оскільки без норм права (законодавства) вони не можуть встановити, яка діяльність і поведінка правомірна чи протиправна. Це може бути зроблено тільки за допомогою нормативно-правових актів. Крім того, посадові особи державних органів і громадяни в своїй діяльності повинні керуватись не однією правосвідомістю, а нормами права.

Таким чином, можна дійти висновку, що право існує в трьох формах буття: правовідносини – конкретна форма, норми законів і правосвідомість – абстрактні форми існування. Тому діалектична єдність законів, правосвідомості і правовідносин, єдність об'єктивного і суб'єктивного права складають поняття права як соціального явища. Право відрізняється від інших соціальних норм і соціальних явищ, таких як безправ'я і свавілля, правопорушення.

Змістово право відображає наявні економічні, моральні, політичні та інші соціальні відносини. В зв'язку із цим норми

права мають економічний, політичний, моральний та інший соціальний характер, який держава регулює і бере під свій захист. Тому за допомогою права і законодавства ці суспільні відносини трансформуються в правові відносини.

Право можна розглядати і як досягнення культури нашої цивілізації, певного історичного розвитку суспільства, оскільки воно встановлює рівноправність між громадянами. Культурний розвиток суспільства визначає зміст і форми права, так само і право впливає на розвиток культури. Не було права між дикунами і варварами, позбавлені були права раби і кріпаки. Право виникає там і тоді, коли всі громадяни визнаються юридично рівними і рівноправними. Тому право – це не тільки міра свободи і відповідальності, але і рівність і рівноправність усіх суб'єктів суспільних відносин. За допомогою права держава закріплює юридичну рівність громадян, але не може встановити фактичну рівність. Фактична нерівність обумовлена природними здібностями людей, рівнем заробітної плати, кваліфікації тощо.

На підставі аналізу трьох концепцій можна дати визначення права. Право – це одна із форм суспільної правосвідомості, яка відображає суспільні відносини в нормативно-правових актах, які встановлюються державою, є загальнообов'язковими і охороняються нею від порушень, виражають міру свободи і юридичної відповідальності, соціальну справедливість, рівність і рівноправність громадян, спрямовані на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

У літературі існують різні підходи до визначення права. Важливо вказати, що одні спеціалісти заперечують наявність єдиного універсального визначення права, інші вважають, що на підставі синтезу різних дефініцій можна дати одну. Таке універсальне визначення сформулювати важко, оскільки складні соціальні явища можуть мати багато визначень.

Історично першим і основним за своєю значимістю напрямом позитивістської юриспруденції є легістський підхід до розуміння права, в рамках якого право ототожнюється з законом, тобто написаним публічною владою загальнообов'язковим правилом поведінки, забезпеченим політико-владним примусом (слово «закон» використовується тут у широкому сенсі, що включає в себе судовий прецедент і правовий звичай).

Пізніше склалися й інші напрями позитивістського праворозуміння, які можна позначити як соціологічне і антропологічне (ці типи праворозуміння не слід змішувати з однойменними підходами до вивчення права, що представляють собою відповідні напрями міждисциплінарних досліджень правових явищ).

Непозитивістське праворозуміння з погляду методології свого підходу до аналізу права виходить з уявлення про наявність якогось ідеального правового критерію, що дає змогу оцінювати правову природу явищ, які спостерігаються на емпіричному рівні. У рамках такого типу праворозуміння можна виділити два основних напрями – природно-правове і філософське розуміння права. У методологічній площині різниця між цими двома підходами полягає в різному трактуванні ключової проблеми філософії – проблеми розрізнення і співвідношення сутності і явища. Філософський тип праворозуміння (який не слід плутати з філософським підходом до права) орієнтований на пізнання сутності права як особливого соціального явища і оцінку позитивного права з точки зору цього ідеального сутнісного критерію. Для природно-правового підходу таким критерієм оцінки позитивного права є не теоретичне уявлення про сутність права, а природне право, що виступає одночасно і як якийсь ідеал, і як реально існуюче справжнє право, якому має відповідати чинне законодавство.

Відповідно до викладеного, розуміння права не залишалося незмінним. В історичному аспекті основні вчення про право називають такі концепції права: природно-правова, історична, нормативістська, матеріалістична, психологічна, соціологічна.

На сучасному етапі при більш глибокій розробці розуміння права використовується термін «тип праворозуміння». Даний термін міцно увійшов у науковий обіг, за своїм пізнавальним статусом у юриспруденції рівнозначний тому, що в сучасному наукознавстві отримало назву наукової парадигми.

Тип праворозуміння як специфічний вид наукової парадигми являє собою теоретико-методологічний підхід до формування образу права, здійснюваний в рамках певної методології аналізу з позицій того чи іншого теоретичного бачення проблеми. Згідно з таким визначенням, у підставу класифікації типів праворозуміння покладена методологія

аналізу права, що дозволяє виділити позитивістський і неопозитивістський типи праворозуміння, в межах яких розвиваються різні напрями праворозуміння та концепції права.

Надалі доцільно розглянути детальніше один із цих напрямів – соціологічний підхід до розуміння права.

Соціологічна теорія виникла у XVIII ст. в рамках школи вільного права *gaquo*. Соціологічний напрям у теорії права (Є. Ерліх, Р. Паунд, К. Ллевеллін та ін.) ґрунтується головним чином на емпіричних дослідженнях, що стосуються функціонування правових інститутів, їх динаміки. Прихильники цього напрямку звертаються насамперед до процесу реалізації права, висувують гасло «право в дії» *gaquo*. Правові норми держави, на їхню думку, – це лише частина права. Поряд з ними існує живе право, яке є не що інше, як сформовані у суспільстві фактичні відносини. Головне, стверджують прихильники даного напрямку, – вивчення реального порядку, тобто не тих приписів, які зафіксовані в правовій нормі, а самого процесу дії права в суспільстві, конкретних дій учасників правовідносин. У зв'язку з цим обґрунтовується ідея гнучкості права *gaquo*; іншими словами, можливість зміни правової норми в процесі її застосування. Звідси – відмова від незаперечного авторитету закону, вимога свободи суддівського розсуду. Ця теорія веде до фактичного розширення правотворчих функцій судді і деякого нівелювання ролі закону, оскільки суддя не пов'язаний юридичними нормами і може на свій розсуд, ґрунтуючись лише на власній інтуїції, вирішити ту чи іншу справу.

Разом з тим при соціологічному підході спостерігається спроба дослідити сутнісні питання права за допомогою структурно-функціонального аналізу. На відміну від формально-догматичного трактування права як системи нормативних приписів, встановлених державою, право розуміється як хоча і відносно самостійний, але все ж лише один з багатьох факторів соціальної дійсності. Соціологічний підхід з його структурно-функціональним аналізом дозволяє досліджувати сутність права, його соціальне призначення в багатоаспектному плані, у взаємозв'язку з іншими елементами складної соціальної структури суспільства, вивчати реальні механізми дії права.

Таким чином, для соціологічної теорії характерні: функціональний підхід до права; виділення правовідносин

як основних, найбільш істотних елементів права; незвідність права до закону. Позитивним моментом такого підходу є прагнення пізнати право в дії, в процесі функціонування, що дає можливість зробити крок уперед у розвитку соціології та психології права. При цьому дослідження правових явищ та інститутів переслідує мету перетворення соціальної дійсності, а саме право розглядається як інструмент соціальних перетворень, засіб досягнення згоди між інтересами різних соціальних груп. Це зближує соціологічну теорію права з так званою солідаристською (соціальною) концепцією права.

В основі солідаристського напрямку, або соціальної концепції права (Л. Дюгі), лежить ідея солідарності, тобто співпраці у здійсненні влади різних соціальних верств і груп, що беруть участь у політичному житті. Згідно цієї теорії, кожен член суспільства повинен усвідомити свою соціальну функцію, встановлену правом, проникнутися ідеєю необхідності скоєння певних вчинків, що забезпечують солідарність всіх членів суспільства. Право виступає як виразник цієї солідарності, інструмент, що охороняє загальні інтереси всіх груп.

Таким чином, соціальна концепція права, розглядаючи сутність права, представляє його як засіб досягнення соціальної гармонії. Вона спрямована на пошук правових засобів, що допомагають усунути можливі соціальні конфлікти, забезпечити порядок у суспільстві, стабільність і стійкість самої суспільної системи. Це передбачає розгляд права не відокремлено, а поряд з іншими елементами соціальної дійсності – економікою, політикою, мораллю – в їх функціональній взаємозумовленості і взаємозалежності. Звідси – акцент на соціальні функції права в суспільстві, наприклад, як засобу усунення можливих соціальних конфліктів, вирішення інших соціальних проблем, розподільного механізму в економічних процесах. Іншими словами, спостерігається орієнтація права на соціальні, загальнодемократичні цінності.

У соціальній концепції права обґрунтовується необхідність дослідження права в його взаємозв'язку з іншими елементами соціальної системи. Однак при цьому нерідко допускається переоцінка ролі права, оскільки воно ставиться над економічними відносинами.

З вищевикладеного випливає, що, згідно зі соціологічним підходом, закон – це зібрання в чомусь вольових *ratio*,

але далеко не завжди обґрунтованих і справедливих норм вчорашнього дня. Отже, право треба шукати не стільки в юридичних джерелах, скільки в самому житті, хоча і з урахуванням чинного законодавства. Головне – не буква *gaquo*, а дух закону. Вище благо – не формальна законність, а добро і справедливість. Важливо знати не тільки закон, але й право.

Розглядаючи взаємозв'язок між різними підходами до розуміння права, як видається, необхідно спершу зробити кілька застережень щодо застосовуваної термінології. Попередньо при розгляді сучасних підходів до розуміння права вже було сказано, що в сучасному розумінні права виділяються позитивістський і непозитивістський тип праворозуміння.

Найбільш раннім і найбільш розвиненим напрямом позитивістського типу праворозуміння є легізм. Як самостійний теоретично осмислений напрям правової думки, легістська юриспруденція почала формуватися в Західній Європі в ранньобуржуазний період її розвитку, коли виникла потреба в створенні системи чітких, внутрішньо несуперечливих і забезпечених державним примусом нормативних регуляторів, звільнених від метафізики, яку, як вважали позитивісти, привносить в юриспруденцію теорія природного права.

У ході дискусій з проблематики розуміння права легістській підхід до права нерідко називали і називають вузьконормативним або просто нормативним. Насправді жоден з численних типів праворозуміння не заперечує нормативного характеру права. Не можна ставити в докір тій чи іншій концепції праворозуміння визнання нормативного характеру права, бо право – це, звичайно ж, система норм. На рівні соціальної поведінки ці норми, реалізовані у відносинах між людьми, постають як система правовідносин, а на рівні суспільної свідомості виступають як елемент правосвідомості. Тільки в цьому сенсі (тобто з урахуванням вихідного характеру правової нормативності) можна говорити про те, що право – це одночасно і норми, і правовідносини, і правосвідомість.

Таким чином, видається виправданим використання замість терміна «нормативний підхід до розуміння права» терміна «легістський тип праворозуміння». Суттю легістського типу праворозуміння є ототожнення права і закону, заперечення сутнісної специфіки права як особливого соціального

явища, яке володіє самостійною соціальною цінністю, відсутність критеріїв відмінності права від свавілля, визнання як головної ознаки права його похідного від держави примусового характеру, трактування права як інструменту в руках держави. З урахуванням критики, якій в останні десятиліття був підданий легістський підхід до праворозуміння юриспруденції, а головне, під впливом змін, що відбувалися в державі, він помітно втратив свої колишні позиції в юридичній науці. Однак в силу великої інерції, набутої за довгу історію свого чільного становища, цей підхід залишається домінуючим у нашій навчальній літературі й у правовій практиці.

Розвиток соціологічного праворозуміння, прихильники якого завжди виступали з різкою критикою легізму, значною мірою став реакцією на посилення позицій легістського підходу до права в юридичній теорії і практиці. І хоча з погляду методології дослідження соціологічне праворозуміння, так само як і легізм, залишалося в рамках позитивістського підходу, обмежуючи сферу свого наукового інтересу лише рівнем емпіричного аналізу (тобто спостережуваним правом), право тлумачилося вже не як система нормативних приписів державної влади, а як факт соціального життя. Залежно від особливостей тієї чи іншої концепції соціологічного праворозуміння це могли бути фактичні норми, що визначають внутрішній порядок людських спілок (живе право Є. Ерліха), уявлення про живе право склалися в правосвідомості суддівського корпусу (Р. Паунд і інші представники американської соціологічної юриспруденції, школа реалістів), форма інтеграції різних спільнот, заснована на соціальній владі (соціальне право Ж. Гурвіча), юридично захищений порядок суспільних відносин (С. Муромцев), форма розмежування соціальних інтересів (Н. Коркунов) тощо.

Однак соціологічне праворозуміння не дає в достатній мірі вирішення проблеми, тому що воно не дозволяє сформулювати критерії, за допомогою яких можна було б визначити, які наявні у формі звичаю соціальні норми мають правову природу і можуть розглядатися як джерело права, а які належать до сфери моральності, релігії, ділового звичаю і т.п. І якщо легізм взагалі заперечує правовий характер несанкціонованих законом звичаїв, то соціологічний тип

праворозуміння, навпаки, схильний вважати правом будь-яку ситуацію, на практиці фактичну соціальну норму.

Природно-правовий підхід до розуміння права, суть якого була викладена вище, відноситься до неопозитивістського підходу розуміння права.

З позицій природно-правового типу право розуміння, розрізнення і взаємозв'язок природного права і позитивного права – це не співвідношення (з пошуками шляхів та умов їх збіжності і критикою випадків неспівпадання) правової сутності (у вигляді природного права) і правового явища (у вигляді позитивного права), а протиставлення (найчастіше – антагонізм) природного права (як єдиного справжнього права – і справжньої правової сутності, і разом з тим справжнього правового явища) і позитивного права (як несправжнього права – несправжнього і як сутність, і як явище). Звідси і властивий природно-правовим концепціям правовий дуалізм – уявлення про дві одночасно діючі системи права (права природного і права офіційного).

Природно-правова доктрина нерідко виявляється нездатною дати належну правову оцінку багатьох ключових проблем соціальної реальності. Наприклад, свого часу з позицій цього підходу неможливо було зрозуміти, чи зводився факт існування рабства і рабів до позитивного права, чи це розходження людей на вільних і рабів було частиною природного божественного порядку? І чи може держава, чи можуть політики зазіхати на цей природний порядок і змінювати його?

У наші дні природно-правова теорія не може дати обґрунтованої з правових позицій відповіді на питання про те, чи є скасування смертної кари правовою, загальноозначуючою і загальнообов'язковою вимогою для всього міжнародного співтовариства, чи це міра морального порядку, застосування якої виправдано в умовах відповідного рівня культурно-морального розвитку тієї чи іншої нації. І цей перелік можна продовжити, включивши до нього такі активно дискутовані зараз проблеми, як заборона абортів, легалізація еутаназії і т.п.

Природно-правовий і соціологічний підхід до розуміння права значною мірою наближує відношення до такого поняття, як справедливість.

У системі соціальних норм справедливість (*justitia*) розглядається як можливість відплати рівним за рівне. Поряд

з іншими це одна з обов'язкових внутрішніх властивостей і якостей права. Справедливість у праві виконує роль своєрідного зразка (стандарту, еталону якості), на якому перевіряється внутрішньо якість самого закону.

Не менш важливим є і його зовнішнє значення. Наявність справедливого закону допомагає людям переконатися в тому, що в навколишньому їх соціальному світі існують правові (справедливі) орієнтири, що дають змогу завжди знайти і захистити правду від порушень, що кимось допускаються.

За своєю суттю право, як в соціологічному, і надто природно-правовому розумінні, меншою мірою залежить від волі законодавця. Тому в ньому поняття справедливості носить більш об'єктивний і достовірний характер, ніж в нормах законодавства. Це виникає від того, що в державах з антидемократичними політичними режимами поняття «законність» і «справедливість» не завжди можуть збігатися.

Наприклад, законності можуть надаватися різні і далеко не правові відтінки, що не повною мірою збігаються з поняттям справедливості (революційна законність, соціалістична законність, доцільність – як форма підміни законності).

Природно-правовий підхід хоч і належить до зовсім іншого типу праворозуміння (непозитивістський), порівняно зі соціологічним (позитивістський тип), деякою мірою, як видно, схожий з ним і має однакові недоліки. В обох випадках розуміння права ставиться в залежність від сформованих у суспільстві соціальних норм. У результаті як соціологічний, так і природно-правовий підхід не в змозі дати відповіді на низку суттєвих питань.

3.6. Онтологія соціальних функцій права

Соціальна природа права полягає як у тому, що воно існує у суспільстві, так і в тому, що право діє у суспільстві. Право, яке не реалізується, не діє, не є правом. Більше того, право не може існувати поза суспільством. Воно виникає як найоптимальніший засіб організації, орієнтації та соціального контролю для забезпечення нормального функціонування суспільства і його розвитку.

Розглядаючи право як соціальне явище, слід розкрити соціальну зумовленість права, а також ряд соціальних функцій, які воно виконує.

Соціальну зумовленість права можна характеризувати у двох напрямках:

1) *походження правових норм*. Правові норми виникають на основі існуючих суспільних відносин, насамперед соціальних. Вони відбивають їх у певній формі, перевтіленій згідно з волею законодавця, з урахуванням тенденцій суспільного розвитку, потреб та завдань суспільства та держави. Наскільки правильно правові норми відображають потреби життя, чи відповідають вони реальному стану речей, чи сприяють подальшому розвитку фактичних відносин, чи закріплюють вони потрібні відносини – ці запити являють собою питання соціальної обумовленості правових норм і порождених правовідносин;

2) *процес правотворення*. Це ті відносини, які виникають в процесі вироблення правових норм, включаючи не тільки відносини у відповідних державних установах, але й різноманітні неформальні відносини, зокрема громадську думку з питань права.

На процес правотворення впливають такі фактори: економічний (наявність економічних ресурсів для реалізації правових норм, потреби та можливості розвитку економіки країни), політико-правовий (норма права дуже часто є результатом компромісу між різними верствами населення), ідеолого-психологічний (особливості ідеології та психології суб'єктів учасників процесу створення правових актів), соціокультурний (культурний і освітній рівень населення).

Розглядаючи питання про соціальні функції права, слід чітко розмежувати функції держави і функції права. Донедавна стверджувалося, що «право є ніщо без апарату, здатного примушувати до дотримання норм права», а отже, співвідношення права та держави завжди трактували на користь останньої. Проте характеристика права лише як форми державної діяльності применшує його соціальну цінність і применшує його роль у житті суспільства. Право з його специфічними властивостями впливу на поведінку людей прямо й безпосередньо впливає на різні сфери людської діяльності, сприяє

досягненню соціально корисних цілей, що можуть бути отримані внаслідок саме нормативно-правового регулювання. До цього слід додати, що право мусить виконувати роль організуючого фактора стосовно не лише громадян, але й самої держави, її органів і посадових осіб. Це впливає з провідного принципу правової держави – взаємовідповідальності держави і громадянина. Усе це дає підставу стверджувати, що право, маючи тісний зв'язок з державою, становить собою соціальну цінність і виконує в суспільстві самостійні функції.

Соціальні функції права – це основні напрямки його впливу на суспільство як цілісну систему, суспільні інститути, соціальну поведінку суб'єктів права і суспільні відносини, які між ними виникають.

Функції права поділяються на загальносоціальні та спеціальносоціальні. Загальносоціальні функції – це напрямки взаємодії права та інших соціальних явищ.

До **загальносоціальних функцій** належать:

- *гуманістична*, суть якої полягає у створенні та забезпеченні правових механізмів здійснення та захисту прав і свобод людини. Виконуючи цю функцію, право визнає людину, її права і свободи найвищою соціальною цінністю, ставить її на пріоритетне перше місце в системі соціальних цінностей, а відповідно функціонування суспільства в цілому, діяльність органів державної влади, суспільних інститутів має бути спрямована передусім на забезпечення реальних можливостей людини, необхідних для її нормального існування і розвитку;

- *інтегративна* – право має служити інструментом інтеграції елементів політичної системи і в цілому суспільної системи, зміцненню взаємозв'язків між ними, бути юридичною основою для діяльності всіх суб'єктів. Ця функція проявляється в тому, що право встановлює єдині правила гри для всіх членів суспільства, а отже, робить можливим їх мирне і взаємовигідне співіснування та взаєморозвиток. Право – це свого роду клей, який забезпечує цілісність суспільства як динамічного організму;

- *організаторська* – право виконує роль організатора суспільного життя, тобто організовує хаотичний розвиток суспільних відносин та інститутів в єдину суспільну систему, кожен елемент якої виконує свої соціальні функції;

– *управлінська* – формування та спрямування соціально бажаних суспільних відносин у потрібному для суспільства і держави напрямку або припинення небажаних, загрозливих для існування і розвитку суспільства в цілому та його членів;

– *інформаційна (комунікативна)*, суть якої полягає у повідомленні учасників суспільного життя про позицію держави з приводу потрібної, дозволеної чи забороненої поведінки. Відомо, що соціальна життєдіяльність індивідів органічно пов'язана з одержанням, сприйняттям, засвоєнням (переробкою), збереженням і використанням соціальної інформації. Правова інформація є одним з видів соціальної інформації, що має наказовий характер. У такий спосіб громадян інформують про засоби і способи досягнення бажаних результатів у своїй діяльності – особистій чи суспільній, про наслідки порушення правових розпоряджень;

– *орієнтаційна* – тісно пов'язана з інформаційною, вказує на припустимі, соціально прийнятні, безконфліктні шляхи, засоби задоволення потреб та інтересів суб'єктів правових відносин;

– *оцінювальна* – право встановлює особливу шкалу цінностей і пріоритетів у суспільстві, на першому і найвищому рівні якої знаходиться, як вже зазначалось, людина. Дає відповідь на питання: що є добре (правомірне), а що зле (неправомірне) і чому;

– *ідеологічна (виховна)* – полягає у формуванні певних поглядів на форми і методи реалізації та захисту суб'єктами своїх прав та виконання своїх обов'язків;

– *пізнавальна (гносеологічна)* – полягає у тому, що право виступає показником рівня розвитку суспільства, характеризує головні його параметри. Ознайомившись з правом, можна зробити висновки про суспільство в цілому.

Спеціальносоціальні, або спеціальноюридичні, функції – це напрями власне правового впливу на суспільні відносини. Основними серед них є:

– *регулятивна*, суть якої полягає у регламентуванні суспільних відносин за допомогою правових норм;

– *охоронна*, яка полягає у захисті суспільно бажаних відносин, припиненні порушень і посягань на ці відносини

та створенні механізмів відновлення і захисту деформованих суспільних відносин.

Механізм соціальної дії права – це механізм взаємодії правових та інших соціальних факторів.

Структура механізму дії права:

1) управлінські соціальні системи (механізм державного і соціального управління, норми права);

2) соціальні фактори (соціально-економічні, політико-ідеологічні, соціально-демографічні, ситуаційні);

3) ретранслюючі системи (інформаційні, нормативно-ціннісні, соціально-психологічні);

4) регульовані соціальні системи (особистість, група, колектив, суспільство);

5) правомірна і соціально активна поведінка.

Зазначимо, що взаємодія вказаних елементів, точніше, фактичних блоків, аж ніяк не є гарантією того, що юридичні розпорядження на всіх рівнях будуть переведені в правомірну й соціально активну поведінку. Сумнівно, що механізм дії права можна обмежити лише таким варіантом функціонування. Тому слід детально розглянути форми правового впливу та стадії соціальної дії права.

Але передусім слід наголосити ще раз на соціальній обумовленості права, на тому, що будь-які форми правового впливу реалізуються у конкретних суспільних ситуаціях. Соціальні умови, в яких діє конкретна норма права, можуть сприяти, а деколи і прямо визначати правомірну або неправомірну поведінку людини (наприклад, злодій не зміг вчинити крадіжку через охоронну сигналізацію, або особа скоїла ДТП через погані погодні умови і незадовільний стан доріг).

Є такі **форми правового впливу**, як правове регулювання, психологічний, етичний та інформаційний вплив правової норми. Правове регулювання буде розглянуто згодом, натомість на інших зупинимось детальніше.

Психологічний вплив правової норми. Соціологія права вбачає в суб'єктах права конкретні особистості, які володіють відповідним психологічним статусом.

Вступ особистості в правове спілкування передбачає поєднання її інтересів з інтересами інших людей, а також формування ставлення особистості до діючих юридичних норм. Це ставлення не зводиться до простого пристосування

до них як до ординарного акту, а є складним відношенням дії та впливу існуючих норм, їхнього сприйняття, відторгнення, ігнорування, порушення тощо.

Результатом психологічного впливу права стає формування образу права, тобто «узагальненої, емоційно забарвленої форми відображення правової дійсності у вигляді комплексу уявлень про закони, методи їх втілення в життя і про правозастосовні органи тощо». Образ права – це своєрідний зліпок конкретизованої правосвідомості.

На формування психологічної установки особистості щодо права значно впливає соціальна група, а також суспільство в цілому, а також соціальні умови, в яких живе особа. Слід враховувати, що дія групи і суспільства означає не просто дзеркальне відображення і сприйняття особистістю правових позицій соціальної групи чи суспільства. Це опосередковується власним соціально-правовим досвідом особистості, а також тими матеріальними умовами, в яких вона живе, і ресурсами, якими володіє.

Відповідно суспільна поведінка суб'єкта може бути правомірною і неправомірною. Залежно від психологічного ставлення суб'єкта до права, а також сформованих психологічних установок, правомірна поведінка може бути:

1) активною (соціально усвідомленою) правомірною поведінкою, яка базується на усвідомленні, внутрішньому переконанні суб'єкта в необхідності дотримуватися або не порушувати своєю поведінкою приписів чинного законодавства. Така поведінка, як стверджують науковці, можлива в прогресивних правових системах, тобто в системах, де видані державою юридичні норми максимально відповідають об'єктивним соціально-економічним потребам. Тому ці норми можуть самореалізуватися (втілитися без наказу держави) у суб'єктивному праві;

2) пасивною (звичаєвою) правомірною поведінкою, яка базується на звичці дотримуватися вимог законодавства у своїй поведінці, незалежно від усвідомлення необхідності такої поведінки, така поведінка базується на морально-етичних засадах і підтримується ними;

3) конформістською поведінкою, яка базується на наслідуванні суб'єктом поведінки інших суб'єктів правовідносин,

їхньої поведінки в аналогічних відносинах, вона обумовлена і базується на бажанні не відрізнятись від оточуючих. Така поведінка можлива, якщо в психологічному статусі особистості переважає апатія стосовно правових норм. З формально-юридичного погляду це нормально, оскільки при цьому не відбувається порушення норми права, проте з соціологічної точки зору це не нормальна поведінка, оскільки свідчить про соціальну пасивність суб'єкта, тобто виключність його з соціальних відносин;

4) маргіальною, яка базується на загрозі покарання за неправомірну поведінку, суб'єкт дотримується норм права, не бажаючи застосування до нього санкцій за відмову від неї. Така поведінка має місце у разі зіткнення психологічної установки особи з вимогами юридичних норм. Це так зване маргінальне протистояння. Така поведінка за певних умов може легко перейти в неправомірну поведінку.

Неправомірна поведінка виникає у випадку накладення негативної психологічної установки щодо права і негативної діяльності, тобто правопорушення.

Етична форма соціальної дії права. Якщо правова норма має свою об'єктивну матеріальну підставу, якщо вона справді відображає соціальну волю, а об'єктивні правові потреби суспільства адекватно відбиваються в правових нормах, то можна припустити, що правові норми так само відображають міру соціальної справедливості. А якщо соціальна норма справедлива, вона відповідає рівню соціального розвитку та етичним вимогам соціуму в цілому. Моральний потенціал норми, її справедливість створює передумову успішної соціальної реалізації правової норми.

Інформаційна форма соціальної дії права. Зокрема, її раціональний аспект – це інформація про зміст права, правила поведінки, що містяться в нормах об'єктивного права, про характер суб'єктивних прав, у яких ці норми опосередковуються, про специфіку правовідносин і правових зв'язків. Особа може реалізувати правову норму, тільки коли до її відома доведений зміст цієї норми.

Більше того, від повноти інформаційних даних про соціальний розвиток права значною мірою залежить подаль-

ший розвиток правової системи. Іншими словами, від повноти соціальної інформації залежить динаміка правової сфери. Від того, якою мірою суспільству буде відомо про ефективність соціальної дії права, залежатимуть і відповідні акції суспільства, організовані з метою коригування функціонування правової системи.

Крім того, оскільки право живе, воно не може не сигналізувати про свою дію. При цьому існують два види інформаційних сигналів у праві. Перший – це сигнал раціонального характеру, тобто про зміст правових норм. Другий – це сигнал про об'єктивність правових норм, тобто про їх відповідність об'єктивним потребам суспільства.

Крім того, центральним елементом механізму соціальної дії права є особа як об'єкт правового впливу і як суб'єкт правовідносин. Саме на особу спрямовані вищезазначені форми впливу правових норм. Отже, правомірність чи неправомірність поведінки особи залежить від соціальних умов, в яких вона живе і реалізовує правові норми, і ефективності психологічного, етичного та інформаційного впливу правової норми.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВА

4.1. Поняття соціальної ефективності права

Сутність і соціальне призначення права визначають співвідношення проблем розвитку права як суспільного інституту та його соціальної ефективності.

Соціальна ефективність права – це міра цільових можливостей реального впливу права на характер і стан соціальних відносин та на їх зміни.

Критерієм соціальної ефективності права є ступінь реалізації природних прав людини і її впливу на соціальні відносини, в які людина включена. Це абсолютний критерій, усі інші, можливість яких не заперчується, – тільки сходинки, його конкретна трансформація і тому мають співвідноситися з ним.

Усі форми впливу виступають у системній єдності й залежності одна від одної, жодна з них не може бути проігнорована або розглядатися окремо від інших. Ці вимоги обумовлені уже тим, що право, незважаючи на багатогранність його соціального впливу, є явищем цілісним.

Філософська і соціологічна думка під ефективністю розуміє «міру цільової можливості». Виходячи з цього, проблему оцінки соціальної ефективності права слід вирішувати, починаючи з цілі як основоположного ключового поняття ефективності. Практичним проявом соціальної ефективності права виступають соціальні наслідки функціонування правової системи або її ланок.

Основними засадами аналізу соціальної ефективності права є системний підхід до аналізу, всебічність, єдність принципів його здійснення. До системи, за допомогою якої оцінюється соціальна ефективність права, входять підсистеми:

- а) рівнів оцінки (рівень суспільства, інституціональний, рівень відокремленого суб'єкта);
- б) критеріїв безпосередньої оцінки з їх більш докладною деталізацією, що враховує специфіку об'єктів аналізу;

в) показник соціальної ефективності стосовно їх наслідків (первинні (цільові) – передбачені позитивні, передбачені негативні, непередбачені негативні, непередбачені позитивні і вторинні наслідки).

Необхідною передумовою аналізу соціальної ефективності правових дій є оцінювання їх на соціальну життєздатність. Індикаторами такої оцінки виступають відповідність правових дій об'єктивному ходові часу і невтручання права в ті сфери, які регулюються не правовими, а іншими соціальними механізмами.

Здійснення процедури аналізу соціальної ефективності права потребує об'єктивно необхідної послідовності дій по використанню критеріїв і показників аналізу. Тільки при дотриманні такої послідовності може бути виявлена фактична цільова ефективність правового втручання в соціальні процеси.

Атрибутивною ознакою соціальної ефективності права є рівень реалізації прав людини і впливу цього рівня на стан соціальних відносин, в які вона включена. Із цього випливає, що реалізацію прав людини як суб'єкта соціальних відносин можна вважати абсолютною оціночною метою права. Всі інші різновиди мети є похідними від неї або сходинками до її досягнення. Саме подібна мета надає соціального змісту будь-якому поняттю, що пов'язане з соціальною ефективністю права та його оцінкою. Таке цілепокладання, а також здатність визначати рівень досягнення цієї мети і лежать в основі оціночної природи соціальної ефективності права.

Категорія цілі є методологічною передумовою розмежування таких понять, як *соціальна ефективність і безпосередній ефект*, які на практиці, особливо коли йдеться про дієвість конкретних законодавчих актів і правових заходів, нерідко змішуються. В повсякденному сприйнятті соціальна ефективність дуже часто вважається тією чи іншою мірою досягнутою, якщо є позитивний безпосередній ефект. Але безпосередній позитивний ефект не завжди означає кінцеву соціальну ефективність, тобто ефективність, співвіднесену з кінцевою метою функціонування правової системи. Більше того, між цими поняттями можливе протиріччя. Річ у тім, що оцінка ефекту найчастіше базується на таких критеріях, які встановлені самою правовою системою і тому завжди з соціальної точки

зору дещо обмежені, оскільки намагаються оцінити плинну діяльність одного інституту (правової системи), а не вплив його на стан соціальних відносин у всьому його різноманітті.

4.2. Показники та критерії соціальної ефективності права

Проблемою, з вирішення якої починається науковий підхід до аналізу і оцінки соціальної ефективності права, є проблема критеріїв ефективності.

Під ***критеріями соціальної ефективності права*** розуміються такі ознаки правових дій, спираючись на які можна зробити оцінку і винести судження про стан та зміни тих соціальних відносин, що знаходилися під впливом цих дій. Безпосереднім джерелом саме таких оціночних критеріїв соціальної ефективності є ті форми, через які виявляє себе соціальна ефективність права як соціальний феномен.

До них слід віднести:

1) практичні наслідки окремої правової дії або системи дій, тобто їх корисність з точки зору реалізації прав і свобод особистостей безпосередньо або через їх об'єднання;

2) вплив на правову соціалізацію тих членів суспільства або соціальних прошарків, на яких розраховані ці правові дії (особливо на ціннісні мотиви поведінки людей в процесі правової комунікації, соціальні мотиви примусової необхідності правового спілкування), а також вплив на характер і ступінь поширення не визначених, але діючих правових мотивів;

3) рівень соціальної органічності правових принципів або правових дій з точки зору реалізації прав і свобод людини;

4) економічність, тобто здатність забезпечити соціальну ефективність оптимально необхідними людськими, матеріальними, фінансовими ресурсами;

5) соціальна доцільність, під якою розуміється здатність правового припису або правової дії забезпечити соціальну злагоду, сприяти зменшенню соціальної напруги, відкрити можливості подальшого розвитку соціальних відносин.

Потрібно зазначити, що соціальна ефективність права досягається через такі фактори, як:

– фаховий рівень суб'єктів правотворчості і правозастосування;

- морально-етичні цінності суб'єктів правотворчості і правозастосування;
- належна якість змісту (обґрунтованість, доцільність, економічність, соціальну корисність) нормативно-правового акта;
- уміле використання всього арсеналу технічних засобів та правил юридичної техніки;
- результативність роботи юридичних органів, стан юридичної практики;
- рівень правової свідомості та правової культури суб'єктів правотворчості і правозастосування;
- використання заходів примусу і відповідальності.

Після визначення критеріїв, за якими має здійснюватися підхід до соціальної ефективності права, наступним кроком оціночного підходу до соціальної ефективності права постає питання про показники ефективності права.

Під **показниками соціальної ефективності права** розуміються такі взаємозв'язки між соціальними явищами і процесами, які виступають як інструмент оцінки того стану конкретних соціальних відносин, який сформувався під впливом певних правових дій. Саме критерій визначає сутність показника.

Перш ніж переходити до обґрунтування і характеристики показників соціальної ефективності права, слід стосовно них мати на увазі дві обставини.

Перша із них пов'язана з тим, що показник соціальної ефективності права – це засіб розкриття стану цієї ефективності стосовно якогось її критерію. Саме критерій надає зміст показникові. Без такої орієнтації система показників буде нагадувати механічний млин, якому все одно що перемелювати – чи то зерно, чи каміння.

Обставина друга полягає ось у чому. Показників, які б відразу шляхом простої їх підстановки у якусь формулу оцінили соціальну ефективність якоїсь конкретної правової дії, – не існує. Не існує хоча б тому, що соціальна ефективність є поняттям комплексним і що сама ця комплексність накладається на безмежне різноманіття конкретних обставин, які супроводжують кожну правову дію і завжди мають для її оцінки істотне значення.

Все це означає, що необхідно мати такі оцінюючі показники, які, по-перше, дають можливість шляхом врахування конкретних обставин наповнити їх відповідним змістом, а по-друге, сукупність яких здатна дати відповідь щодо саме соціальної, а не якоїсь іншої ефективності правових дій.

При практичному підході до показників соціальної ефективності права зразу виникає проблема, а що саме буде тим конкретним явищем, яким будуть оперувати ці показники. Зважаючи на багатоплановий і комплексний характер прояву соціальної ефективності права, найбільш доцільною формою показникових величин можуть бути соціальні наслідки функціонування права.

Соціальні наслідки – це будь-які зміни соціального характеру, що відбуваються в суспільстві під впливом права. Підхід з позицій соціальних наслідків може вважатися для оцінки соціальної ефективності права найбільш доцільним.

По-перше, соціальний результат (наслідок) – це явище об'єктивне, і тому воно може бути основою дійсної оцінки і дійсного аналізу соціальної ефективності.

По-друге, в соціальному результаті завжди передбачається можливість порівняння з дійсністю, з її тенденціями і перспективами, тобто це поняття не тільки аналітичне, а й оціночне.

По-третє, соціальні результати, як відображення стану соціальних відносин і їх змін під впливом права, можуть мати безліч конкретних форм такого відображення. А це означає, що сукупність таких результатів (наслідків) спроможна відобразити всю складність проявів соціальної ефективності за певних конкретних обставин. Таким чином, об'єктивний, одночасно багатоплановий і універсальний характер поняття «соціальні наслідки (результати)» робить його використання при оцінці соціальної ефективності права змістовним і доцільним.

Визначені вище критерії соціальної ефективності права і докладна їх розшифровка стосовно конкретних ситуацій дають можливість відповідної багатогранної розшифровки самого поняття наслідків та їх змісту. Важливо і те, що наслідки, хоча й виявляються за певними критеріями, але постають щодо них як нейтральні, конкретні і багатогранні факти.

Соціальні наслідки, якщо вони розглядаються з точки зору соціальної ефективності права, завжди мають між собою

чітку взаємозалежність, а отже, й похідну із неї певну кількісну визначеність. З позицій сказаного реальна ефективність правових дій виступає як сукупність значущих соціальних наслідків, які виникли під впливом цих дій і які розглянуті під кутом зору критеріїв соціальної ефективності права. Використання ж показників цієї ефективності спирається на наявність і врахування цих наслідків.

Юридична думка виробила доволі всебічну і гнучку систему показників оцінки правової ефективності законодавчих приписів і правових дій. Вони в дещо зміненому вигляді можуть бути використані також при аналізі і судженнях про соціальну ефективність права. Розгляд цих показників слід починати з розрізнення соціальної ефективності безпосередньої і опосередкованої. У такому ж руслі повинні розглядатися й соціальні наслідки.

Безпосередня соціальна ефективність – це такі соціальні наслідки, що стосуються безпосередніх суб'єктів або об'єктів правових дій і досягнення яких передбачалось цими діями. Та цим справа не вичерпується.

Але на ці ж самі зміни можна поглянути по-іншому, з точки зору формування громадянського суспільства. Тоді соціальну ефективність цих змін необхідно розглядати під інакшим кутом зору, а саме який внесок вони зробили у досягненні цієї кінцевої соціальної мети. Під подібним кутом зору можуть розглядатися майже всі соціальні наслідки правових дій, бо майже завжди досягнення під впливом права будь-яких соціальних змін виступає як необхідна ланка досягнення більш далекої цілі.

Виниклі під впливом права соціальні зміни, що виступають складовими досягнення більш далекосяжної соціальної межі, – це і є опосередкована соціальна ефективність права.

Як безпосередня, так і опосередкована соціальна ефективність можуть бути оцінені за допомогою показників первинних і вторинних соціальних наслідків.

Первинні (або цільові) соціальні наслідки – це ті соціальні наслідки, оцінка яких відбувається на підставі тих безпосередніх цілей, задля яких приймається і втілюється правовий акт або чиниться певна правова дія. Первинні соціальні наслідки, у свою чергу, поділяються на передбачені і непередбачені,

зміст яких зрозумілий зі самої їх назви. Передбачені і непередбачені первинні соціальні наслідки можуть поділятися на позитивні і негативні. Критерієм позитивності або негативності виступають схвалення і сприйняття соціальних змін індивідами або їх спільнотами. Інколи береться до уваги схвалення чи відторгнення соціальних змін владою, але це не зовсім коректно, бо суспільство і влада це не те саме.

Внаслідок впливу права на якісь соціальні процеси чи явища можуть виникнути такі наслідки, які суспільство (або держава) не схвалюють. Водночас вони змушені погодитися з цими наслідками, оскільки їх виникнення неминуче пов'язане з умовами досягнення основних соціальних цілей. Ці наслідки і відносяться до вторинних соціальних наслідків у системі соціальної ефективності права. Непередбачені негативні соціальні наслідки і вторинні наслідки виступають як загальні втрати ефективності.

Поряд з системою безпосередніх (цільових) і опосередкованих наслідків слід звернути увагу ще на один аспект ефективності функціонування правової системи. Йдеться про той додатковий вплив на суспільство і суспільні відносини, який починає самостійно здійснювати людина, котра під впливом права набула якихось нових соціальних або соціально-психологічних рис. Цей вплив можна назвати ефектом соціалізації.

Кожен показник ефективності стосовно окремих аспектів соціальної ефективності повинен розшифровуватися за допомогою методів конкретних соціальних досліджень. Висновок же про інтегральну ефективність робиться на основі сукупної оцінки загального стану реалізації прав і свобод особистостей при застосуванні розглянутих правових норм. Отже, алгоритм (послідовність дій) при визначенні соціальної ефективності застосування правових норм буде мати відповідний вигляд.

Кожна з ланок аналізу соціальної ефективності права обов'язково входить до системи поняття кінцевої ефективності, а тому без жодної з них не можна скласти цілісного уявлення про соціальну ефективність правової дії або норми.

Остаточна підсумкова оцінка ефективності повинна здійснюватися шляхом обов'язкового врахування того, як вирішена кожна із основоположних проблем ефективності. При цьому

слід зазначити, що позитивні показники однієї ланки ефективності не можуть «перекрити» негативні наслідки другої.

Системний характер оцінки соціальної ефективності права впливає з того, що кожна з ланок системи допомагає розкрити ефективність під кутом зору часткових критеріїв, таких, наприклад, як корисність, економічність тощо.

Оскільки такі критерії, як корисність, економічність, органічність, адекватність, оптимальність, відбивають різні сторони реального стану соціальної ефективності права – і жодна із цих сторін не може бути відкинута, – то й аналіз ефективності неминуче повинен мати системний характер. Саме цю вимогу і відображає запропонований алгоритм визначення безпосередньої соціальної ефективності права.

Своєрідність і складність поняття соціальної ефективності права наклали свій відбиток не тільки на системи критеріїв і показників цієї ефективності, на своєрідність її змісту, але й на характер їх застосування. Зміст і характер критеріїв і показників соціальної ефективності права повинні неминуче впливати на послідовність користування ними, тобто на головні етапи дослідження цієї ефективності, а також на саму процедуру і методи аналізу та формулювання висновків з нього.

Щодо **критеріїв соціальної ефективності** можна запропонувати таку систему законотворчості.

По-перше, *це критерії, що характеризують можливості формування (і формулювання) суспільної потреби в законодавчому врегулюванні тих чи інших питань*. Ці критерії є похідними від теоретичної моделі, обраної дослідником як еталон для пояснення політико-правового життя в цілому. Оскільки йдеться про сучасну Україну, політичні пріоритети якої зафіксовано серед іншого в Конституції, то така модель відтворюватиме ознаки сучасної правової держави, що спираються на розвинуте громадянське суспільство. Тому серед цих критеріїв будуть такі:

1) наявність інституалізованих можливостей суспільного обговорення проблем розвитку суспільства, тобто наявність свободи слова, засобів вираження громадської думки, інститутів громадського впливу і контролю тощо;

2) наявність політико-правової культури соціальних суб'єктів, достатньої для участі в цій діяльності;

3) функціонування системи розподілу влади та механізмів, які забезпечують взаємодію гілок влади і громадськості, що має ініціювати оновлення влади у разі її неефективності;

4) наявність інституалізованих механізмів взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи та громадськості, можливість впливу громадськості на рішення суб'єктів законодавчої ініціативи.

По-друге, це *критерії, що охоплюють процес законопроектної діяльності*. Ці критерії можна умовно поділити на дві групи. До першої належать критерії організаційно-управлінського характеру, які мають фіксувати оптимальність організації процесу законопроектування. Значною мірою такі критерії є типовими для оцінки будь-якої управлінської процедури. Серед них варто звернути увагу на такі:

1) наявність регламентації цієї діяльності, тобто фіксація процедури у будь-якій формі;

2) спеціалізація законопроектної діяльності (професіоналізація);

3) наявність організаційного оформлення (виконується окремими організаційними утвореннями – центрами, відділами, управліннями тощо);

4) керованість (наявність процедур контролю, у тому числі з боку громадськості, за цією діяльністю);

5) скоординованість (наявність ефективних процедур координації з іншими суб'єктами законодавчої ініціативи);

6) відкритість (доступність для громадськості основних етапів законопроектування, в тому числі можливість її участі в цьому процесі у формі громадських слухань, експертиз тощо).

До другої групи критеріїв належать *техніко-юридичні критерії*, які є показником певних стандартів нормативного акта, що поєднують особливості національної правової системи зі загальними юридичними критеріями (відсутність логічних суперечностей, чіткість дефініцій тощо). За умов тісної інтеграції України в європейські та світові структури значною мірою техніко-юридичний характер матимуть критерії відповідності національного законодавства міжнародно-правовим стандартам.

Третя група критеріїв фіксує характеристики процедури Верховної Ради України. Вони багато в чому схожі

на критерії другої групи, оскільки в обох випадках йдеться про певну організаційно-управлінську процедуру, яка оцінюється за єдиними критеріями ефективності управління. Але існують і критерії, що мають специфічний характер. Серед них варто звернути увагу на такі:

- наявність ефективних процедур узгодження інтересів фракцій, «груп тиску» тощо;
- можливості проведення експертизи законопроектів;
- оптимальність термінів «проходження» законопроекту;
- відкритість процедури (можливість внесення змін до законопроектів);
- наявність механізмів зворотного зв'язку зі суб'єктами законодавчої ініціативи.

Найскладнішим є комплексний критерій «політико-правова культура законодавчого органу», оскільки він має зафіксувати в остаточному підсумку рівень професіоналізації парламентаріїв, їх здатність адекватно виконувати функції творців закону як юридичного, а не політичного («популістського») документа.

Таким чином, три групи критеріїв утворюють контур еталону оцінки.

Зміцнення правової основи, вдосконалення нормативно-го регулювання державного та суспільного життя сприяють підвищенню ефективності управління, стимулюють розвиток його об'єктів у необхідних для суспільства напрямках.

Можна виділити **три рівні**, на яких *право як регулятор служить процесу соціального управління*.

1. Норми права регулюють суспільні відносини, тобто в остаточному підсумку поведінку кожної конкретної людини, на яких би соціальних рівнях вона не перебувала. Цей процес здійснюється або шляхом сприяння складанню нових, закріпленню у відомих межах тих, що є, або витискуванню тих відносин, що вже віджили. Різні способи (заборона, дозвіл, зобов'язання, а також пов'язані з ними заходи нагороди, стимули або санкції) дають можливість по-різному спрямовувати соціальну поведінку, активність особистості. Отже, у процесі регулювання здійснюються як стабілізація, контроль поведінки (власне регулювання), так і її активізація, зміна (власне управління).

У цілому на цьому рівні завдання управління первісно потребує координації дій людей, виконання кожним таких дій, які у загальній масі вели б усе суспільство до відповідної мети. Будучи загальними правилами, які охоплюють дії людей, що повторюються день у день, правові приписи фіксують поведінку кожного індивіда у певних межах з тим, щоб його мінливість в кожний момент часу поведінка завжди укладалася у задане русло. В результаті оперативне управління має справу з уже організованою системою.

2. Правові норми регулюють відносини всередині суб'єкта управління, визначаючи компетенцію, структуру і функції всіх підсистем, що управляють, та їх елементів – установ держави, службових осіб, інших суб'єктів управління колективами людей. Тут, з одного боку, виступаючи як «фіксатор» нормативної основи управління, норми ставлять межі їх діяльності, показуючи допустимі варіанти поведінки. Безпосередньо спрямовуючий вплив їх на нижчий рівень проходить у відомих межах, параметрах. З другого боку, як джерело оперативної управлінської діяльності, правові приписи спонукають їх до такої діяльності, націлюють на виконання певних завдань управління. На цьому рівні, на відміну від першого, правові приписи (директивного характеру) значно більшою мірою виступають безпосередньо причиною поведінки, фактично передують діяльності, яка без них би не розпочалася. Тут виникає та специфічна форма причинності, яку називають «інформаційною причинністю».

Водночас приписи, що регулюють діяльність службових осіб, тим самим вже впливають на перший рівень через їхню діяльність. Регулювання, спрямування діяльності керівників є, таким чином, опосередкований вплив на колективи, якими вони керують, а також на усіх громадян, на яких може поширюватися їхня діяльність.

3. На третьому, вищому рівні, де об'єктом управління (точніше самоуправління) виступає вся соціальна система, а «кроки» в її розвитку здійснюються у більші проміжки часу (роки, десятиліття і т. ін.), соціальне управління набуває загального і в певному розумінні «уповільненого» характеру.

Перехід усієї соціальної системи у новий, кількісно або якісно інший стан позначається великими змінами

у законодавстві (і в праві), іноді оновленні його частин. Соціальний організм, що перейшов у нову фазу розвитку, закріплюється в цій новій якості на тривалий період (характерний приклад – прийняття нової Конституції України). Водночас на нижчих рівнях нові норми права обумовлюють «життя» усієї соціальної системи (у сфері, що регулюється правом), є програмою її подальшого розвитку.

Розвиток стосунків між людьми на нижчих (перших двох) рівнях у межах, які встановлені правом, веде до поступового вирішення окремих «дрібних», а потім загальних, значних завдань і підзавдань, веде, нарешті, до досягнення значних соціальних цілей. Накопичення змін веде, як зазначалося, до переходу всієї системи у нову якість, отже, до видання нових норм права, які визначають подальшу її поведінку, тобто до «нового циклу правоформування і правореалізації». Поступово перебудовується життя другого і першого рівнів, і весь процес розпочинається знову.

4.3. Дослідницькі стратегії соціальної ефективності права

Проблема ефективності є головною проблемою діяльності будь-якого соціального інституту. Право в цьому аспекті не є винятком. Від ступеня соціальної ефективності залежить його життєздатність і функціональна повноцінність.

У своїй найбільш загальній формі ефективність як соціальне явище відображає співвідношення між людською поведінкою та її результатами. Маючи такий об'єктивний зміст, ефективність виступає як оціночна категорія. При аналізі проблем соціальної ефективності права варто розглядати якраз соціальну ефективність, а не якусь іншу її форму. Даний недолік зустрічається найбільш часто, коли замість критеріїв соціальної ефективності, які відображають соціальні зміни в суспільстві під дією права, використовуються критерії відомчі або інституціонально-правові. Ось чому при формулюванні поняття соціальної ефективності права потрібно виходити зі загальновизнаного поняття соціальності. Дефініція «соціальний» щодо певного явища означає, що воно є втіленням правильної системи суспільних відносин і показує

свою значимість через ці взаємовідносини. Виходячи з цього, соціальну ефективність права дозволено характеризувати як міру цільових перспектив конкретного впливу права на характер і стан соціальних взаємовідносин та на їх зміни.

Основними поняттями в цьому визначенні є «право», «міра» і «можливість». Охарактеризуємо їх в контексті саме соціальної ефективності права.

Під поняттям «право» в суспільній свідомості розуміється виправдана, аргументована самостійність або перспектива діяльності, що визнаються суспільством.

Поряд з цим потрібно найбільше акцентувати на визначальній ролі в кожному політично і соціально розвинутому суспільстві природного права (права на життя, свободу, безпеку, власність тощо). Воно є відображенням природних принципів і норм взаємовідносин між людьми, а також між людьми і державою. Дані принципи і норми в своїй основі незмінні і абсолютні, вони стоять самостійно від держави і водночас охороняються нею. Якраз вони є базою юридичних норм і здійснюють щодо них функцію об'єктивних вимог, яким вони зобов'язані відповідати.

Позаяк природне право пов'язане з природними, а також з ключовими соціальними якостями людини і виступає як вичерпна риса її життєвого процесу, то поняття «ефективність» до нього не доречне, як не підхоже воно, приміром, до таких понять, як «життя» або «здоров'я». Це впливає з того, що природне право, як невід'ємна ознака статусу кожного індивіда, має значущість саме в собі. Тим самим воно, шляхом зіставлення з собою, розкриває значущість, ефективність приписів, створених державними інститутами. Природне право, таким чином, є не чимось іншим, як необмеженою соціальною мірою юридичних норм і настанов. Зважаючи на соціальний аспект поняття «природне право» і на те, що воно побутує самостійно від будь-яких зовнішніх сил, соціальну ефективність права можна сформулювати також як ступінь виконання в реальних соціальних обставинах природних прав людини і вплив цього ступеня на ті суспільні відносини, в які вона включена.

Перейдемо до категорії міри. Вона відображає спільність і взаємозв'язок кількісного і якісного аспектів в ході тлумачення певних явищ. Завдяки якості дані явища відрізняються

від інших, а кількість розкриває сукупність цих явищ, тобто тих, в яких втілені якраз такі якісні характеристики.

Якщо міняється кількість явищ, які мають виразні якісні характеристики, це неодмінно веде до того, що вся їх сукупність, а значить, і кожне із них, будуть мати якусь вже новітню якість. При неважливих кількісних змінах ця зв'язаність часто-густо зостається невагомою, але коли такі зміни досягають певних розмірів, то здійснюється певний якісний ривок, і ним уже не можна легковажити. Міра якраз і є та межа, поза якою зростання або скорочення кількості якихось явищ веде до набуття ними новітніх якостей. Якщо ж ідеться про явища соціальні, то й новітні якості теж будуть соціальними.

Але при цьому з'являється питання: що ж брати за критерій змін при встановленні міри і ступеня розвитку тих чи інших соціальних явищ? Що стосується соціальної ефективності права, то тут критерієм може фігурувати одне – виконання природних прав людини і її дія на соціальні відносини, в які індивід включений. Це абсолютний критерій, всі інші, перспектива яких не заперечується, є сходами або визначеною метаморфозою даного критерію і повинні, в свою чергу, зіставлятися з ним.

Щоб пояснити усе сказане, наведемо випадок з корупцією.

Корупція тією чи іншою мірою була і буде завжди. Навіть, як вважають, в самій непідкупній поліції – поліції Німеччини є випадки корупції. Тому якраз ключове в підході до неї – це поширеність (кількісна характеристика) і соціальні наслідки (якісна характеристика). Якщо вона трапляється як одинокі епізоди, то мова може йти про нехтування природних прав і свобод (наприклад, права безпеки або власності) окремих людей. Під кутом зору даної проблеми можна говорити про негожу соціальну ефективність права. Картина якісно змінюється, якщо корупція обплутала цілі соціальні прошарки. За таких обставин ті прошарки, які користуються корупцією, набувають перебільшеного соціального значення, а ті, що і так обмежені у своєму соціальному впливові, впадають в ще більшу соціальну нерівність. В такій ситуації можна констатувати кризовий стан соціальної ефективності права. Нарешті, можлива ситуація, коли корупцією просякнуте все суспільство.

В цьому випадку нехтуються природні права всіх – і можна робити висновок про соціальну неефективність права. Таким чином, «порогами» якісних змін щодо міри соціальних наслідків є паплюження природних прав людини по ланцюжку «особистість – соціальний прошарок (спільнота) – суспільство». Наведена залежність може не обов'язково стосуватися держави в цілому. Такий підхід є правомірним для оцінки соціальної ефективності права в будь-якій сфері, бо методологія підходу до ступенів соціальної ефективності в даному випадку не може бути зміненою.

Категорія можливості, що побутує у визначенні поняття «соціальна ефективність права», є віддзеркаленням того факту, що ефективність всякчас є ефективністю людської діяльності, і тому вона опирається на певний вибір різновидів поведінки. Без цього переконання сама думка соціальної ефективності права, як міри достеменного впливу права на ситуацію соціальних відносин, втратила б практичну цінність. Дійсно, без вибору напряду поведінки, завдяки чому порізному відбувається діяльність і реалізується соціальний потенціал права, ефективність не мала б оціночного значення і виступала б тільки як категорія констатації, а не оцінки.

Система соціальних відносин – це не що інше, як конкретно наявне суспільство у всьому його визначеному різноманітті. Тому і про ефективність права потрібно вести мову у двох аспектах. Перший з них з'ясовує оцінку ефективності з позицій загальної природи права і направленості його впливу на стан суспільних відносин. Другий виражає необхідність підходу до соціальної ефективності права як явища, що побутує в конкретному суспільстві і неодмінно відображає в зв'язку з цим його найбільш визначальні ознаки. Тому і методологічні засади дослідження соціальної ефективності права варто аналізувати теж в цих аспектах.

Якщо виходити з європейської традиції підходу до змісту права, а значить і до проблем його ефективності, то методологічними підвалинами такого підходу є, по-перше, поняття волі індивіда як абсолютного виразу права, а по-друге, погляд на кожне правове явище як на вияв певної соціальної доцільності. Обидві ці засади практично є двома характеристиками

одного стійкого явища – правової дії, яка спрямована на певний соціальний результат. Щоб воля особистості могла стати дійсністю, зобов'язана бути конкретна сфера волі індивіда. Такою сферою є власність, тобто річ, що підпорядкована у своєму соціальному покликанні людській волі. З огляду на індивіда істинне значення власності полягає не стільки в здатності вгамовувати якісь потреби, як в тому, що вона надає індивідові соціального змісту. Більше того, за фразою Гегеля, лише «у власності особистість виступає як розум». Через індивіда взаємовідносини власності просякають всю соціальну тканину суспільства і формулюють стан суспільних відносин. Позаяк ці взаємини віддзеркалюють у найбільш істотній формі стан і напрямки соціального розвитку, то й соціальну ефективність права варто визначати, перш за все, з точки зору його впливу на регулювання взаємин власності, соціальні наслідки і доцільність такого регулювання.

Таким чином, розгляд соціальної ефективності права буде тим фундаментальніший, чим органічніше він пов'язаний з власністю та формами її прояву. На це можна заперечити, що право обіймає ще коло соціальних відносин, які з власністю безпосередньо не пов'язані. Але констатація цього факту не скасовує того стану речей, що не буває соціальних процесів, регульованих правом, які б, по-перше, так чи інакше не позначалися на виконанні волі індивідів через предмети, тобто на відносини власності та їх прояви, а по-друге, самі не відчували би впливу цих відносин.

Одним із ґрунтовних питань соціальної ефективності права є питання, по-перше, трансформації права у його форму, а по-друге, врахування суспільних результатів такої трансформації. Метаморфозу права, завдяки діям поодиноких індивідів або їх спільнот, у таку форму права Гегель назвав неправом. Використаємо і ми цей термін. Неправо виступає в трьох формах:

1) неправо без умислу: його властивістю є те, що сам суб'єкт неправових дій неправо, тобто видимість права, сприймає як право;

2) обман: тут особа буцімто правових дій бачить їх правову форму, а об'єкт приймає ці дії як дійсне право;

3) злочин, тобто дія, при якій і суб'єкт, і об'єкт приймають її як неправову: при злочині нема навіть видимості права – і взаємозв'язок з ним полягає тільки в тому, що «автор» злочину своїм діянням уже дав згоду на кару згідно з установами права.

Дія неправа на загальну соціальну ефективність права завжди має заперечну направленість. Зміст справи тут полягає ось у чому.

Стає загальновизнаним та ситуація, що право зобов'язане забезпечувати не лише номінальну, але й змістовну рівноправність у межах, визначених правом. На доказ цього досить пригадати правові застороги стосовно соціальної дискримінації. Соціально змістовний аспект права виражається в закріпленні правильних соціальних ролей людей і їх соціальних цінностей, тобто у дії на соціальну ситуацію в суспільстві. Неправо деструктивним чином позначається на цій обстановці. По-перше, перестає так чи інакше діяти принцип всезагальності права, що запроваджує трансформацію соціальних ролей і перспектив, які закріплені правом, у форму. По-друге, регресує об'єктивно потрібний рівень співвідношення між правом і суспільними відносинами. По-третє, з трансформацією права у форму або навіть у свою протилежність змінюються форми права і свободи, насамперед соціальні, людей.

З точки зору соціальної ефективності права тут виникають, щонайменше, пара висновків. Один із них полягає в тому, що право є соціально продуктивним тільки тоді, коли воно спроможне вчиняти дієвий спротив неправу. При цьому не тільки тоді, коли неправова дія вже відбулася, а й на згаданому етапі, коли така перспектива тільки зароджується. Тому абсолютно підходящим було б розцінювати, зокрема, ефективність правових актів з огляду і на те, виникнення і піднесення яких заперечних соціальних процесів вони вгамовували. Інший висновок можна розкрити так: що швидше і ефективніше право спроможне подужати неправу, то більше соціально надійним воно є. Побічний висновок має характерне значення для соціальної і економічної сфер тих суспільств, в котрих здійснюються ґрунтовні перетворення. Потрібно особливо мати на увазі, що в періоди перетворень

неправо вміє виникати як результат відставання розвитку права від перемін в соціально-економічній сфері. Приміром, в Україні податкова система і її законодавча база не відображають ринкової орієнтації вітчизняної економіки – і як результат, близько 20% підприємств не виплачують податків, а 40–50% надають перевагу тіньовому обороту.

Після того, як сформульовано підоснову поняття соціальної ефективності права, постає абсолютно справедливе питання: а як на практиці проявляє себе соціальна цінність права, у якій формі відбувається соціальний вплив права? Таких форм є кілька.

Вихідною і вирішальною формою впливу є інтеграція під дією права соціальних утворень та їх взаємодія з метою здійснення через них усієї сукупності прав і свобод індивіда. Іншою формою є контролювання і погоджування соціальної поведінки людей на ґрунті дотримання ними згаданих значень, що не тільки визначені реальними ситуаціями, але й навмисно обрані ними, виходячи із їхніх природних прав і свобод.

Наступною формою виступає регуляція соціальних відносин. При тому рахується не примус, а соціальне стимулювання новітніх форм суспільних відносин, упорядковування того, що уже випробуване у суспільній діяльності як соціальна цінність. Іншою формою регулятивних дій права, що забезпечують його соціальну ефективність, є охоронні заходи. Причому охорону необхідно тлумачити двояко. З одного боку – як особистий правовий захист суспільних інтересів громадян, соціальних груп і загалом суспільства, з другого – як стимулювання таких соціальних дій, результатом котрих було би зміцнення наявних суспільних відносин і нейтралізація згаданих соціальних тенденцій, що загрожують їм.

Врешті-решт, останньою формою виступає соціальна комунікація. Виняткову і щораз більшу роль у ній виконує соціальна інформація. Зважаючи на тенденцію трансформації сучасних суспільств у такі, що діють за вимогами інформації, тобто за правилами передачі одним об'єктом особистих властивостей другому об'єктові, можна було б говорити про незалежну інформаційну форму прояву соціальної ефективності права.

На закінчення розбору суспільних форм, через котрі відбиватимуться вплив і соціальна ефективність права, необхідно наголосити, що усі ці форми виступають у системній єдності і залежності одна від одної. А тому ніяка з цих форм при аналізі соціальної ефективності права, по-перше, не може бути проігнорована, а по-друге, не може аналізуватися у відриві від інших форм.

Ці побажання зумовлені вже тим, що право, незважаючи на багатогранність його соціального впливу, є явищем неподільним.

Зміст і суспільне призначення права характеризують співвідношення питань розвитку права як суспільного інституту та його соціальної ефективності. Закономірності цього співвідношення можуть бути певним чином сформульовані.

По-перше, соціальна ефективність стосовно права – це кінцева цільова категорія. Право існує не заради самого себе, а для забезпечення подібних соціальних відносин, що сприйнятливі для суспільства і спроможні матеріалізувати у життя соціально поширені інтереси індивідів, їх природних прав і свобод.

По-друге, вимоги соціальної ефективності права користуються перевагою порівняно з оціночними критеріями самого права і водночас набувають через причетність до цих критеріїв статусу об'єктивних вимог. Якраз такими правилами зобов'язана керуватися правова система.

По-третє, суспільні зміни, що підводять до нового підходу у призначенні права, неодмінно супроводжуються відповідними перемінами також у підході до соціальної ефективності права. Але за жодних обставин це не може скасувати або применшити фінальної інтегральної оцінки соціальної ефективності права – стану особистості в суспільстві, рівня реалізації її природних прав і свобод.

По-четверте, соціальна ефективність права виступає як спільність змістовного, аналітичного та оціночного аспектів у підході до названих суспільних відносин, що залежать від функціонування права. Змістовний аспект соціальної ефективності права – це визначення тих конкретних соціальних відносин, на які безпосередньо впливає правове втручання.

Аналітичний аспект відповідає на питання про стан соціальних відносин, а оціночний – дає відповідь на те, як цей стан, ініційований правом, відповідає суспільним потребам, можливостям, соціальним нормам індивідів.

По-п'яте, соціальна ефективність права як соціальний феномен має лише їй властиві суспільні форми прояву. Ці форми розкривають зміст і структуру як системи критеріїв соціальної ефективності права, так і її показників.

РОЗДІЛ 5

МЕТОДОЛОГІЯ

СОЦІОЛОГІЧНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

5.1. Зміст і напрями соціологічного вивчення правових явищ

Соціологію права визначають як науку про загальні та специфічні соціальні властивості, співвідношення і механізми взаємодії суспільства як соціальної системи і права як його підроду, як засобу соціального регулювання. Характер суспільних відносин визначає і систему правових норм, і ступінь їх порушення (додержання), і «форму» реагування суспільства на правопорушення. Соціологія права виходить з суспільних відносин над правовідносинами та юридичною нормою. Щодо відмінності юридичного підходу, соціологічний прагне розкрити більш глибокі зв'язки, що відображають суть правових явищ: суспільні відносини – право – функціонування юридичних прав у суспільстві – їх соціальна ефективність.

Право – це важливий не тільки політичний і юридичний, а й соціально-емпіричний інститут, якому належить найважливіша роль у соціальному контролі та соціальному регулюванні – соціологічні зв'язки фізичних осіб. Предметом соціології права можна назвати знання про соціальні зміни права, закономірності функціонування зміни права та їх взаємозв'язок; форми прояву і механізми їх дії в поведінці та діяльності індивідів соціології права, соціальних груп, суспільства в цілому. Правові зв'язки, їх явища – не можуть бути глибоко і всебічно вивчені поза їх контактом та зв'язком зі суспільством як соціальною системою у сфері права, тобто поза соціальними зв'язками.

Підхід для дослідження соціології права у суспільстві передбачає дослідження та вивчення юридичних явищ за трьома напрямками.

Перший напрям дослідження включає вивчення тих взаємних цілей та особливостей соціально-економічних умов життя, що потребують юридичного врегулювання правових

суспільних відносин у кримінально-, цивільно-, адміністративно-правовому та інших формах. Тут свого матеріального обґрунтування набувають всі правові інститути та норми. По-іншому це можна трактувати так, що в ході дослідження, яке проводиться в цьому напрямку, визначаються потреби суспільства щодо певного виду правового регулювання і дається роз'яснення вибору юридичних засобів з цією метою.

Другий напрям містить дослідження соціального, соціо-психологічного і юридичного механізмів дії правового регулювання. Трактування соціального і соціально-психологічного механізмів максимально дотично визначає відповідні чинники, які впливають на визначення юридичних норм і формування низки моделей та методів правильної поведінки, що дозволяють досліджувати спільну дію всіх цих соціально і юридично значущих чинників, які зведені до єдиної системи. Його висновки є теоретичною базою для науково обґрунтованих рекомендацій органам, що застосовують право, та для покращення законодавства шляхом увиразнення його соціального змісту щодо його втілення у правових нормах економічного, соціально-психологічного, політичного та іншого моментів. Крім цього, дослідження юридичного механізму спонукає до створення теоретичного підґрунтя для поліпшення власне правових норм, більш чіткого відображення їх правового змісту шляхом визначення прав і обов'язків учасників правовідносин і для раціоналізації законодавчих технік.

Третім напрямом передбачено вивчення ефективності юридичних норм, у ході якого визначається достовірність чи недостовірність юридичних засобів, обраних для досягнення поставлених цілей та реально досяжної мети.

Соціологія права структурно поділяється на такі головні розділи: конкретні соціально-правові дослідження, загальні теоретичні та методологічні питання; спеціальні проблеми (наприклад, судова соціологія, соціологія законодавчої діяльності); методика та техніка соціально-правових досліджень. Соціологія права – це галузь наукових знань, що з точки зору об'єкта досліджень має спеціальну форму, тобто вона утворилась і має міждисциплінарний характер та розвивається на межі соціології права та правових наук загалом. У загальному плані об'єкт соціології права – це правова реальність, у конкретному

(вужчому) варіанті – це соціальне у праві, взаємодія права і соціуму. Об'єктом соціології права є не взяті окремо правове і соціальне, а їхній взаємозв'язок і взаємодія у цілому.

Власне кажучи, право являє собою структуровану систему соціальних знань про право певним чином як особливий соціально-юридичний феномен у його генезисі, а також дії, тобто як соціально відтерміноване і соціально діюче (соціально-практичне) явище, процес. Отже, соціологія права визначає генезис, функціонування і розвиток права як соціально обумовленого феномену. Соціологію права віддавна цікавила особистість правопорушника. Одні вчені стверджують, що за своєю сутністю вона є антисоціальною. Інші висловлюють сумнів, що всіх, хто вчинив злочин, можна охарактеризувати назагал, сконструювавши універсальне поняття «особистість злочинця», оскільки злочини, створені через необережність, необачність, не мають у своїй основі антисоціального спрямування людини. Щодо цього можна виділяти три основні типи злочинців: «послідовно криміногенний», «винятково криміногенний» і «ситуативний».

За метою соціологічні дослідження поділяють на *теоретико-пізнавальні* (спрямовані на глибше пізнання явища чи процесу вирішення соціальних проблем шляхом розробки нових підходів до їх вивчення, отримання модернізованого) і *прикладні* (націлені на практичне розв'язання чітко окреслених соціальних проблем – організаційних, управлінських, пов'язаних з вирішенням конфліктних ситуацій тощо соціально-психологічних).

Соціологічні дослідження поділяють на *головні* (передбачають пошук відповідей на головне запитання, безпосередньо пов'язане з розв'язанням поставленої проблеми), *часткові* (виникають у процесі вирішення головних задач, впливають з них і також спрямовані на розв'язання проблеми) і *додаткові* (можуть бути логічно не пов'язаними з метою дослідження, виникають у разі необхідності вирішення якихось другорядних питань, наприклад, методичних) завдання соціологічного-правового дослідження. Завдання соціологічно-правового дослідження – логічно сформульовані настанови, погляди, послідовне вирішення яких конкретизує поставлену мету і забезпечує її реалізацію у сфері правового регулювання.

Мета соціологічного дослідження має в собі відповідь на питання, для чого воно проводиться, орієнтує дослідження на кінцевий результат, визначає логіку і спрямованість завдань, упорядковує різноманітні дослідницькі процедури. Відповідно до мети соціологічні дослідження поділяють на теоретико-пізнавальні (спрямовані на глибше пізнання явища чи процесу, отримання нового, різнобічного знання, вирішення соціальних проблем шляхом розробки нових підходів до їх вивчення) і прикладні (націлені на практичне розв'язання чітко окреслених соціальних проблем – організаційних, управлінських, соціально-психологічних, пов'язаних з вирішенням конфліктних ситуацій тощо). Оскільки мета дослідження має узагальнений вигляд, для її досягнення треба розробити завдання.

Варто уточнити, що мету соціологічного дослідження поділяють на головну (передбачає пошук відповідей на основне запитання, безпосередньо пов'язане з розв'язанням поставленої проблеми), часткову (виникають у процесі вирішення основних завдань, впливають з них і також спрямовані на розв'язання проблеми) і додаткову (можуть бути логічно не пов'язаними з метою дослідження, виникають у разі необхідності вирішення якихось додаткових питань, наприклад, методичних). З'ясовуючи сутність предмета соціологічного аналізу, дослідник використовує поняття, які є ключовими у теоретичному опрацюванні соціальних явищ і процесів. При цьому важливе значення має не просто наявність понять, з якими працюють дослідники, виробляючи програму, а їх чітке, однакове розуміння і використання впродовж усього дослідження. У жодному разі не можна допустити розпливчастого формулювання, використання у різних контекстах, наявності кількох визначень, оскільки це може унеможливити зіставлення теоретичних положень з емпіричними даними, перевірку (підтвердження або спростування) розроблених гіпотез, аналіз первинних даних. Найраціональніше послуговуватися загальноприйнятими визначеннями понять, наведеними у довідниках, енциклопедіях, тлумачних словниках, підручниках, іншій спеціальній літературі. За їх відсутності варто спиратися на логіку, наукову позицію і досвід дослідника.

Знаходження емпіричних значень поняття у термінах, які пояснюють його зміст і важливі під час конкретного дослідження, називають емпіричною інтерпретацією, а визначення поняття через фіксацію емпіричних ознак – операційним визначенням (операціоналізацією). Основним завданням емпіричної інтерпретації є поступове зведення складних теоретичних понять, якими оперує соціологія і які найчастіше не сприймаються респондентами через свою складність, до відносно простих емпіричних характеристик, які відображають його сутність і можуть бути задіяні для збирання первинної соціологічної інформації. Ця соціологічна процедура передбачає такі послідовні операції:

- аналіз наукової літератури, пошук теоретичних визначень поняття, яке належить інтерпретувати, з'ясування сутності, створення його цілісного образу;

- визначення якостей, характеристик поняття і систематизація найважливіших ознак досліджуваного цілісного образу;

- вибір прямих показників для кожної з визначених характеристик, що дає змогу їх зафіксувати і побудувати так звані індикатори (найпростіші показники), які можна використати потім в інструментарії соціологічного дослідження.

Наприклад, вивчаючи соціально-психологічний клімат у трудовому колективі, немає сенсу просити у респондента дати йому оцінку, оскільки, по-перше, цей термін не дуже часто вживається у повсякденному житті колективу, а по-друге, робітники можуть не знати, як його оцінити. Доцільно в такому разі «розкласти» поняття «соціально-психологічний клімат» на складові, що визначають його сутність, але є менш складними. Цими складовими є стосунки між членами колективу, між керівником і членами колективу, конфлікти, ставлення працівників до своїх обов'язків, трудового середовища, найближчого оточення тощо. Остаточним результатом буде поява в анкеті питань, доступних для розуміння респондентів, що сприймаються однозначно і передбачають їх щирі відповіді: «Чи задоволені Ви стосунками з товаришами по роботі?», «Як часто у Вашому колективі бувають конфліктні ситуації?» тощо.

Аналізуючи отриману інформацію, дослідник проводить зворотну соціологічну процедуру (послідовно аналізуючи значення індикаторів, він поступово повертається на рівень теоретичних понять і робить висновки щодо досліджуваної проблеми). Тому рух від теорії до уточнення смислу, побудови емпіричних показників і повернення знову до теоретичного тлумачення отриманих даних є складним пізнавальним процесом, який не можна повністю формалізувати. На цьому етапі важливу роль відіграють професіоналізм, досвід, загальна і професійна культура дослідника. Соціологічне дослідження є досить складною справою, потребує серйозної і тривалої підготовки. Надійність і цінність отриманої інформації безпосередньо залежить від оволодіння правилами, технологією його підготовки і проведення.

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище, процес.

Основними функціями соціологічно-правового дослідження є:

- *пізнавальна* – відкриває нові знання про функціонування і розвиток суспільства та його окремих сфер, про сутність соціальних явищ і процесів, роль людини в них, дає змогу побудувати цілісну картину реального життя соціуму, спрогнозувати його розвиток;

- *методологічна* – забезпечує реалізацію міждисциплінарного зв'язку соціології з іншими науками про людину і суспільство, що зумовлює нові підходи у вивченні соціальної дійсності, важливі відкриття на межі різних наукових напрямів;

- *практична* – полягає у виробленні практичних заходів із вдосконалення соціальної реальності, ефективного соціального контролю за соціальними процесами;

- *інформаційна* – сприяє отриманню соціальної інформації щодо стану і тенденції розвитку явищ і процесів суспільного життя, функціонування соціальних спільнот, груп, окремих індивідів, їх потреб, мотивів, реальної та вербальної поведінки, громадської думки, що формує інформаційну базу пізнання соціальної реальності;

– *управлінська* – забезпечує соціальне управління на всіх рівнях функціонування соціуму, зворотний зв'язок між суб'єктами (владними, адміністративними структурами, керівниками підприємств, організацій) та об'єктами (населенням, окремими соціальними групами, працівниками) управління, вироблення науково обґрунтованих управлінських рішень.

У проведенні соціологічних досліджень виділяють чотири послідовні, логічно і змістовно взаємопов'язані етапи:

1. **Підготовчий.** Полягає у виробленні програми та інструментарію – анкети, бланка інтерв'ю, бланка фіксування результатів спостереження, аналізу документів тощо.

2. **Збір первинної соціологічної інформації.** Відбувається за допомогою опитування, спостереження, аналізу документів, експерименту.

3. **Упорядкування та обробка зібраної інформації.**

4. **Аналіз обробленої інформації,** підготовка звіту, формулювання висновків, розробка рекомендацій.

Специфіка кожного з етапів визначається конкретним видом соціологічного дослідження. Їх виділяють залежно від узятих за основу критеріїв. Найважливішими з них є мета дослідження, глибина потрібного аналізу, метод збирання первинної соціологічної інформації, об'єкт дослідження, терміни проведення, відносини між замовником і виконавцем, сфера соціальної дійсності, яку вивчають.

Залежно від способу дослідження об'єкта (у статичі чи динаміці) виділяють **разове** і **повторне** соціологічне дослідження. **Разове** дослідження інформує про стан об'єкта, його кількісні, якісні характеристики на момент дослідження, відображає «моментальний зріз» соціального явища. Дані, що відтворюють зміни об'єкта, їх напрями і тенденції можуть бути отримані лише за допомогою повторних досліджень, які проводять через певні проміжки часу. Тобто повторні дослідження проводять кілька разів протягом певного часу на підставі єдиної програми та інструментарію. Серед повторних досліджень виділяють *панельні* (досліджують зміни одного й того самого об'єкта упродовж певного часу, при цьому обов'язковим є збереження однакової вибірки), *трендові* (досліджують зміни протягом певного часу на тому самому об'єкті без дотримання

вибірки), *когортні* (досліджують специфічні соціальні сукупності – когорти – впродовж певного часу).

Щодо об'єкта пізнання дійсності виокремлюють соціологічні дослідження у сфері управління, промисловості, сільськогосподарства, науки, освіти, політики, культури, охорони здоров'я тощо.

За системою вибору одиниць об'єкта соціологічні дослідження поділяються на *монографічні*, *суцільні* та *вибіркові*. *Монографічні дослідження* спрямовані на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті, який виступає представником цілого класу подібних об'єктів. У *суцільних дослідженнях* обстежують усі, без винятку, одиниці об'єкта. Оскільки вони потребують багато часу, значних людських і матеріальних ресурсів, їх проводять рідко. З метою прискорення їх і скорочення витрат найчастіше використовують *вибіркові дослідження*. Вони обстежують не всі одиниці, що є об'єктом дослідження, а лише їх частину.

Своєрідне місце у цій класифікації посідають пілотажні (пробні) соціологічні дослідження, які дають змогу оцінити якість інструментарію (анкет, опитувальних листів, протоколів спостереження, процедур, аналізу документів тощо), а також внести необхідні корективи у нього. Наслідки цих досліджень, зафіксовані у робочих документах, впливають на поліпшення методик, інструкцій щодо відбору та організації збирання вихідних даних.

Сутність – це внутрішній зміст предмета, який виражається в єдності всіх його багатоманітних властивостей і відносин, це є сенсом, суттю явища, позаяк зміст – певна сторона цілого, сукупність частин (елементів) предмета. Зміст у найзагальнішому вигляді є розвинута в конкретну цілісність сутність об'єкта.

Сутність права – внутрішній зміст права як регулятора суспільних відносин, який виражається в єдності загальносоціальних і вузьокласових (групових) інтересів через формальне (державне) закріплення міри свободи, рівності та справедливості.

Для ефективної дії права необхідні такі умови:

- правова норма, її якісний зміст, відповідність реаліям та умовам життєдіяльності суспільства;

- діяльність правових органів та їх службових осіб;
- особливості правосвідомості громадян;
- високий рівень правової поінформованості населення;
- ефективні санкції за невиконання правової норми;
- кадрові, матеріальні, організаційні ресурси для застосування правової норми.

5.2. Логіка та динаміка соціологічно-правового пізнання

Розглядаючи це питання, варто наголосити на тому, що соціологічні дослідження – це своєрідна відзнака соціологів, що виділяє їх серед представників інших соціальних та гуманітарних наук. Оволодіння соціологічними методами вимагає від дослідника ґрунтовної професійної підготовки не тільки з виключно соціологічних дисциплін, а також із соціальної філософії, психології, етнографії, але й, що зовсім особливо не просто для гуманітаріїв, потрібні певні знання математики, статистичних методів, інформатики і т. ін.

Що ж таке соціологічне дослідження? Це система логічно-послідовних методологічних, методичних, організаційно-технічних процедур, яка передбачає отримання достовірних даних та фактів про явища чи процеси, що вивчаються, для їх подальшого використання в соціальному управлінні.

Соціологічне дослідження охоплює низку етапів свого здійснення, які різняться один від одного характером і змістом, формами і процедурами дослідницької діяльності.

Підготовчий етап складається з уточнення теми дослідження, осмислення мети і завдань, розробки теоретичної концепції, програми дослідження, встановлення вибірки, розроблення і тиражування методичних документів для збору інформації, визначення інструментарію дослідження, формування групи дослідників, складання графіків роботи, плану, визначення засобів, строків, способів обробки соціологічних даних і т. д.

Етап збору первинної соціологічної інформації (або *польовий етап*). Це зібрані в різній формі неугагальнені відомості – записки дослідника, виписки з документів, окремі відповіді опитуваних осіб і т. ін.

Етап підготовки і обробки інформації. Як правило, зібрана на польовому етапі інформація підлягає перевірці й упорядкуванню, особливо з точки зору точності, повноти і якості заповнення методичних документів, відповідності вибірки розрахованим параметрам. На цьому етапі математики-програмісти готують одержану інформацію до обробки на ЕОМ, складають програми обробки, здійснюють обробку на ЕОМ. Якщо збір інформації проходив на невеликому масиві і з використанням незначного за обсягом інструментарію, то обробка інформації здійснюється механічно.

Аналіз інформації і підготовка підсумкових документів (або *заключний етап*). Методологією аналізу слугує програма дослідження, яка була складена на підготовчому етапі. В ході аналізу робляться висновки стосовно сформульованих гіпотез, виявляються соціальні зв'язки, тенденції, протиріччя, нові соціальні проблеми, здійснюється підготовка наукового звіту за підсумками дослідження, формулюються висновки і рекомендації щодо розв'язання проблеми, вивченню якій й було присвячено дослідження.

Зазначимо, що в методологічній літературі кількість етапів різна. Так, відомий соціолог А. Здравомислов вважає, що в будь-якому дослідженні можна виділити п'ять етапів: 1. Складання програми дослідження. 2. Здійснення вибірки. 3. Розробка методики дослідження. 4. Збирання матеріалу. 5. Аналіз матеріалу і його узагальнення.

Деякі зарубіжні соціологи виділяють три етапи дослідження: 1. Підготовка й організація дослідження. 2. Проведення дослідження. 3. Опрацювання та узагальнення емпіричних даних. Розробка рекомендацій.

Етапи дослідження, як правило, відображаються в програмі дослідження і робочому плані. У межах кожного з названих етапів можуть бути виділені свої послідовні фази – проміжні етапи, але суть справи від цього не змінюється.

5.3. Методологічні аспекти проведення досліджень

Основою розробки кожного наукового дослідження є сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів і певна їх послідовність.

Метод (з грец. *methodos* – «спосіб», «метод», «шлях») у найбільш загальному сенсі означає спосіб досягнення мети, певним чином впорядкована діяльність.

Науковий метод – це спосіб пізнання явищ дійсності, їх взаємозв'язку і розвитку. Метод як засіб пізнання є способом відтворення в мисленні досліджуваного предмета. Аналізом та вивченням наукових методів займається методологія науки.

З одного боку, методологія розуміється як певна система методів, які застосовуються в процесі пізнання в межах тієї або іншої науки, тобто методологія розглядається як частина конкретної науки. З іншого боку, методологія виступає як сукупність основних філософських положень, які відображають первинні гносеологічні концепції формування й аналізу наукового знання. У цьому визначенні підкреслюється філософський характер розуміння методології. Назагал розрізняють *філософську* і *спеціальнонаукову* методологію.

Методологія – це вчення про правила мислення при створенні науки, проведенні наукових досліджень. Під методологією науки переважно розуміється вчення про науковий метод пізнання або система наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір засобів, прийомів і методів пізнання. Існує й інший, більш вузький погляд на методологію науки, коли вона розглядається як теоретична основа деяких спеціальних, часткових прийомів і засобів наукового пізнання, наприклад, методологія управління, методологія ціноутворення тощо, але в цьому разі доцільніше говорити про методику пізнання і дій.

Методологічна основа – це науковий фундамент, з позиції якого дається пояснення основних наукових явищ і розкриваються їх закономірності. Під методологічною основою наукового дослідження треба розуміти основні, вихідні положення, на яких воно базується. Методологічні засади науки завжди існують поза нею і не виводяться із самого дослідження. Необхідно також зазначити, що результати наукової і практичної діяльності людей залежать не лише від того, хто діє (суб'єкт пізнання) або на що спрямована пізнавальна діяльність (об'єкт пізнання), а й від того, якими способами, прийомами і засобами здійснюється пізнавальний процес. Ідеться

про вирішення проблеми методу наукового пізнання або дослідження, котра завжди була і є в центрі уваги науковців.

Метод зводиться до сукупності визначених правил, прийомів, способів і норм пізнання та дії. Це певна система приписів, принципів, вимог, яка повинна орієнтувати суб'єкт пізнання на вирішення конкретного науково-практичного завдання для досягнення певного результату в тій чи іншій сфері людської діяльності. У процесі наукового дослідження необхідно розуміти також поняття «методика наукового пізнання». Водночас розвивалися ідеалістичні погляди на природу цілісності системи, починаючи від простих об'єктів і закінчуючи складними.

На початку ХХ ст. наука піднялася на якісно новий щабель розвитку. Головним її надбанням стала проблема структурної організації та забезпечення функціонування складних системних об'єктів, тому в сучасній науці формуються та широко використовуються категорії системності. У результаті такого прогресу в процесах наукових досліджень центральне місце займає системний підхід.

Системний підхід – один із основних напрямків методології спеціального наукового пізнання та соціальної практики, мета і завдання якого полягають у дослідженні певних об'єктів як складних систем. Системний підхід сприяє формуванню відповідного адекватного формулювання суті досліджуваних проблем у конкретних науках і вибору ефективних шляхів їх вирішення. Методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і механізмів утворення системи – складного об'єкта з певних складових (елементів). При цьому особлива увага звертається на різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес (процедуру) об'єднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісності системи.

Багатоманітність людської діяльності обумовлює множинність методів наукового пізнання, які можна класифікувати за різними критеріями. Так, залежно від ролі і місця в процесі наукового пізнання розрізняють методи формальні (методи формальної та математичної символічної логіки) і змістовні.

До основних видів змістовної методології належать методи філософські, загальнонаукові, загальнологічні та спеціальнонаукові. Виокремлюють також емпіричні і теоретичні, фундаментальні та прикладні методи дослідження та методи викладення результатів.

Слід чітко розрізняти значення понять «метод», «методика» і «методологія».

Метод – спосіб досягнення мети, розв’язання конкретної задачі; сукупність прийомів (операцій) практичного впливу чи теоретичного освоєння об’єктивної дійсності з метою її пізнання.

Методика дослідження – це система правил використання методів, прийомів та способів для проведення будь-якого дослідження. Свідоме застосування науково обґрунтованих методів слід розглядати як найсуттєвішу умову отримання нових знань. Дослідник, який добре знає методи дослідження і можливості їх застосування, витрачає менше зусиль і працює успішніше, ніж той, хто у своєму дослідженні спирається лише на інтуїцію або діє за принципом «спроб і помилок». Загалом методика дослідження – це сукупність прийомів і способів дослідження, включаючи техніку і різноманітні операції з фактичним (емпіричним) матеріалом. Основне призначення методики дослідження полягає у тому, щоб на основі відповідних принципів (вимог, умов, обмежень, приписів тощо) забезпечити успішне вирішення визначених завдань, практичних проблем і досягнення мети наукового дослідження.

Методологія – це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об’єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища.

У методології наукових досліджень виділяють два рівні пізнання:

- *теоретичний* – висунення і розвиток наукових гіпотез і теорій, формулювання законів та виведення з них логічних наслідків, зіставлення різних гіпотез і теорій;

- *емпіричний* – спостереження і дослідження конкретних явищ, експеримент, а також групування, класифікація та опис результатів дослідження.

Сучасна наука володіє потужним арсеналом різноманітних методів, які призначені для розв'язування різних за своїм характером наукових задач. При проведенні конкретного наукового дослідження використовуються ті методи, які можуть дати глибоку й всебічну характеристику досліджуваного явища. Вибір їх залежить від мети і завдань дослідження. Методи є упорядкованою системою, в якій визначається їх місце відповідно до конкретного етапу дослідження, використання технічних прийомів і проведення операцій з теоретичним і фактичним матеріалом у заданій послідовності. В одній і тій самій науковій галузі може бути кілька методик (комплексів методів), які постійно вдосконалюються під час наукової роботи.

Найскладнішою є методика експериментальних досліджень, як лабораторних, так і польових. У різних наукових галузях використовуються методи, що збігаються за назвою, наприклад, анкетування, тестування, шкалювання, однак цілі і методика їх реалізації різні. Класифікація методів розроблена недостатньо. Досить поширеним є поділ основних типів методів за двома ознаками: мети і способу реалізації. За першою ознакою виділяються так звані первинні методи, що використовуються з метою збору інформації, вивчення джерел, спостереження, опитування та ін. Вторинні методи використовуються з метою обробки та аналізу отриманих даних – кількісний та якісний аналіз даних, їх систематизація, шкалювання та ін. Третій тип представлений верифікаційними методами і прийомami, що дають змогу перевірити отримані результати. Вони зводяться також до кількісного та якісного аналізу даних на основі виміру співвіднесення постійних і змінних чинників.

За ознакою способу реалізації розрізняють логіко-аналітичні, візуальні та експериментально-ігрові методи. До перших належать традиційні методи дедукції та індукції, що різняться вихідним етапом аналізу. Вони доповнюють один одного і можуть використовуватися з метою верифікації – перевірки істинності гіпотез і висновків.

Візуальні, або графічні, методи – графи, схеми, діаграми, картографи тощо. дають змогу отримати синтезоване уявлення про досліджуваний об'єкт і водночас наочно показати його складові, їхню питому вагу, причинно-наслідкові зв'язки,

інтенсивність розподілу компонентів у заданому об'ємі. Ці методи тісно пов'язані з комп'ютерними технологіями.

Експериментально-ігрові методи безпосередньо стосуються реальних об'єктів, які функціонують у конкретній ситуації, і призначаються для прогнозування результатів. З ними пов'язаний цілий розділ математики – «теорія ігор»; за їх допомогою вивчаються ситуації в політичних, економічних, воєнних питаннях. Вони використовуються у психології («трансакційний аналіз»), соціології («управління враженнями», «соціальна інженерія»), методиці нетрадиційного навчання.

У прикладних аспектах гуманітарних наук доцільно використовувати **математичні методи**. Математичний апарат теорії ймовірностей дає можливість вивчати масові явища в соціології, лінгвістиці. Математичні методи відіграють важливу роль при обробці статистичних даних, моделюванні. Однак при цьому слід зважати на різницю в природі об'єктів і категорій гуманітарних, природничих і математичних наук. Проблема полягає у визначенні конкретної гуманітарної сфери, в якій застосування математичних методів дає результати.

Інколи методи поділяють на групи відповідно до їх функціональних можливостей: етапні, тобто пов'язані з певними етапами дослідження, й універсальні, які використовують на всіх етапах. До першої групи відносять спостереження, експеримент, а до другої – абстрагування, узагальнення, дедукцію та індукцію й ін.

Розрізняють методи теоретичних та емпіричних досліджень. Такий розподіл методів завжди умовний, оскільки з розвитком пізнання один науковий метод може переходити з однієї категорії в іншу. Отримання нових знань – це складний творчий процес, що характеризується певною логічною послідовністю наукової діяльності дослідника. Основними формами становлення нового знання є науковий факт, наукова проблема, гіпотеза і теорія. Творчий їх розвиток визначає логічну послідовність процесу наукового дослідження, зокрема: виявлення дійсних (реальних) фактів, їх пояснення та узагальнення; постановка і формулювання наукової проблеми; формування й обґрунтування наукової гіпотези; побудова теорії та визначення шляхів її практичної реалізації.

РОЗДІЛ 6

МЕТОДИ ТА ПРИЙОМИ СОЦІОЛОГІЧНО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ

6.1. Концептуальні засади соціально-правового дослідження

Протягом останніх років в Україні, як і повсюди, здійснюються соціальні дослідження права. Тобто вітчизняну правову школу, як і Західну, цікавить право як соціальне явище і його вплив на суспільні відносини, на функціонування і розвиток різних соціальних явищ. Кількість емпіричних досліджень у правових інститутах – судах, законодавчих, виконавчих, адміністративних органах – значно збільшилась. Їх проводять як юристи-теоретики, так і вчені суспільних наукових дисциплін. Це означає, що зростаюча увага до фундаментальних теоретичних питань про природу права демонструє серйозний пошук точних наукових пояснень, а не просто практичних підказок щодо соціальних умов здійснення правової політики держави.

Соціологія права не може існувати без емпіричної інформації різного плану – про думку виборців, рейтинг державних органів, сімейний бюджет, кількість безробітних, рівень злочинності і т.ін. Для того щоб знати сутність соціально-правових процесів – необхідно отримувати достовірну інформацію. У соціології права джерелами такої інформації, безумовно, є соціально-правові дослідження, а не тільки офіційні статистичні дані.

У соціальних дослідженнях комплексний підхід до розгляду тієї або іншої проблеми об'єктивно зумовлений внутрішнім змістом самого об'єкта пізнання, тобто всебічне вивчення соціальних явищ є об'єктивно закономірним процесом розвитку відповідної системи знань. Саме в цій різнобічності і полягає складність, зокрема, соціолого-правових досліджень. Останні вимагають, як правило, активної участі не лише юристів, а й представників інших наук, насамперед соціологів,

або ж компетенції однієї особи в різних сферах знань. «За самою своєю сутністю, – зауважував В. Казимирчук, – соціально-правові дослідження є комплексними, тобто потребують кооперування і координації зусиль не лише представників різних галузей юридичної науки, а й суміжних наук: філософії, соціології, психології, економіки і т. д.». Вони дозволяють всебічно вивчати досліджувані явища і процеси, повернути до них увагу і знання спеціалістів різних галузей науки і тим самим отримати надійні, цінні для науки результати.

Організований процес отримання нового знання про правові явища і процеси суспільного життя, в якому поєднуються різноманітні форми наукового знання (проблеми, гіпотези, принципи, теорії), становить зміст соціально-правового дослідження. Отже, соціально-правове дослідження являє собою складний пізнавальний акт, тобто систему послідовних методологічних і організаційно-технічних процедур, спрямованих на вивчення процесів формування та реального дії права, його втілення в конкретних правовідносинах, поведінці і вчинках громадян та інших осіб.

Об'єктом соціально-правових досліджень виступає діяльність людей у правовій сфері, а її складовими частинами виступають правотворча і правозастосовна діяльність держави та її органів, в якій активну участь беруть громадяни, їх колективне утворення і інші суб'єкти громадянського суспільства. Дані дослідження проводяться перш за все з метою забезпечення загальної теорії права або галузевих юридичних наук об'єктивними відомостями, фактами про те, яким чином держава і суспільство здійснюють нормативно-правове регулювання суспільних відносин, якими способами забезпечується реальна дія права і які конкретно результати виходять в результаті цієї діяльності.

В ході досліджень ставиться завдання визначити, чи складається в суспільстві, державі стабільний правопорядок, чи характеризується правова практика значною кількістю різного роду правопорушень, прагненням громадян та інших членів суспільства вступати в стосунки в обхід правових норм, встановлених державою, або й здійснювати правопорушення. Глибоке і повне пізнання правової дійсності є необхідною умовою успішного розвитку правової науки, а емпіричні знання

виступають як свідчення істинності теоретичних знань або встановлюють їх прогалини і неповноту.

Соціально-правові дослідження в своїй сукупності утворюють складну, неоднорідну і багаторівневу структуру. Можливі різноманітні підходи до виділення різних видів соціально-правових досліджень. Ці підходи спираються на різні класифікаційні критерії, тому можна виділяти теоретичні та емпіричні, фундаментальні і прикладні, комплексні, програмно-цільові, регіональні, а також основні і допоміжні, монографічні, прогностичні та інші види досліджень.

У загальному вигляді соціально-правове дослідження складається з трьох стадій, кожна з яких може являти собою самостійне дослідження.

Перша стадія – власне методологічна – пов'язана з розробкою програми дослідження на основі вже наявних знань і методів або тих, які формуються заново, спеціально призначених для цього дослідження. Тут можуть вирішуватися питання, що стосуються застосування загальнонаукових принципів або методів.

Друга стадія – емпірична – пов'язана з отриманням емпіричного знання. Це перш за все польове дослідження, робота на об'єкті, збір соціально-правової інформації, її обробка та аналіз.

Третя стадія – теоретична – пов'язана з отриманням теоретичного знання, наприклад, побудовою типології, формуванням і розвитком соціально-правових теорій. Можливо, що практичні рекомендації можуть бути дані лише на цій стадії, а не на попередній. Можливо також, що для формулювання практичних рекомендацій досить лише теоретичного дослідження з використанням вже наявних емпіричних знань, без проведення спеціального емпіричного дослідження.

Відповідно до трьох структурних компонентів (частин) предмета соціології права можна також говорити про дослідження соціальної обумовленості правових норм, соціального механізму дії права і про дослідження соціальних наслідків дії права. Разом з тим не слід забувати про перспективу розвитку таких напрямів, як соціологія правової культури, соціологія правового поведінки особи.

Соціально-правове дослідження починається з постановки проблеми. Розрізняють дві сторони дослідницької

проблеми – гносеологічну і соціологічну (предметну). Якщо соціологічну сторону проблеми становлять реальні соціальні протиріччя, що вимагають свого практичного вирішення, то гносеологічна – відображає певне протиріччя між знанням про потреби людей в якихось практичних або теоретичних діях і незнанням методів, способів реалізації цих дій, оскільки відсутні знання законів тих об'єктів, якими доводиться оперувати.

Визначення проблеми дослідження – це складний процес, який починається з загальної постановки питання, але вимагає конкретизації змісту проблеми, що дозволяє досліднику запропонувати більш обґрунтовані конкретні і дієві рекомендації щодо її практичного вирішення. Так, дослідження проблеми ефективності правосуддя конкретизується вивченням факторів, що впливають на якість правосуддя, а остання деталізується в свою чергу, наприклад, проблемою незалежності судової влади від зовнішнього тиску і т.ін.

Мета соціально-правового дослідження зумовлює його орієнтацію – теоретичну або прикладну. Програма дослідження повинна чітко відповідати на питання: на вирішення якої проблеми і на одержання якого результату орієнтується задане дослідження.

Якщо цілі соціально-правового дослідження недостатньо зрозумілі вченим або представникам організацій, які звернулися до них з соціальним замовленням, то можуть виникнути розбіжності за підсумками дослідження. У зв'язку з цим важливо, щоб соціально-правове дослідження мало комплексний характер, для чого в програмі розробляється система основних і неосновних завдань.

Основні завдання відповідають меті дослідження. У теоретично орієнтованому дослідженні пріоритет надається науковим завданням, в практично орієнтованому – прикладним. Неосновні завдання ставляться для підготовки майбутніх досліджень, вирішення методичних питань, перевірки побічних гіпотез, не пов'язаних безпосередньо з даною проблемою.

При теоретичній або прикладній орієнтації соціально-правового дослідження неосновні завдання доцільно вирішувати на основі матеріалу, отриманого для пошуку відповіді на центральне питання, аналізувати ті ж дані, але з іншої

точки зору. Ймовірно, що неосновні завдання не отримають остаточного рішення, але вони можуть допомогти в постановці наукової проблеми при підготовці нового дослідження за новою програмою.

Якщо основна мета дослідження теоретична, то головна увага приділяється теоретико-методологічним завданням. При вирішенні прикладних задач спочатку відомий конкретний об'єкт вивчення. Прикладний варіант передбачає вироблення практичних рекомендацій. Наприклад, якщо метою, завданням дослідження є виявлення ставлення населення до того чи іншого закону, то мета має передусім прикладний характер, хоча не виключається теоретична складова, якщо потрібна розробка іншої концепції закону.

Постановка проблеми дослідження тісно пов'язана з визначенням його об'єкта та предмета. Будь-яка соціальна проблема не існує сама по собі і завжди передбачає свого носія, тобто певну спільність, групу людей або соціальний процес, явище. Об'єкт дослідження характеризується кількісно, структурно, а також з точки зору його просторово-часової визначеності. Якщо об'єкт незалежний від дослідження і протистоїть йому, то предмет вивчення, навпаки, формується самими дослідником. Предметом дослідження прийнято вважати ту з сторін об'єкта, яка безпосередньо підлягає вивченню. Так, незалежність судової влади буде об'єктом дослідження, а, скажімо, корупційний тиск слід убачати, якщо він підлягає вивченню, предметом дослідження.

Одним з розділів програми дослідження передбачається робота щодо інтерпретації основних понять, тобто чітко, ясно і точно вказати, що розуміється в дослідженні під найважливішими термінами і поняттями. Як відомо, в юриспруденції потрібна строгість і однаковість ключових категорій і термінів, вироблення єдиних для галузі права, законодавства дефініцій, чого, на жаль, досі не досягла жодна галузь права. Тому той же термін «корупція», якщо його зміст не визначено законодавством, потребує теоретичної та емпіричної інтерпретації.

Уточнивши сенс використовуваних понять і категорій, дослідник переходить до попереднього системного опису предмета вивчення. Системний підхід передбачає розгляд соціальних об'єктів як цілісних явищ, що складаються з окремих

елементів, взаємодія яких веде до появи специфічних системних якостей об'єкта і утворює його внутрішню структуру.

У соціально-правовому дослідженні гіпотеза являє собою логічно обґрунтоване припущення про структуру соціальних об'єктів, про характер і суть зв'язків між досліджуваними соціально-правовими явищами. Вона є підсумком наукових пошуків, пов'язаних з постановкою і обґрунтуванням проблеми, визначенням предмета і завдань дослідження, емпіричною інтерпретацією основних понять, попереднім системним описом об'єкта вивчення. Таким чином, гіпотеза є головним методологічним елементом дослідження, що дозволяє припустити можливі відповіді на поставлені питання. Прикладом висунення гіпотез може служити соціально-правове дослідження проблеми ефективності правосуддя. Основна гіпотеза тут базується на припущенні про законність та обґрунтованість вирішення конкретних справ.

Тут важливо пам'ятати, що будь-який закон або закономірність, відкриті в природознавстві, – це подія величезного значення, яка нерідко має надзвичайний вплив на всю технологію сучасного виробництва, поліпшення якості продукції, що випускається, тобто має велике соціальне значення. Відкриття цих законів – це результат спостережень, експериментів і узагальнення величезного практичного досвіду. Набагато серйозніше йде справа з практичними рекомендаціями вчених, в тому числі й юристів, які зачіпають інтереси і долі багатьох мільйонів людей. Таких рекомендацій, які підносили і підносяться громадській думці від імені науки, безліч. Нерідко автори цих практичних рекомендацій, гіпотез пропонують вирішувати соціальні проблеми за рахунок народу. Тому необхідно, щоб науковці були глибоко пройняті ідеєю своєї соціальної відповідальності, а ідея побудови правової держави, висунута в теорії, не обернулася безправ'ям і анархією на практиці.

6.2. Опитування в системі методів соціології права

Практика соціологічних досліджень показала, що метод опитування є найбільш поширеним і популярним, зокрема в соціологічних дослідженнях права. Це пояснюється багатьма

причинами. Методом опитування можна одержати таку інформацію, яка не завжди відображається в документах та не доступна безпосередньому спостереженню. Опитування – незамінний прийом одержання інформації щодо суб'єктивного світу людей, їх схильностей, мотивів діяльності, думок. Його основу складає сукупність запитань до респондента, відповіді на які утворюють необхідну дослідницьку інформацію.

Опитування – це метод збирання первинної соціологічної інформації, що ґрунтується на усному або письмовому зверненні до сукупності людей з запитаннями, зміст яких є проблемою дослідження на емпіричному рівні.

Метод опитування – це не вигадка соціологів. У всіх галузях знання, коли для отримання інформації дослідник звертається до людини з запитаннями, він має справу з різними модифікаціями цього методу. Наприклад, юристи, з'ясовуючи обставини справи, також користуються методом опитування, і при цьому вони повинні знати його специфіку й уміти правильно оцінювати вірогідність відповідей.

Опитування допомагає уявно моделювати будь-які ситуації, для того щоб виявити стійкість схильностей, мотивів та інших суб'єктивних станів окремих осіб або їх спільностей.

Зазначений метод привертає увагу дослідників ще й через його універсальність. Звичайно, опитування – це найкраще джерело знань щодо внутрішніх спонук, мотивів людей. Однак цей метод дає змогу також одержати не менш надійну інформацію, ніж при спостереженні або з документів, щодо подій минулого або теперішнього, щодо результатів діяльності людей, якщо додержуватися певних правил проведення опитування.

Використовуючи цей метод, треба знати, про що питати, як питати, які ставити запитання, як переконатися в правдивості одержаних відповідей.

За характером взаємодії можна виокремити два основні різновиди опитування: анкетування й інтерв'ювання.

Анкетування – найпоширеніший вид опитування. Воно проводиться за допомогою анкети.

Анкета – це впорядкований за змістом та формою набір запитань і висловлювань, втілених у вигляді опитувального листа, який самостійно заповнюється тим, хто опитується, за зазначеними в опитувальнику правилами.

Анкета починається зі звернення, в якому розтлумачується мета опитування, пояснюється зміст, а якщо треба – правила заповнення анкети. Далі використовуються контактні запитання, відповіді на які є досить легкими. Ці запитання повинні бути близькими до теми опитування та поступово вводити респондента у проблематику, що досліджується.

Потім йдуть змістові запитання, що чергуються з фільтрами, контрольними та функціонально-психологічними запитаннями.

Завершує анкету так звана паспортичка, тобто відомості про стать, вік, освіту, сімейний стан, стаж роботи опитуваного (респондента).

Опитування по анкеті передбачає жорстко фіксований порядок, зміст та форму запитань, зрозумілу вказівку засобів відповідей, які реєструються опитуванням або на самоті (заочне опитування), або в присутності того, хто проводить анкетування (пряме опитування).

При обстеженнях громадської думки часто застосовують зондажне або експрес-опитування. Воно містить лише 3–4 пункти основної інформації та декілька пунктів, які пов'язані з демографічними й соціальними характеристиками опитуваних. Такі анкети подібні до аркушів усенародних референдумів.

Поштове анкетування – розповсюдження анкет за допомогою поштової розсилки. Недоліком цього виду анкетного опитування є низький відсоток повернення анкет, що знижує цінність дослідження.

Пресове анкетування – вид анкетування, при якому анкети друкуються в пресі. Практика проведення соціологічних досліджень виявляє, що відсоток повернення анкет при такому опитуванні не перевищує 5%. Слід також при інтерпретації даних враховувати особливості пресового опитування. Відомо, що аудиторія пресових опитувань не може репрезентувати все населення країни.

Роздаткове анкетування здійснюється за місцем проживання, роботи чи навчання, може бути груповим або індивідуальним.

Групове анкетне опитування широко застосовується за місцем роботи або навчання. Анкети розподіляються для

заповнення в аудиторії чи в іншому приміщенні, куди запрошуються для опитування включені до вибірки учні, студенти, робочі або службовці.

При індивідуальному анкетуванні анкети роздаються за місцем проживання, на робочих місцях або за місцем навчання, а час повернення заздалегідь обумовлюється. Ця форма опитування має такі ж переваги, як і групове анкетування.

Анкетне опитування залишається одним із найбільш оперативних засобів збору первинної соціологічної інформації.

За функціями запитання поділяються на результативні (змістові) та функціональні. За допомогою перших дослідник робить висновки щодо певних явищ та їх взаємозв'язку. Другі застосовують для упорядкування самого процесу опитування.

Функціональні запитання, в свою чергу, поділяються на:

- функціонально-психологічні (використовуються для усунення напруги або небажаних настанов);
- запитання-фільтри (застосовуються для визначення належності респондента до тієї групи людей, якій призначені запитання);
- контрольні запитання (використовуються для перевірки достовірності даних).

Залежно від того, чи пропонуються після формулювання запитання можливі відповіді, запитання поділяються на:

- відкриті (можливі відповіді не пропонуються);
- закриті (можливі відповіді пропонуються).

Існує декілька видів закритих запитань: альтернативні, запитання-меню.

Різновидом альтернативного запитання є шкальне (респондент повинен відмітити інтенсивність якогось явища чи погляду).

Запитання-меню відрізняються від альтернативних тим, що варіанти відповідей не виключають один одного, і респонденти дають не одну, а декілька з пропонованих відповідей.

Вірогідність є основною характеристикою істинності. Ця характеристика відображає оцінку рівня відповідальності знання об'єкту.

Вірогідність інформації значно залежить від формулювання запитань.

Запитання та відповіді до них повинні бути сформульовані так, щоб респондент обрав адекватну відповідь і був спроможний правильно її виразити у словах.

Якщо у дослідника немає абсолютної впевненості в тому, що перелік можливих відповідей є вичерпаним, доцільно застосовувати напівзакрите запитання.

За формою запитання можуть бути також лінійними і табличними.

Інтерв'ювання, його різновиди та специфіка використання в соціологічних дослідженнях

Інтерв'ювання – цілеспрямована бесіда дослідника (інтерв'юера) з респондентом щодо питань, які належать до предмета дослідження. Головна відмінність інтерв'ювання від анкетування полягає у формі контакту дослідника та опитуваного.

При інтерв'юванні контакт між дослідником і респондентом здійснюється безпосередньо або з ініціативи інтерв'юера, який задає запитання, що передбачені дослідником, організовує та спрямовує бесіду з кожною окремою людиною, фіксує отримані відповіді згідно з інструкцією.

Особливості інтерв'ювання по-різному виявляються в різних його видах.

Формалізоване (стандартизоване) інтерв'ю мало чим відрізняється від анкетування. При проведенні формалізованого інтерв'ю відповіді записуються не респондентом, а людиною, що бере інтерв'ю. Цей вид інтерв'ювання використовують, по-перше, для того, щоб отримати безпосереднє враження від живої реакції респондентів (це допомагає краще інтерпретувати їх судження), а по-друге, коли анкетування неможливе внаслідок різноманітності аудиторії, – пояснити будь-які питання з урахуванням різниці в культурі й освіті респондентів.

Вільне інтерв'ю відрізняється мінімальною стандартизацією поведінки інтерв'юера. Цей вид опитування використовується тоді, коли дослідник щойно приступає до визначення проблеми дослідження, уточнює її конкретний зміст в умовах того місця, де буде проходити опитування.

Вільне інтерв'ю здійснюється без заздалегідь підготовлених запитань та плану бесіди. Визначається тільки тема

інтерв'ю, яка і пропонується респонденту для обговорення. Напрямок бесіди, її логічна структура, послідовність запитань, їх формулювання – усе залежить від індивідуальних особливостей того, хто бере інтерв'ю, від його уявлень про предмет обговорення, від конкретної ситуації під час інтерв'ю. На відміну від результатів масових опитувань, одержана в такому випадку інформація не потребує уніфікації для статистичної обробки. Вона цінна своєю унікальністю, широтою асоціацій, аналізом специфіки проблеми в конкретних умовах.

Відповіді записують максимально точно. Для їх узагальнення використовують традиційні методи аналізу текстів.

Залежно від спрямованості та процедури проведення інтерв'ю поділяють на клінічні та фокусовані.

Клінічне інтерв'ю застосовується на початковому етапі соціологічного дослідження, коли соціологу необхідна інформація з проблеми та предмета дослідження. Воно є глибоким та довготривалим. Його можна використовувати і на заключному етапі дослідження як контрольний метод перевірки одержаної інформації.

Фокусоване інтерв'ю – короткочасне, його мета – збирання думок, оцінок з приводу конкретної ситуації, явища, його наслідків або причин. Респондентів у цьому виді інтерв'ю заздалегідь знайомлять з предметом бесіди, завчасу готуються запитання, причому їх перелік є обов'язковим для інтєв'юера: він може змінювати їх послідовність або формулювання, але на кожне запитання повинен отримати відповідь.

У соціологічних дослідженнях у великих містах, де достатньо високий рівень телефонізації, застосовується телефонне інтерв'ю – одна із форм опосередкованого опитування. Його основні переваги – оперативність та низька вартість. Телефонне інтерв'ю має великі можливості в усуненні ефекту «третьох осіб». Якщо при особистому інтерв'ю відповіді респондента можуть бути не завжди самостійними, то при телефонному опитуванні запитання адресуються тільки респонденту і тільки він на них відповідає.

Вплив інтерв'юера на відповіді респондента в телефонному інтерв'ю нижчий, ніж при безпосередньому спілкуванні.

Використання інтерв'ю в соціологічних дослідженнях, зокрема в соціологічних дослідженнях права, має специфічні особливості:

1. Інтерв'ю допомагає одержати глибинну інформацію про думки, мотиви та уявлення респондентів.

2. Наявна можливість вести спостереження за психологічними реакціями респондента.

3. Особистий контакт соціолога та респондента забезпечує більш серйозне ставлення респондента до опитування.

4. Участь інтерв'юера дозволяє максимально пристосувати запитання інтерв'ю до можливостей того, хто відповідає. Якщо респондент не розуміє змісту запитань або відчуває утруднення, що пов'язані з пригадуванням подій, інтерв'юер може допомогти йому: пояснити формулювання, поставити додаткові запитання.

Однак є не тільки позитивна специфіка інтерв'ювання, а й деякі специфічні труднощі:

1. Пошук психологічного контакту з кожним респондентом.

2. Значні матеріальні та часові витрати.

3. Трудомісткість і складність підготовки інтерв'юерів, особливо при соціологічних дослідженнях права.

4. Вирішення проблеми анонімності.

5. Ефект інтерв'юера (явища, в яких виявляється вплив інтерв'юера на якість результатів, одержаних при опитуванні).

6. Достовірність опитуваних даних.

Об'єктом інформації можуть бути різні сторони життя людей, їх суб'єктивний стан, спостереження за подіями, які відбуваються. Як ставити запитання, котрі стосуються різноманітних відомостей, щоб підвищити вірогідність, надійність відповідей?

У першу чергу треба звернути увагу на лексику опитування. Для кожного типу аудиторії експертним шляхом може бути встановлена оптимальна довжина речень (припустимо, більше 20 слів – «важке питання», менше 5 – «занадто спрощене»), рівень складності граматичної структури (складносурядні речення та фрази, які містять надмірну кількість загальних термінів та ін.), а також ступінь зрозумілості основних термінів.

Якісний рівень змісту запитання є другим важливим критерієм. Не можна робити формулювання з подвійним запереченням, а при опитуваннях експертів небезпечно використовувати буденну лексику. Термінологія має підкреслювати особливе ставлення дослідника до опитуваного фахівця та зважати на тип його мислення.

Надто брутальною є помилка, коли змішуються програмні запитання, тобто ті, котрі націлені на одержання запрограмованої інформації, та анкетні запитання, які адресовані респондентові. Наприклад, програмне запитання щодо можливого впливу оточення на поведінку неповнолітнього правопорушника не слід ставити у прямій формі («Як Ви гадаєте, що вплинуло на Вашу поведінку?»), а лише застосовуючи цілу низку більш простих та зрозумілих запитань («Кого з друзів Ви найбільш поважаєте, чому...?»; «Коли виникає важливе запитання, з ким Ви радитесь – з батьками, учителями, друзями поза школою, однокласниками?»... тощо).

Третє – оцінка труднощів формулювання запитання: рівня компетентності, пригадування подій, уявлення гіпотетичної ситуації, обчислення (наприклад, середнього доходу), порівняння значної кількості окремих подій, спостережень та ін. Повнота і глибина інформації суттєво залежить від загального рівня розвитку та кругозору респондентів.

Достовірність одержаних відомостей залежить також від змісту запланованої інформації.

Не слід ставити стереотипні запитання, вони викликають такі ж стереотипні відповіді.

Не можна також запитувати «в лоб», треба передбачати більш деталізовані запитання, тоді можна отримати і більш розгорнуту інформацію.

Слід також звернути увагу на асиметрію позитивного та негативного полюсів оцінки. Пропонуючи шкалу оцінок думок, можна цілком покластися на відповіді негативної зони, але менш упевнено на відповіді позитивної зони, тому що, за даними психологів, люди є більш щирими, коли дають негативні оцінки.

Добрі результати, як свідчить досвід, дає використання анкетування та інтерв'ювання у межах одного дослідження. При цьому звичайно проводиться вибіркове інтерв'ювання

5–6% респондентів, які охоплені анкетним опитуванням. Таке інтерв'ювання дає змогу перевірити вірогідність анкетних даних та поглибити інтерпретацію отриманих даних. Це також підвищує надійність даних опитування.

Опитування досить часто використовується в соціологічних дослідженнях права. Чимало проблем взагалі неможливо вивчати, не вдаючись до методу опитування: громадської думки про законодавство, роботу судів і правоохоронних органів, престиж права, правову та моральну свідомість, ефективність правової освіти, рівень правосвідомості населення, проблеми правової поведінки та ін.

Наприклад, надійним показником суб'єктивних намірів людини є поведінкові акти. Про відношення людини до права ми судимо по тому, якою мірою її поведінка відповідає вимогам юридичних норм. Однак індивід може дотримуватися норм права завдяки різним мотивам. Факт додержання норм не завжди свідчить про високий рівень правосвідомості. Правомірна поведінка може бути викликана бажанням уникнути негативних юридичних наслідків. Тому реальна поведінка не завжди адекватна змісту індивідуальної правосвідомості. Для всебічного опису юридично значущої поведінки необхідно виявити, які мотиви обумовлюють вчинки. А цього можна досягти за допомогою опитування.

Опитування проводяться також для збирання даних про умови діяльності, життєві факти та обставини, про події, свідками яких були опитувані. У деяких ситуаціях це є основним засобом отримання інформації про події.

Часто опитування застосовується тоді, коли досліджується рівень правової поінформованості населення, проблема знання права. Однак завдання, що вирішуються при опитуванні, не можна безпосередньо формулювати як запитання анкети або інтерв'ю. Дослідницькі завдання повинні бути перетворені на запитання до респондентів. Так, ступінь правової інформованості не можна виявити, якщо задати респондентам запитання про те, як вони оцінюють свій рівень правових знань. Можливим варіантом вирішення завдання – включення в анкету або інтерв'ю нескладних юридичних казусів. Правильні відповіді будуть свідчити про знання населенням відповідних норм. У такому разі дослідницьке

запитання (Як населення знає право?) перетворено в систему казусів (запитань анкети). Наприклад: «Як Ви вважаєте, кому повинен належати прибуток від власності дружини, якщо подружжя не уклало шлюбну угоду? Особисто їй або їй та чоловікові спільно?» – чи інше: «Як Ви вважаєте, дозволяє або забороняє чинний закон, щоб особа своїм заповітом чи шляхом дарування повністю позбавила спадщини своїх дітей або кого-небудь з них?».

Дослідження рівня обізнаності з правом мають особливе значення ще й тому, що існує презумпція знання закону – ніхто не може посилається на незнання закону.

Однак презумпція – це одне, а дійсність, знання закону – інше (навіть юристами за професією). Особливо це важливо, коли йдеться про нещодавно прийнятий закон.

Не менш важливе значення має застосування методу опитування в правотворчій діяльності, у соціології законодавства, де він є традиційним і широко використовується. В основі цього лежить визнання того факту, що якщо законопроект підтримується громадською думкою, то це свідчить про відповідність його реальним потребам соціальної практики.

Справедливо вважається, що коли громадська думка у ході опитування схиляється до ухвалення того чи іншого законопроекту, останній має більше шансів стати ефективним. Переваги опитування як методу дослідження стосовно соціології законодавства полягають у тому, що воно допомагає з'ясувати думку з приводу конкретного законопроекту різних соціальних, статевовікових та етнічних груп населення. Дані, отримані за допомогою опитування, можуть суттєво впливати на прийняття тих чи інших законів, звичайно, якщо законодавець візьме їх до уваги. Результати нехтування громадською думкою часто бувають невтішними.

Особливо слід підкреслити, що юристам, які працюють із результатами опитувань, при аналізі та інтерпретації цих даних необхідно знати точне формулювання запитань анкети (а також повний набір можливих відповідей) та враховувати їх у процесі інтерпретації, інакше можна стати жертвою непрофесіоналізму укладачів анкети або запитань інтерв'ю.

Крім того, опитування щодо значущих для соціології права проблем часто проводиться соціологами без участі юристів, що призводить до помилок у формулюванні питань, які потребують спеціальних юридичних знань. У цих випадках надзвичайно небезпечно покладатися на інтерпретацію результатів дослідження самими соціологами та відмовлятися від власної інтерпретації, яка включає в себе також й аналіз формулювання питань. А все це, безумовно, потребує серйозної обізнаності юристів щодо методу опитування.

6.3. Соціально-правовий експеримент: поняття, мета та особливості проведення

Експеримент – це відтворення або зміна явища з метою його вивчення у найсприятливіших умовах.

Цей метод базується на чіткому обліку незалежних змінних, що впливають на залежні змінні. Характерна властивість експерименту – заздалегідь сплановане втручання людини у явище, що досліджується, здатність його відтворити в різних умовах. За допомогою експерименту можна отримати відомості, що недоступні для інших методів.

Науково обґрунтований експериментальний метод розвивався здебільшого у природничих науках. Саме там він закріпив класичне тлумачення своїх важливих характеристик та методологічних засад. Такі суспільні науки, як соціологія, соціальна психологія, педагогіка, почали використовувати експериментальний метод дослідження значно пізніше.

Експериментальні дослідження мають значні перспективи щодо створення теорії та оновлення бази практики. Більшість вчених позитивно ставляться до використання експериментального методу в соціології, хоча неодноразово висловлювали думку щодо неналежного стану теоретичного і методологічного обґрунтування соціально-наукового експерименту.

Незважаючи на високу інформативну роль експерименту, він ще недостатньо широко використовується у соціологічних дослідженнях.

Експеримент у соціології – це спосіб отримання інформації щодо якісних і кількісних змін показів поведінки і діяльності

соціального об'єкта внаслідок впливу на нього деяких контрольованих і керованих чинників (змінних).

Соціальний експеримент виконує дві головні функції:

а) перевірка наукової гіпотези, що стосується причинних зв'язків між явищами;

б) досягнення певного ефекту в практично-перетворювальній діяльності.

Дослідник відшукує або створює певну ситуацію, приводить у дію гіпотетичну причину і спостерігає за змінами подій, фіксує їх відповідність чи невідповідність припущенням, гіпотезам.

Специфіка експерименту в певному соціологічному середовищі як методу одержання соціальної інформації полягає в особливостях об'єкта дослідження, яким є люди, які можуть усвідомлювати себе, свої відносини із навколишнім середовищем, пізнавати, будувати плани і теорії. Ще однією особливістю експерименту у соціології є достатньо якісний рівень причинної залежності соціальних явищ. Це проявляється в значно більшій, ніж у природно-науковому експерименті, кількості змінних, що вказують на певне соціальне явище.

Особливістю експерименту як методу отримання соціальної інформації є те, що він передбачає вироблення гіпотези щодо наявності причинно-наслідкового зв'язку між досліджуваними явищами або щодо характеру якого-небудь механізму колективної чи індивідуальної діяльності, виведеної логічним шляхом на основі теоретичних і емпіричних даних.

Методологічною основою експерименту у соціологічному дослідженні є концепція соціального детермінізму. А основна теоретична проблема експериментального методу полягає у визначенні важливих змінних, що детермінують це явище.

Змінна, спрямованість або інтенсивність дії якої соціолог визначає відповідно до заздалегідь розробленої програми, називається керованою. Ця змінна буде контрольованою, якщо її кількісні чи якісні зміни, а також напрям її впливу здійснюються у межах, заданих соціологом. Змінна, якою дослідник керує і яку контролює, називається незалежною. Незалежна змінна виявляється як експериментальний фактор (експериментальна змінна). Нею може бути новий для даного соціального об'єкта чинник, введений соціологом, або один

з існуючих чинників об'єкта, керований і контрольований соціологом. Чинник, змінну якого визначає незалежна змінна, називається залежною змінною.

Необхідністю визначення структури змінних, що є основою експерименту, з одного боку, є фактичні дані про досліджуване явище, його емпіричний опис, з іншого – певний рівень теоретичного освоєння проблеми, який дає змогу висувати концепцію функціонування і розвитку об'єкта дослідження, формулювати пояснюючі гіпотези. Однак такий експеримент є неможливим і недоцільним на початку дослідження. Тому небажано, щоб він передував деяким аналітичним дослідженням і теоретичному описові їх результатів.

Розглянемо основні принципи дослідження:

1. Принцип репрезентативності визначає відносини об'єкта з предметом, умовами, методом і результатом. Об'єкт повинен бути обраний відповідно до завдання дослідження.

2. Принцип валідності характеризує відносини предмета з елементами системи дослідження. Предмет дослідження не повинен підмінюватися в ході досліджень.

3. Принцип надійності характеризує відносини методу з іншими елементами системи і забезпечує інваріантність результату, який отриманий цим методом.

4. Принцип стандартизації умов очевидний і не має потреби в особливих поясненнях.

5. Принцип інваріантності результату забезпечується застосуванням перерахованих вище принципів і допускає відтворюваність цього результату в інших дослідженнях і порівняння з результатами, отриманими іншими дослідниками.

Варто охарактеризувати головні **етапи** проведення експерименту:

Підготовка експерименту. Дослідником готується експериментальне приміщення й устаткування. В міру потреби проводиться кілька пробних дослідів для налагодження процедури експерименту.

Важливим етапом є розробка й уточнення інструкції. Вона повинна складатися:

- з коротких пропозицій, кожне з яких включає не більше 11 слів;

– за допомогою абзаців в інструкції виділяються значимі блоки;

– її перевіряють на зрозумілість та простоту, також проводять попередній дослід на 5–10 випробуваних.

Інструктування і мотивування випробуваних. Інструкція має містити мотиваційні компоненти. Випробуваний має знати, які можливості надає йому участь в цьому експерименті.

Це може бути виражено в грошовому еквіваленті, інформація про його здібності й особистісні риси, допомога в вирішенні особистих проблем і т.д.

Оскільки ситуація експерименту для більшості випробовуваних незвична, вони проявляють тривогу, їхня увага може бути незосередженою, мінливою.

Швидкість розуміння інструкції залежить від індивідуальних розумових здібностей, особливостей темпераменту, знання мови і т.ін. Необхідно перевірити, чи правильно випробовуваний зрозумів інструкцію, і повторити її за потреби, уникаючи додаткових розгорнутих коментарів.

Експериментування. Для початку варто переконатися в дієздатності випробовуваного, утім, що він здоровий і має бажання приймати участь в цьому експерименті. Перед експериментатором повинна лежати інструкція, у якій зазначені порядок його дій у ході дослідження. Звичайно, в експерименті беруть участь і асистенти. Вони беруть на себе додаткові задачі. Зазвичай асистент веде протокол, у якому зазначаються відповіді випробовуваного. Також асистент веде загальне спостереження за поведінкою випробовуваного і його станом, а також за усіма відхиленнями від стандартної процедури експерименту. Крім того, він стежить за роботою апаратури. Якщо експеримент проводиться з використанням комп'ютера, то увага асистента й експериментатора звільняється від деяких рутинних процедур.

Експеримент залежно від мети дослідження може бути частково або цілком автоматизованим. Проблеми автоматизації психологічного дослідження і застосуванню комп'ютерів присвячено багато наукових праць і безліч монографій та збірників. Протоколювати відповіді випробовуваного краще відразу за допомогою введення даних в елек-

тронну таблицю, що створюється в комп'ютері (пакет EXCEL). В цьому випадку рекомендується реєструвати додаткові ознаки поведінки випробовуваного, його емоційні реакції в ході експерименту.

Необхідним, завершальним етапом є експериментальне інтерв'ю. По закінченні експерименту варто провести бесіду з випробуваним і подякувати йому за участь у проведеному дослідженні.

Найбільш складним та однорідним методом накопичення соціологічної інформації є **експеримент**. Експеримент у соціології – це спосіб одержання інформації про якісні та кількісні зміни діяльності та поведінки соціального об'єкта під дією впливу різноманітних факторів. Отримання відповідей на більшість питань, які неможливо знайти на базі багатьох методів, може забезпечити лише експеримент, який має здатність та силу відтворити певну подію та надати важливу інформацію.

Головною метою проведення експерименту є перевірка певних припущень, висновки яких знаходять відображення на практиці та на різні за своїм характером рішення. Характерною властивістю експерименту як методу одержання соціальної інформації є те, що його виконання вимагає висунення припущень про наявність причиново-наслідкового зв'язку.

За специфікою поставленого завдання експерименти поділяються на науково-дослідні та практичні. Під час науково-дослідного експерименту досліджуються припущення, які несуть в собі нову інформацію наукового характеру. А під час практичного – здійснюється перевірка відомостей для написання вказівок для практичної діяльності в тій чи іншій сфері.

Загальна суть експерименту проявляється в тому, аби за допомогою обрання певної експериментальної групи, спеціально для якої створюють незвичайну (експериментальну) ситуацію, відслідкувати зміни властивостей, які актуальні для науковця. Крім цього, характеристики групи чи умов розрізняють залежно від особливостей дії на:

- нейтральні (які «не беруть участі» в експерименті);
- контрольні (за якими спостерігають особливості змін);
- факторні (які вводяться або змінюються самим дослідником).

За цим же принципом поділяють групи, що беруть участь в експерименті:

- експериментальні (які підлягають впливу змін);
- контрольні (які не підлягають впливу змін, а вважаються зразком при порівнянні).

Експериментальні та контрольні групи з усіх соціальних параметрів мають бути однаковими.

За характером експериментальної ситуації експерименти поділяються на:

- лабораторні (експериментальні групи та експериментальна ситуація формуються штучно);
- польові (експериментальна група перебувають у природних умовах).

Як в лабораторному, так і в польовому експерименті додатковими методами накопичення інформації є спостереження та опитування.

Експерименти поділяються на:

- лінійні;
- паралельні;
- послідовні.

Лінійний експеримент означає, що аналізу піддається лише одна група, яка водночас є і контрольною, і експериментальною. Це означає, що ще до початку експерименту зазначаються всі нейтральні, контрольні і факторні властивості об'єкта. Після цього змінюються факторні властивості групи або умови її функціонування, і через певний період часу знову відбувається замір стану об'єкта за його контрольними властивостями.

Одним із найпоширеніших та найпростіших є паралельний експеримент. В ньому беруть участь одразу дві групи: контрольна та експериментальна. Їх склад має бути однаковим за всіма властивостями. Властивості контрольної групи залишаються незмінними протягом всього експерименту, а експериментальної – піддаються змінам. Доказ припущень при цьому експерименті полягає у порівнянні стану двох об'єктів спостереження в один час. Відповідно до результатів експерименту контрольні властивості двох груп порівнюються, і можна робити висновок про причини та кількість змін, які були в ході експерименту.

Для вдалого проведення експерименту велике значення має правильний підбір його учасників. У соціологічній практиці розрізняють такі методи підбору експериментальних груп:

- метод випадкового підбору (ймовірна вибірка);
- метод парного підбору (відбір двох за однотипними властивостями груп; зазвичай використовується при паралельному експерименті);
- метод структурної вибірки (обрана група являє собою модель генеральної сукупності; переважно використовується при лінійному експерименті).

Підготовка та проведення експерименту включає послідовне вирішення ряду таких питань, як:

- визначення мети експерименту;
- вибір об'єкта (групи) для експерименту та виділення предмета експерименту (найсуттєвіші проблемні сторони);
- визначення умов експерименту та створення експериментальної ситуації;
- визначення завдань та формулювання гіпотез;
- вибір індикаторів та способу контролю перебігу експерименту;
- фіксація результатів та перевірка ефективності експерименту.

Суть експерименту завжди визначається пошуком причин та кількості змін соціального явища чи процесу.

Основними ознаками експерименту є:

- активне втручання дослідника в систему досліджуваних явищ;
- планомірне введення відносно ізольованого експериментального фактора, його варіація, можлива комбінація з іншими факторами;
- планомірний контроль за всіма істотними факторами;
- ефекти зміни залежних змінних повинні бути виміряні і однозначно зведені до впливу незалежних змінних (експериментального фактора).

Основною метою експериментального методу є перевірка тих чи інших припущень, результати яких мають прямий вихід на практику. Як різновид поглибленого, аналітичного соціологічного дослідження та одночасно як метод збору інформації про чинники, що впливають на зміну стану тих

чи інших соціальних явищ і процесів, а також про ступінь і результати цього впливу, експеримент має велику наукову і практичну цінність.

Загальні принципи експерименту пов'язують, по-перше, з формуванням вихідних припущень про причинно-наслідкові зв'язки між властивостями (змінними, факторами) досліджуваного об'єкта, по-друге, з тим, що він дозволяє цілеспрямовано впливати на контрольовані змінні для того, щоб перевірити шукане припущення про наявність чи відсутність зв'язків між неконтрольованими і контрольованими змінними. Результатом експерименту є отримання нового знання про досліджуваний об'єкт.

Отже, експеримент є головним методом збирання соціологічної інформації. Соціологічний експеримент – це спосіб одержання соціологічної інформації є засобом предметно-практичного перетворення об'єкта згідно з припущенням у керованих та контрольованих умовах.

Специфіка експерименту в конкретному соціологічному дослідженні як методу отримання даних полягає в особливостях об'єкта дослідження, яким є люди, що можуть усвідомлювати себе, свої відносини зі зовнішнім світом, пізнавати його, будувати певні теорії і плани.

Особливістю експерименту як методу одержання даних є те, що він передбачає вироблення припущення щодо наявності причинно-наслідкового зв'язку між досліджуваними явищами або характеру якого-небудь механізму індивідуальної чи колективної діяльності, виведеної логічним шляхом на основі емпіричних і теоретичних даних.

6.4. Аналіз документів у соціологічно-правових дослідженнях

Сучасний світ наповнений швидкісними інформаційними потоками. Інформація, задокументована текстово, візуально, аудіально тощо, є безцінним джерелом для аналізу щоденного життя людей у будь-яких його сферах. Важливо при цьому вміти такий аналіз здійснювати, зокрема обрати доречний метод.

Аналіз документів – метод, який широко застосовується під час збору первинної соціологічної інформації.

Документом у соціології називають спеціально створений предмет, призначений для передавання та збереження інформації.

Документ – засіб збереження за допомогою спеціального носія інформаційних фактів, явищ, процесів об'єктивної реальності та розумової діяльності.

Аналіз документів – сукупність методичних прийомів, що застосовуються для одержання з документальних джерел соціологічної інформації, необхідної для вирішення завдань дослідження.

Використовують два основні методи аналізу документів:

- 1) неформалізований;
- 2) формалізований.

Самостійним етапом аналізу документів виступає відбір джерел інформації та комплектування вибіркової сукупності матеріалів аналізу. Опорою цьому служить програма дослідження. Якісна сторона вибірки документів обумовлюється критеріями різновидів документів. Кількісна сторона вибірки визначається матеріально-технічними можливостями та організаційними умовами діяльності дослідника.

Аналіз документів є досить поширеним у практиці проведення соціологічних досліджень, оскільки у документах міститься значна кількість інформації щодо матеріального і духовного життя суспільства. Вони віддзеркалюють процеси та явища, що відбуваються як у суспільстві загалом, так і в окремих прошарках, характеризують діяльність окремих індивідів і великих спільнот. Соціологи у своїх дослідженнях використовують різноманітні документи – державні та урядові акти, статистичні збірники і матеріали переписів, відомчу документацію, художні твори і наукові публікації, пресу, листи населення тощо. Їх аналіз допомагає дослідникові:

- сформулювати проблему, об'єкт, предмет, цілі, завдання і гіпотези дослідження;
- порівняти отримані під час дослідження емпіричні дані з показниками інших соціологічних досліджень;
- отримати інформацію для вирішення досліджуваної проблеми або поглибити її аналіз;
- скласти характеристику соціальних процесів, які відбуваються на соцієтальному, груповому, індивідуальному рівнях,

виявити тенденції та розробити прогнози щодо їх подальшого розвитку;

- здобути інформацію про діяльність головних соціальних інститутів суспільства – сім'ї, освіти, засобів масової інформації тощо;

- вивчити громадську думку і соціальне самопочуття населення загалом та окремих його прошарків.

Документ – засіб закріплення встановленим способом за допомогою спеціального носія інформації фактів, явищ, процесів об'єктивної реальності та розумової діяльності людини.

Ця інформація може фіксуватися за допомогою букв, цифр, стенографічних або інших знаків і символів, малюнків, фотографій, звукозаписів тощо. Існує кілька підстав для класифікації документів: засіб фіксації, авторство, ступінь персоналізації, виконання певної функції, зміст, ступінь наближення до інформації тощо.

Важливе значення для соціологічного аналізу мають офіційні документи, які віддзеркалюють реальні суспільні зв'язки і висвітлюють колективні думки щодо певних політичних, соціально-економічних явищ, подій, процесів. Головне їх призначення – інформувати про стан справ в основних сферах життєдіяльності суспільства та регулювати відносини між окремими індивідами, групами, спільнотами, соціальними інститутами тощо. Аналіз офіційних документів широко використовують у соціології політики, громадської думки, права, праці, медицини, молоді тощо.

Статистичні документи здебільшого містять певні узагальнення щодо найважливіших показників функціонування соціуму, окремих його частин. Вони можуть бути предметом самостійного аналізу, оскільки дають змогу дослідити певний процес або явище в динаміці, з'ясувати їх тенденції, доповнити характеристику досліджуваного явища, збагатити її історичним контекстом. Статистичні дані сприяють окресленню концептуальних рамок, реалізації конкретного дослідницького проекту. А щодо обліку населення, характеристик його життєдіяльності (реєстрація шлюбів, розлучень, народжуваності, смертності, міграції, умови і рівень життя) вони складають основу для оптимальної вибірки у соціологічному дослідженні.

У пізнанні соціальних реалій, надто на мікрорівні, суттєвим є вивчення неофіційних документів, які є важливим джерелом відомостей про особливості суспільної свідомості, громадської думки, цінностей та установок, мотивів поведінки особистості. Вони збагачують інформацією щодо їх мобільності, соціалізації, індивідуалізації, адаптації, задоволеності різноманітними сферами життя тощо, а також чинників, що впливають на їх розвиток. Соціологи нерідко у своїх дослідницьких пошуках зосереджувалися на особистих документах. Так, на початку ХХ ст. відомий американський соціолог Уільям-Айзек Томас (1863–1947) і відомий польський вчений Флоріан-Вітольд Знанецький (1882–1958) дослідили особисті документи польських емігрантів (листування селян-емігрантів з родичами, що залишилися у Польщі; архіви емігрантських газет; матеріали церковних парафій, земельних товариств, благодійних і судових організацій; унікальну автобіографію одного з селян, яка мала до 300 сторінок) для того, щоб описати їх становище у Європі та Америці.

Документальні джерела містять унікальну і різноманітну інформацію про соціальні явища та процеси. Тому дуже важливо знайти адекватні методи, які б дали змогу отримати цю інформацію з достатньою надійністю, якісно інтерпретувати зміст документів відповідно до мети і завдань дослідження.

Оптимальний вибір методу аналізу документів передбачає дотримання таких вимог:

- визначення виду, форми документа, який підлягає аналізу під час дослідження;
- з'ясування загальної ситуації на момент створення документа, обставин його виникнення, історичного і соціального контексту;
- відмежування описів, певних подій від їх оцінок;
- встановлення надійності документа, його зв'язку з предметом дослідження;
- добір найбільш адекватного методу отримання первинних даних та їх аналізу;
- визнання того, що офіційні документи надійніші за неофіційні, особисті – за безособові, первинні – за вторинні.

Методи аналізу документальних джерел поділяють на неформалізовані (традиційні), які належать до якісних

методів, та формалізовані, які належать до якісно-кількісних методів аналізу документів.

Неформалізований (традиційний) метод аналізу документів включає тлумачення документів (найчастіше унікальних, кількість яких незначна), з'ясування основних думок та ідей конкретного тексту через усвідомлення, інтерпретацію, узагальнення змісту та логічне обґрунтування певних висновків. Типовим прикладом неформалізованого (традиційного) аналізу документів є вивчення наукових публікацій та звітів щодо певної проблеми.

Застосування неформалізованого (традиційного) методу аналізу документів передбачає висування певних гіпотез, вивчення сутності досліджуваного матеріалу. Велике значення при цьому відіграють як об'єктивні (володіння навичками архівно- і джерелознавства, ознайомлення з досвідом і традиціями застосування цього методу в історичній, психологічній, юридичній науках, обізнаність щодо системи зберігання документів, правил користування архівними фондами тощо), так і суб'єктивні (інтуїція дослідника, критичне ставлення до документа, вміння логічно аналізувати текст і умови його появи, узагальнювати і складати висновки) чинники.

Цей метод аналізу документів має й певні недоліки, які передусім пов'язані з потенційною можливістю появи суб'єктивних зміщень у сприйнятті та інтерпретації тексту, що виникають через різноманітні причини – психологічні особливості дослідника, його вікові, статеві та національні ознаки, стан його фізичного та психічного здоров'я тощо. Суттєвими є й кількісні обмеження цього методу, оскільки його застосування можливе лише за аналізу незначного числа документів. Тому в соціології поряд з неформалізованим (традиційним) методом аналізу документів широко використовують формалізований метод аналізу документів.

Формалізований метод аналізу документів, або контент-аналіз, – це метод якісно-кількісного аналізу документів. Сутність його полягає в алгоритмізованому виокремленні в тексті певних елементів змісту згідно з метою та завданнями дослідження, класифікації виокремлених елементів відповідно до концептуальної схеми, їх підрахунку і кількісного представлення результатів. Завдяки цьому, по-перше,

вдається уникнути суб'єктивізму у вивченні соціальної реальності, а по-друге, аналізувати, систематизувати і узагальнювати значні масиви документів.

Контент-аналіз ґрунтується на одноманітних стандартизованих правилах пошуку, обліку, обробки та обчислення кількісних показників, характерних для досліджуваного тексту. Його використання передбачає розгляд змісту тексту як сукупності повідомлень, подій, оцінок, міжособистісних стосунків, соціальних проблем, об'єднаних за допомогою єдиної концепції у певну цілісність. Хоча формально контент-аналіз і спрямований на вивчення тексту, головною його метою є дослідження віддзеркаленої в ньому соціальної реальності.

Потенційними об'єктами контент-аналізу можуть бути різноманітні документальні джерела, які містять текст: книги, періодичні видання, промови, урядові постанови, матеріали нарад, програми, листи тощо. Його використання є доцільним, якщо потрібен високий ступінь точності, об'єктивності аналізу матеріалу або якщо цей матеріал значний за обсягом і не систематизований. Ефективний він і в тих випадках, коли якісні характеристики, що їх вивчає дослідник, фігурують у досліджуваних документах з певною частотою. Без нього не обходяться під час дослідження мовних особливостей джерел інформації.

Застосування контент-аналізу потребує поряд з традиційними процедурами для всіх методів дослідження (розробка програми дослідження: визначення проблеми, об'єкта, предмета, мети, завдань дослідження, формування гіпотез; формування вибіркової сукупності; вибір типу вибірки; проведення необхідних розрахунків тощо) використання спеціальних прийомів, техніки. Методика контент-аналізу передбачає насамперед визначення категорій аналізу, які повинні бути адекватно відображеними у змісті досліджуваного документа (категорія аналізу – це загальніші, ключові поняття, які відповідають дослідницьким завданням). Вони повинні визначати теоретичні поняття дослідження, мати відповідні ознаки (сміслові одиниці) у тексті, можливості для однорідної реєстрації прикмет.

Після визначення категорії аналізу, їх інтерпретації, побудови теоретичної схеми дослідження настає процедура

«накладання» згаданої схеми на конкретний текст. Тобто відбувається пошук для всіх категорій аналізу адекватних висловів у мові досліджуваних документів. Такі вислови є одиницями аналізу (смысловими одиницями). До них належать:

1) окремі слова, словосполучення, терміни. Наприклад, економічні поняття: ринок, зайнятість, приватизація, управління тощо; політичні: демократія, референдум, вибори, влада тощо; моральні, правові поняття: закон, соціальні відхилення, норми, цінності тощо; соціальні: соціальний захист, соціальне самопочуття, бідність тощо;

2) теми, повідомлення, висловлені у смыслових образах, статтях, частинах тексту, які забезпечують повнішу характеристику змісту документа, ніж попередні одиниці аналізу. Так, теми, в яких розглядаються міжнародне становище України, перехід до ринкових відносин, боротьба зі злочинністю, спосіб життя та здоров'я нації, її окремих спільнот, освіта, спорт, сімейні стосунки тощо, надають багатий матеріал для аналізу і подальших висновків стосовно реальної соціальної ситуації, що склалася в Україні та окремих її регіонах;

3) прізвища історичних діячів, політиків, видатних учених і діячів мистецтва, представників різноманітних соціальних спільнот, що є певним узагальненим типом діяча, якому притаманні певні соціальні риси. Їх аналіз дає досліднику важливу інформацію про досліджувану історичну епоху, домінування конкретних політичних, соціально-економічних ідей, впливу певних діячів на формування громадської думки тощо. До цієї групи можна також віднести згадування організацій, закладів, інших соціальних інститутів;

4) судження, закінчена думка, логічний ланцюг. Це найбільш складні одиниці аналізу, оскільки мають великий ступінь конструктивності. Їх структура є більш диференційованою, ніж в інших одиницях аналізу, і містить кілька елементів.

У більшості контент-аналітичних досліджень застосовують кілька одиниць аналізу. Визначивши одиницю аналізу, необхідно обрати й одиницю підрахунку. Найчастіше в соціологічних дослідженнях використовують такі загальні одиниці підрахунку:

1) система підрахунку «час – простір». У такому разі за одиницю підрахунку беруть кількість зображень (знаків,

квадратних сантиметрів площі та ін.). Для аналізу інформації радіо, телебачення за одиницю підрахунку беруть тривалість висвітлювання подій;

2) наявність ознак у тексті. За такої системи підрахунку визначають наявність ознак (видів) певної характеристики змісту в кожній частині, на які поділений текст.

3) частота появи одиниць підрахунку.

Проведення контент-аналізу потребує попередньої підготовки дослідницьких документів. Обов'язковими серед них є: класифікатор контент-аналізу, кодувальна картка, бланк контент-аналізу та інструкція кодувальнику, каталог (список) проаналізованих документів.

Класифікатор контент-аналізу – загальна таблиця, яка містить список категорій і підкатегорій, присвоєні їм коди та одиниці аналізу.

Можна провести аналогію між класифікатором та анкетною, де категорії аналізу виступають у ролі запитань, а одиниці аналізу – у ролі відповідей на них.

Кодувальна картка – документ, який містить спеціальні таблиці для реєстрації одиниць аналізу.

Бланк контент-аналізу – методичний документ, у якому зафіксовані результати збору документальної інформації у змістовій або закодованій формі.

Інструкція кодувальнику – документ, який містить загальну характеристику документів, використаних як джерело інформації, принципи їх відбору для аналізу, опис одиниць аналізу і підрахунку.

До неї належать правила кодування, обґрунтування можливих труднощів, інколи – термінологічний словник категорій аналізу.

У дослідженнях великих текстових масивів передбачається розробка вибірки. Масив документів, об'єднаних загальною ознакою, є генеральною сукупністю, що підлягає аналізу. Для формування вибіркової сукупності використовують випадковий відбір. Застосування цілеспрямованого типу вибірки виключається у зв'язку з відсутністю даних про розподіл досліджуваних ознак у генеральній сукупності документів.

ТЕСТИ ДЛЯ КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

1. Соціологія права – це:

- а) наука про взаємодію права зі соціумом;
- б) наука про взаємодію права, суспільства, політики, економіки та сукупності суспільних відносин;
- в) наука про загальні та специфічні соціальні властивості, закономірності й механізми взаємодії суспільства як соціальної системи і права;
- г) наука про вплив суспільства на право та правову систему.

2. Державні організації поділяють на такі групи:

- а) органи конституційного контролю;
- б) органи держави;
- в) установи;
- г) підприємства, які здійснюють господарську діяльність;
- г) суди.

3. Соціальні наслідки – це:

- а) взаємозв'язки між соціальними явищами і процесами;
- б) взаємозв'язки, які виступають як інструмент оцінки стану конкретних соціальних відносин;
- в) здатність правового припису або правової дії забезпечити соціальну злагоду;
- г) здатність правового припису сприяти зменшенню соціальної напруги;
- г) будь-які зміни соціального характеру, що відбуваються в суспільстві під впливом права.

4. Мета соціологічних досліджень у галузі законодавчої діяльності полягає в тому, щоб:

- а) на концептуальному рівні знайти оптимальне поєднання соціального і правового;
- б) повніше і адекватніше враховувати соціальні аспекти в політиці;
- в) вписати правову норму в соціальний контекст;
- г) забезпечити відповідність правової норми соціальним реаліям.

5. Правозастосування – це:

а) система нормативно визначених, взаємодіючих органів та організацій держави, створених для реалізації її завдань і функцій та наділених спеціальними повноваженнями у відповідній сфері діяльності;

б) система органів, за допомогою яких здійснюється державна влада, виконуються функції держави, досягаються різноманітні цілі та завдання держави;

в) владна діяльність державних органів і посадових осіб, що здійснюється з метою прийняття спеціальних рішень, спрямованих на виникнення, зміну та припинення конкретних відносин.

6. У конкретному (вузькому) розумінні об'єктом соціології права є:

а) право, правова реальність;

б) соціальне в праві;

в) взаємодія всього соціуму;

г) соціальний процес законотворення;

г) соціальний процес правосуддя.

7. Недержавні організації діють:

а) в господарських галузях економіки;

б) у сфері суспільно-політичній;

в) у сфері захисту прав громадян;

г) у ролі суб'єктів права як у публічних, так і приватних правовідносинах;

г) усі відповіді правильні.

8. Сукупність соціальних результатів (наслідків):

а) спроможна відобразити всю складність проявів соціальної ефективності за певних конкретних обставин;

б) може бути використана також для аналізу соціальної ефективності та висновків на їх основі;

в) це такі взаємозв'язки між соціальними явищами і процесами, які виступають інструментом оцінки того стану конкретних соціальних відносин, який сформувався під впливом певних правових дій.

9. Соціологія законодавства – це:

а) накопичення та методологічне узагальнення знань про соціальні закономірності законотворчого процесу;

б) діагностика суспільних проблем, оцінка їх пріоритетності як об'єктів правового регулювання;

в) моделювання ситуацій впровадження закону;

г) комплекс теоретичних і емпіричних досліджень у межах соціології права, спрямованих на соціологічне забезпечення законодавства.

10. Правосуддя – це:

- а) прерогатива судів;
- б) особлива функція державної влади, що здійснюється через розгляд і вирішення справ у судових засіданнях;
- в) право кожної особи звертатися за захистом своїх прав та інтересів до суду;
- г) спосіб захисту всіх без винятку осіб.

11. До предмета дослідження соціології права належать:

- а) правові явища;
- б) взаємодія юридичних і неюридичних чинників;
- в) процес законотворення;
- г) взаємозв'язок правових і неправових явищ.

12. Соціальні спільноти:

- а) суб'єктами права виступати не можуть;
- б) можуть виступати суб'єктами права в обмежених випадках, передбачених законом;
- в) можуть виступати суб'єктами права;
- г) виступають суб'єктами лише приватно-правових відносин;
- г) виступають суб'єктами лише публічно-правових відносин.

13. Безпосередня соціальна ефективність – це соціальні наслідки, що

- а) виникли під впливом права і виступають складовою досягнення більш далекосяжної соціальної мети;
- б) стосуються безпосередніх суб'єктів або об'єктів правових дій, досягнення яких (наслідків) передбачалось цими діями;
- в) схвалені і сприйняті особистостями або їх спільнотами;
- г) суспільство або держава не схвалюють.

14. Виділяють такі функції законодавчої соціології:

- а) регулятивну;
- б) інтеграційну;
- в) охоронну;
- г) теоретичну;
- г) практичну.

15. Виділяють такі напрями судової соціології:

- а) визначення місця і значення правосуддя у більш широкій державній і соціальній системі;
- б) визначеність правового статусу суддів;

- в) визначення судової системи;
- г) соціальна обумовленість правосуддя як особливого виду державної і громадської діяльності.

16. Структурно соціологія права складається із:

- а) загальних теоретичних та методологічних питань;
- б) спеціальних проблем і конкретних соціально-правових досліджень;
- в) системи знань про соціологічну експертизу;
- г) техніки оволодіння соціологічними знаннями;
- г) методики і техніки соціально-правових досліджень.

17. До інституційних суб'єктів права відносять:

- а) державу;
- б) трудові колективи;
- в) недержавні організації;
- г) державні організації.

18. Загальні втрати ефективності права – це:

- а) непередбачені негативні соціальні наслідки;
- б) непередбачені позитивні соціальні наслідки;
- в) первинні наслідки;
- г) вторинні наслідки.

19. На передзаконодавчому етапі соціологи здійснюють такі дії:

- а) з'ясування потреби правового регулювання;
- б) вибір політичної сили, яка підтримає законопроект;
- в) визначення правоутворюючого інтересу;
- г) визначення суб'єктів, на яких поширюватиметься закон;
- г) проведення соціологічної експертизи.

20. Судова влада, як одна з гілок державної влади, реалізує себе через здійснення:

- а) правосуддя;
- б) суду присяжних;
- в) судово-конституційного контролю;
- г) правозастосування;
- г) правотворчості.

21. До загальних проблем соціології права відносяться такі:

- а) соціальні джерела права;
- б) механізм законотворчості;
- в) система соціальних функцій права;

г) система соціальних принципів права;

г) взаємодія права і громадської думки.

22. Аналітична юриспруденція за ознаками формально-юридичного підходу поділяє суб'єкти права на:

а) органи державної влади;

б) фізичних осіб;

в) приватних осіб;

г) юридичних осіб;

г) установи та організації.

23. Ефект соціалізації – це:

а) соціальні наслідки, оцінка яких відбувається на підставі безпосередніх цілей;

б) соціальні наслідки, що стосуються безпосередніх суб'єктів або об'єктів правових дій;

в) додатковий вплив на суспільство і суспільні відносини, який починає самостійно здійснювати людина, що під впливом права набула якихось нових соціальних або соціально-психологічних рис;

г) системний характер оцінки соціальної ефективності права.

24. Теоретична конструкція, в якій виражаються і захищаються різні інтереси, називається:

а) концепцією правової норми;

б) правоутворюючим інтересом;

в) соціальною ефективністю права;

г) безпосередньою соціальною ефективністю права;

г) правосуддям.

25. Самостійний вид державної діяльності, яка полягає в тому, що особливий незалежний орган держави розглядає в запроваджених законом процесуальних формах і вирішує на основі закону справи, ухвалюючи від імені держави рішення, називається:

а) правозастосуванням;

б) законотворенням;

в) правосуддям;

г) експертизою;

г) виконавчою діяльністю.

26. Основними критеріями існування нової наукової дисципліни є:

а) визначеність об'єкта досліджень;

б) визначеність предмета досліджень;

- в) визначеність предмета регулювання;
- г) визначеність джерельної бази;
- г) функціонування інституційної бази.

27. Суб'єкти права – це:

- а) громадяни;
- б) члени суспільства;
- в) люди та їх об'єднання (спільноти), що виступають носіями передбачених законом прав і обов'язків;
- г) держава та її органи.

28. Сукупність дій з використання критеріїв і показників соціальної ефективності права, яка дає можливість виявити його фактичну ефективність, – це:

- а) ефект соціалізації;
- б) безпосередня соціальна ефективність права;
- в) опосередкована соціальна ефективність права;
- г) показники соціальної ефективності права;
- г) методика аналізу соціальної ефективності права.

29. Формування концепції правової норми передбачає вирішення комплексу проблем, а саме:

- а) формування цілей, які передбачається досягти за допомогою планованого нормативного акта;
- б) обґрунтування необхідності видання цього акта;
- в) програмування позитивних і негативних наслідків його дії;
- г) розробка найважливіших положень його змісту;
- г) правильної відповіді немає.

30. Правосуддя характеризується органічним поєднанням:

- а) політичного та економічного начал;
- б) правового та політичного начал;
- в) правового та соціального начал;
- г) соціального та політичного начал;
- г) державного та суспільного начал.

31. Соціології права характерні такі ознаки:

- а) має міждисциплінарний характер;
- б) її предметом є закономірності взаємодії соціального і правового;
- в) її предметом є закономірності взаємодії соціального і політико-правового у суспільстві;
- г) її об'єктом є суспільні відносини.

32. Визначеною в законі можливістю особи власними діями набувати і здійснювати права та обов'язки є:

- а) правоздатність;
- б) дієздатність;
- в) правосуб'єктність;
- г) деліктоздатність;
- ґ) угодоздатність.

33. До методів визначення соціальної ефективності права належать:

- а) логічний;
- б) екстраполяції;
- в) психологічний;
- г) статистичний;
- ґ) жоден зі зазначених.

34. Під ефективністю закону розуміють:

а) рівень його застосування;
б) правильність застосування у законі юридичної термінології;

- в) рівень реалізації його охоронної функції;
- г) рівень реалізації його регулюючої функції;
- ґ) рівень реалізації його виховної функції.

35. Суб'єктом, який здійснює судову владу, виступає:

- а) державний орган;
- б) прокурор;
- в) Служба безпеки України;
- г) суд;
- ґ) Верховна Рада України.

36. До спеціальних проблем соціології права відносять такі:

- а) соціогендерний аспект у соціології права;
- б) правові проблеми соціального планування;
- в) престиж права і юридичних професій у суспільстві;
- г) соціологічні проблеми нормотворчості;
- ґ) соціологічний підхід до дослідження судової діяльності.

37. Передбаченою нормами права соціальною можливістю (здатністю) бути учасником правовідносин називають:

- а) правоздатність;
- б) дієздатність;
- в) правосуб'єктність;

- г) деліктоздатність;
- г) угодоздатність.

38. Будь-які зміни соціального характеру, що відбуваються в суспільстві під впливом права, – це:

- а) соціальні наслідки;
- б) джерело критеріїв соціальної ефективності права;
- в) результати соціологічної експертизи;
- г) показники соціальної ефективності права.

39. Конфліктологи називають такі типи конфліктів:

- а) конфлікт місць;
- б) конфлікт позицій;
- в) конфлікт ресурсів;
- г) конфлікт джерел;
- г) конфлікт індивідів.

40. Виділяють такі типи правосуддя:

- а) реальне;
- б) ідеальне;
- в) правове;
- г) владне;
- г) зацікавлених осіб.

41. Метод соціології права, що виходить із принципів єдності й боротьби протилежностей як джерела розвитку, єдності логічного й історичного в пізнанні, включаючи сходження від абстрактного до конкретного, поєднання аналізу і синтезу, – це:

- а) діалектичний метод;
- б) системного аналізу;
- в) системно-структурного аналізу;
- г) статистичний метод;
- г) метод соціологічних досліджень.

42. Змістом правосуб'єктності є:

- а) права людини;
- б) обов'язки людини;
- в) комплекс прав і обов'язків;
- г) здатність нести відповідальність;
- г) угодоздатність.

43. Взаємозв'язки між соціальними явищами і процесами, що виступають як інструмент оцінки того стану конкретних соціальних відносин, який сформувався під впливом певних правових дій, – це:

- а) соціальні наслідки;

- б) джерело критеріїв соціальної ефективності права;
- в) результати соціологічної експертизи;
- г) показники соціальної ефективності права.

44. Під громадською думкою розуміють:

- а) сукупність думок людей стосовно питань, що мають суспільний інтерес;
- б) сукупність думок людей стосовно питань організації політичного життя;
- в) сукупність думок людей стосовно розподілу благ у суспільстві;
- г) сукупність думок людей стосовно питань державної влади.

45. Фундаментальною засадою соціальної взаємодії у судовому процесі є:

- а) презумпція невинуватості;
- б) презумпція винуватості;
- в) презумпція непричетності;
- г) презумпція правомірності;
- г) презумпція знання права.

46. Метод соціології права, спрямований на дослідження об'єкта як частини цілого і як цілого, яке складається з частин, як системної цілісності з акцентом на виявленні механізмів забезпечення цілісності об'єкта, на аналізі зв'язків між різними елементами системи, – це:

- а) діалектичний метод;
- б) системного аналізу;
- в) системно-структурного аналізу;
- г) статистичний метод;
- г) метод соціологічних досліджень.

47. Право регулює суспільні відносини, внаслідок чого вони отримують правову форму, тобто стають:

- а) суспільними відносинами;
- б) об'єктами впливу;
- в) правовими відносинами;
- г) суб'єктами суспільної взаємодії.

48. Безпосереднім джерелом критеріїв соціальної ефективності є:

- а) соціальна ефективність права як соціальний феномен;
- б) той зміст, через який виявляє себе соціальна ефективність права як соціальний феномен;

- в) показники соціальної ефективності права;
- г) правові норми.

49. Правова модель узгодження різних соціальних інтересів на ґрунті пошуку правоутворюючого інтересу називається:

- а) концепцією правової норми;
- б) правоутворюючим інтересом;
- в) соціальною ефективністю права;
- г) безпосередньою соціальною ефективністю права;
- г) правосуддям.

50. На рішення суддів неминуче тією чи іншою мірою впливають:

- а) громадська думка;
- б) суддівська практика;
- в) стан системи державної влади;
- г) економічна ситуація в державі;
- г) територіальний устрій держави.

51. Метод соціології права, що ґрунтується на математичних методах дослідження масових явищ випадкового характеру, – це:

- а) діалектичний метод;
- б) системного аналізу;
- в) системно-структурного аналізу;
- г) статистичний метод;
- г) метод соціологічних досліджень.

52. Суб'єктами суспільних відносин виступають:

- а) спільноти;
- б) колективи людей;
- в) конкретні особи;
- г) організації;
- г) делеговані представники.

53. Критеріями соціальної ефективності права є:

а) такі ознаки правових дій, спираючись на які можна дати оцінку та зробити висновок про стан та зміни тих соціальних відносин, що піддавалися впливу цих дій;

б) єдність змістовного, аналітичного та оціночного аспектів у вивченні тих суспільних відносин, що залежать від функціонування права;

в) суспільні зміни, що обумовлюють появу нового погляду на призначення права;

г) змістовний аспект соціальної ефективності права.

54. Галузева соціологічна наука, предметом вивчення якої є закономірності та механізми формування і функціонування оціночного ставлення великих соціальних груп, верств, класів, народу в цілому до актуальних проблем дійсності, які обумовлюють суспільний інтерес, – це:

- а) соціологія законодавчої діяльності;
- б) соціологія правосуддя;
- в) соціологія громадської думки;
- г) соціологічна експертиза.

55. Оцінка соціальної обґрунтованості пропонованих норм, прогнозування соціальних наслідків та ефективності їх дій називається:

- а) правоутворюючим інтересом;
- б) концепцією правової норми;
- в) соціологічною експертизою;
- г) правотворенням;
- г) правозастосуванням.

56. Соціологія права є:

- а) самостійною науковою дисципліною, що вивчає право;
- б) міждисциплінарною галуззю наукового знання про право;
- в) міжгалузевою сферою знань про взаємодію соціуму, всіх його систем, права, економіки, державної політики;
- г) міждисциплінарною галуззю наукового знання, що поєднує в собі пізнавальні ресурси юриспруденції як системи наук про право та державу і соціології.

57. Характеристики об'єктів і процесів, які мають позитивне або негативне значення для життя людини, називають:

- а) матеріальними благами;
- б) нематеріальними благами;
- в) рівнем життя;
- г) цінностями.

58. Вимоги соціальної ефективності права мають пріоритет порівняно з:

- а) опосередкованою ефективністю права;
- б) правовими нормами;
- в) правовою реальністю;
- г) оціночними критеріями права.

59. Теоретична функція законодавчої соціології полягає в:

- а) діагностиці суспільних проблем, оцінці їх пріоритетності як об'єктів правового регулювання;

- б) моделюванні ситуацій впровадження закону;
- в) прогнозуванні процесу законотворення;
- г) накопиченні та методологічному узагальненні знань про соціальні закономірності законотворчого процесу.

60. Метою соціальної експертизи є:

- а) встановлення відповідності діяльності органів державної влади, інших інститутів соціальним інтересам громадян і завданням політики;
- б) визначення правомірності правотворчої діяльності законотворчим органом;
- в) визначення відповідності реальних соціальних наслідків дії норми права запланованим;
- г) встановлення відповідності судових рішень нормам права.

61. Функція соціології права, що забезпечує поглиблення та поширення обсягу теоретичних знань, уявлень про право, його функціонування й розвиток, а також про методологічні засади соціологічного дослідження, – це:

- а) теоретична функція;
- б) прикладна функція;
- в) регулююча функція;
- г) охоронна функція;
- г) практична функція.

62. 3 функціональної точки зору право є:

- а) мірою впливу правових норм;
- б) ефективністю законотворчої діяльності;
- в) мірою забезпечення основних прав і свобод людини;
- г) мірою суспільно значущої поведінки людей.

63. Формами соціального впливу права є:

- а) інтеграція соціальних утворень та їх взаємодія;
- б) забезпечення рівноваги у суспільстві;
- в) контроль і узгодження соціальної поведінки людей;
- г) регуляція соціальних відносин через соціальне стимулювання;
- г) охоронні дії.

64. Під конфліктом джерел розуміють:

- а) конфлікт, який виникає між індивідами та соціальними групами з приводу місця в суспільній ієрархії;
- б) конфлікт, який виникає між індивідами та соціальними групами з приводу будь-якого дефіцитного ресурсу;

в) конфлікт, який виникає між індивідами та соціальними групами з приводу організації робочих місць;

г) конфлікт, який виникає між індивідами та соціальними групами з приводу розподілу доходів;

г) всі відповіді правильні.

65. Роз'яснення глибинної суті правових норм, їх ролі в системі соціальних зв'язків, надання допомоги суддям у розумінні цього – це:

а) соціологічна експертиза;

б) правозастосування;

в) визначення правоутворюючого інтересу;

г) соціологічне тлумачення законів;

г) побудова концепції правової норми.

66. Одержання інформації про реальні юридичні явища, процеси, систематизацію такої інформації та формування уявлень про проблеми, що потребують вирішення забезпечує така функція соціології права:

а) теоретична;

б) практична;

в) методологічна;

г) інформаційна;

г) прикладна.

67. Дослідження соціальної обумовленості права передбачає:

а) визначення й аналіз соціальних факторів правотворчої діяльності;

б) визначення й аналіз соціальних факторів економічної політики;

в) визначення й аналіз соціальних факторів суспільно взаємодії.

68. Критерієм соціальної ефективності права є:

а) потреба правового врегулювання певних суспільних відносин;

б) рівень соціального захисту громадян;

в) рівень життя громадян;

г) ступінь реалізації природних прав людини.

69. Прийнято виділяти соціологію:

а) передзаконодавчу;

б) підготовчо-законодавчу;

- в) соціологію законопроєкту;
- г) безпосередньо законодавчу;
- г) післязаконодавчу.

70. Виділяють такі види тлумачення законів:

- а) інноваційне;
- б) реформістське;
- в) модернізаційне;
- г) консервативне.

71. Представниками класичної школи соціології права є:

- а) Е. Дюркгейм;
- б) Т. Мор;
- в) Т. Парсонс;
- г) Н. Макіавеллі;
- г) Ф. Ніцше.

72. Питаннями соціальної обумовленості правових норм і породжених ними правовідносин є такі:

- а) чи відповідає політика держави реальним потребам;
- б) наскільки повно правові норми втілюють життєві потреби;
- в) чи відповідають правові норми реальному стану речей;
- г) чи сприяють правові норми подальшому розвитку фактичних відносин;
- г) чи відображають правові норми реалії суспільного життя.

73. Міра цільових можливостей реального впливу права на характер і стан соціальних відносин та на їх зміни – це:

- а) правова реальність;
- б) основна мета правового регулювання;
- в) соціальна ефективність права;
- г) основна функція права.

74. Реалізація прикладної функції соціології законодавства передбачає використання таких методик, як:

- а) діагностика суспільних проблем;
- б) моделювання ситуацій впровадження закону;
- в) прогнозування процесу законотворення;
- г) соціологічна експертиза законопроєкту;
- г) правильної відповіді немає.

75. Причинами судових помилок є:

- а) недостатня юридична кваліфікація посадових осіб суду, що здійснюють процесуальну діяльність у судочинстві;

- б) недостатнє дослідження доказів;
- в) відсутність суду присяжних;
- г) недостатній досвід роботи судді;
- г) несумлінне ставлення суддів до виконання своїх службових обов'язків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андерсен Л. Уявні спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. Київ : Критика, 2001. 271 с.
2. Андрушко В. Правова культура та правосвідомість у сучасному українському суспільстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки.* 2019. № 2. С. 45–52.
3. Андрущенко В. Соціологічне розуміння права : методологічні орієнтири. *Філософія права і загальна теорія права.* 2017. № 2. С. 17–24.
4. Арбеніна В. Л. Етносоціологія : навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : ХНУ, 2007. 314 с.
5. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки : пер. з франц. Київ : Юніверс, 2004. 688 с.
6. Архіпова С. П. Основи соціально-педагогічних досліджень. Черкаси, 2011. 239 с.
7. Балинська О. М., Гуменюк Л. Й. Основи соціології права : навч. посіб. / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 120 с.
8. Бандурка О. О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 12.00.12. Київ, 2003. 38 с.
9. Барабаш О. Правова соціалізація молоді в умовах євроінтеграційних процесів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2020. № 3. С. 115–123.
10. Баранов А. М. Соціологія : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 432 с.
11. Барвінський А. О. Соціологія : курс лекцій для студ. ВНЗ : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 328 с.
12. Бігун В. С. Євген Ерліх: життя і правознавча спадщина (актуальний наукознавчий нарис). *Проблеми філософії права.* 2005. Т. 3. № 1–2. С. 105–126.
13. Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2002. 140 с.
14. Бліхар В. С., Бліхар М. М. Правосвідомість та правова культура в умовах трансформації українського суспільства : посібник. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2019. 312 с.

15. Бліхар В., Бліхар М. Соціологія права в умовах трансформації суспільства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2019. № 1. С. 7–16.
16. Болотіна Є. В., Мішура В. Б. Соціологія : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2007. 128 с.
17. Бурдяк В. Суспільні трансформації і правова культура. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Соціологія і політичні науки*. 2018. Т. 23. Вип. 2. С. 45–52.
18. Варій М. Й. Психологія : навч. посіб. для студ. ВНЗ. Київ : Центр навчальної літератури, 2009. 288 с.
19. Варчук В. В. Соціологія права – галузь соціології. *Соціологічні дослідження*. 1996. № 10. С. 102–109.
20. Василенко Н. Ціннісні орієнтації молоді та їх правове вимірювання. *Право, демократія, громадянське суспільство : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2020 р.)*. Київ, 2020. С. 72–79.
21. Вдовиченко Н. Соціологічний аналіз правового нігілізму в Україні. *Український соціологічний журнал*. 2019. № 4. С. 21–29.
22. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юридична думка, 2007. 992 с.
23. Вербець В. Соціологія: теоретичні та методичні аспекти : навч.-метод. посіб. / Рівненський держ. гуманітарний ун-т. Рівне : РДГУ, 2005. 202 с.
24. Воднік В. Д., Золотарьова Ю. І., Клімова Г. П., Осипова Н. П., Сердюк О. В. Соціологія права : навч. посіб. / за ред. Н. П. Осипової. Харків : Право, 2007. 320 с.
25. Войтович Р. В. Публічне управління: соціологічні та правові аспекти : навч. посіб. Київ : НАДУ, 2018. 276 с.
26. Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : МАУП, 2003. 240 с.
27. Ворона В. Соціологічні нариси політеконома. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. 400 с.
28. Воронкова В. Соціально-економічне прогнозування : навч. посіб. Київ : ВД «Професіонал», 2004. 283 с.
29. Гаєвська О. Управління як соціальний феномен : монографія / М-во освіти України ; Київ. нац. економіч. ун-т. Київ : КНЕУ, 2000. 167 с.
30. Гвоздецький В. Д. Право, свобода, закон. *Науковий вісник НАВСУ*. 1999. № 4. С. 3–12.

31. Герасимчук А., Палеха Ю., Шиян О. Соціологія : навч. посіб. / ред. : В. Пипченко, Н. Труш. 3-тє вид., виправ. і допов. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2003. 245 с.
32. Герасіна Л. Правова культура та демократичні цінності: соціологічний аналіз. *Право України*. 2018. № 12. С. 38–47.
33. Гіденс Н. Соціологія : підручник. Київ, 1999. 725 с.
34. Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство : матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної / за наук. ред. Є. І. Головаха, О. Г. Стегнія, О. О. Максименко. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 170 с.
35. Гнатюк М. С. Право і суспільство: соціологічні аспекти : навч. посіб. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2021. 212 с.
36. Гнатюк М. Суспільна довіра та інституційна легітимність : правові наслідки. *Право України*. 2020. № 3. С. 14–23.
37. Головаха Є. Правові орієнтації та динаміка ідентичностей у період війни. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2023. № 2. С. 9–18.
38. Головаха Є., Паніна Н. Динаміка правових орієнтацій українців у 2010–2020 роках. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 1. С. 5–22.
39. Гольцова О. Є. Соціальна цінність права в контексті меж сучасного правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 51–55.
40. Городяненко В. Г. Соціологія : підручник. Київ : Академія, 2021. 520 с.
41. Городяненко В. Соціологія права : сучасні дослідницькі підходи. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Соціологія*. 2017. № 38. С. 12–19.
42. Гриценко А. Правова культура в умовах глобалізації. *Вісник соціології*. 2018. № 2. С. 61–68.
43. Гусарєв С. Д. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Правова єдність, 2008. 304 с.
44. Давидюк О. А. Соціологія конфлікту : навч. посіб. Київ : Академ-видав, 2020. 288 с.
45. Дворецька Г. Соціологія : навч. посіб. / Київський національний економічний ун-т. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : КНЕУ, 2002. 472 с.
46. Денисенко В. М. Основи правової держави : навч. посіб. Харків : Право, 2017. 264 с.
47. Депенчук Л. Богдан Кістяківський. Київ : Основи, 1995. 174 с.

48. Дефлем М. Фердинанд Теніс. Злочинність та суспільство: невичений внесок у кримінологічній соціології. *Історія наук про людину*. 1999. Т. 12. № 3. С. 87–116.
49. Дзюба В. Девіантна поведінка та правові норми : сучасні виклики. *Вісник соціології і права*. 2019. № 4. С. 55–62.
50. Дзюба В. М. Соціологія девіантної поведінки : правові та суспільні аспекти : навч. посіб. Київ : КНТ, 2018. 280 с.
51. Діденко І. Соціальна справедливість як правова категорія. *Суспільство і право: сучасні виклики* : матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 2019 р.). Харків, 2019. С. 103–109.
52. Дністрянський С. С. Соціальні форми права. *Записки соціально-економічного відділу ВУАН*. 1924. С. 3–56.
53. Добрянська О. Громадянська активність та формування правової держави : соціологічний аспект. *Вісник ХНУВС*. 2021. № 4. С. 126–134.
54. Додонов Р. Соціологія : навч. посіб. для курсантів і студ. ВНЗ / Донецький юридичний ін-т МВС. Донецьк : ДНУ, 2005. 224 с.
55. Еріліх Є. Про живе право. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. 11. № 1–2. 194 с.
56. Єрмоленко А. М. Комунікативна філософія і соціологія права : підручник. Київ : Вид-во КНУ, 2019. 310 с.
57. Жлудько Е. Соціологія : навч.-метод. матеріали для студ. Київського ун-ту права. Київ : Вид-во Київського ун-ту права, 2002. 14 с.
58. Жлудько Е. Соціологія : навч.-метод. матеріали для студ. Київ : Вид-во Київського ун-ту права, 2002. 14 с.
59. Журба М. Гендерна рівність у правовій політиці: емпіричні результати. *Гендерні студії*. 2021. № 1. С. 55–63.
60. Історико-теоретичний аналіз дослідницьких програм в соціології / В. Ворона, В. Казаков, Н. Отрешко, В. Пилипенко, В. Резнік, В. Степаненко; за заг. ред. В. Резніка. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 249 с.
61. Історико-теоретичний аналіз дослідницьких програм в соціології. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 249 с.
62. Історія української соціології. ХІХ–ХХІ : навч. посіб. / за ред. В. П. Степаненка, К. В. Батаєвої. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 566 с.
63. Капустін І. Соціальні мережі як інструмент правової культури. *Цифрове суспільство і право* : матеріали Міжнародної конференції. Київ, 2022. С. 188–195.

64. Карась А. Г. Співвідношення понять «цінність права» і «правова культура». *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 80–86.
65. Карбонье Ж. Юридична соціологія. Київ : Основи, 1996. 525 с.
66. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : Кондор, 2006. 477 с.
67. Керімов Д. А. Загальна соціологія і соціологія права. *Право та освіта*. 2001. № 2.
68. Кириленко С. Правова соціалізація дітей і молоді : соціологічний вимір. *Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Серія : Соціологія*. 2019. № 10. С. 42–49.
69. Кириченко В. М. Теорія держави і права: модульний курс : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2010. 264 с.
70. Коваль А. Ф. Погляди Станіслава Дністрянського на право та державу (загальнотеоретичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2005. 16 с.
71. Козловець Є. А. Соціологія. Словник термінів і понять. Київ : Кондор, 2006. 372 с.
72. Козловський А. Проблеми легітимності права в сучасному суспільстві. *Філософія права і загальна теорія права*. 2022. № 2. С. 37–45.
73. Козловський А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права. Чернівці, 1999. 295 с.
74. Козюбра М. І. Загальна теорія права : підручник. Київ : Ваїте, 2020. 392 с.
75. Козюбра М. Проблеми верховенства права у постконфліктних суспільствах. *Право України*. 2017. № 9. С. 10–21.
76. Колич О., Данів В. Система правосуддя в Україні та проблеми її функціонування в умовах воєнного стану. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2022. № 3 (35). С. 74–80.
77. Колич О. Зміст біологічних концепцій злочинності. *Персоналії українських правників – творців Української державності: історія і сучасність* : матеріали XI Всеукраїнської наукової інтернет-конференції / ІППО НУ «Львівська політехніка». Львів : Ліга-Прес, 2020. С. 130–132.
78. Колич О. Сенси соціологічних універсалій у праві : монографія. Львів : Бона, 2022. 107 с.
79. Колич О., Сесюк Ю. Окремі аспекти філософсько-соціологічного розуміння злочину. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2020. Т. 7. № 2. С. 66–70.

80. Колич О., Сесюк Ю. Соціологічна концепція злочину Е. Дюркгейма. *Державотворення та правотворення: проблеми та перспективи розвитку* : матеріали Міжнародної заочної науково-практичної конференції (м. Львів, 28 трав. 2020 р.). Львів : ННІППО НУ «Львівська політехніка», 2020. С. 65–68.
81. Колич О., Сесюк Ю. Соціологічна теорія злочинності Р. Мертон. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави* : збірник тез IX Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів : Вид-во «Львівської політехніки», 2020. С. 54–56.
82. Колич О. І. Соціально-правова філософія Тараса Шевченка. *Державотворення та правотворення в умовах війни та післявоєнний період* : збірник тез Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 15 груд. 2023 р.) / упоряд. : Д. Є. Забзалюк, В. О. Кучер. Львів : ЛьвДУВС, 2023. С. 104–107.
83. Колич О. І. Законотворчість : філософсько-соціологічна характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2021. № 3 (31). С. 79–85.
84. Колич О. І. Кримінальне правопорушення як соціальне явище. *Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя* : тези доповідей X Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Львів, 28 груд. 2020 р.) / відп. ред. П. О. Куцик. Львів : Львівський торговельно-економічний університет, 2020. С. 84–86.
85. Колич О. І. Критерії якості закону. *Державотворення та правотворення: проблеми та перспективи розвитку* : матеріали Міжнародної заочної науково-практичної конференції (м. Львів, 29 трав. 2019 р.). Львів : ННІППО НУ «Львівська політехніка», 2019. С. 129–132.
86. Колич О. І. Окремі аспекти розуміння злочинності як соціального явища. *Генеza держави: філософсько-правова концепція* : матеріали науково-практичної конференції (м. Львів, 30 квіт. 2020 р.). Львів : ННІППО НУ «Львівська політехніка», 2020. С. 93–97.
87. Колич О. І. Основні концепції соціології злочинності. *Конституційна реформа в Україні : досвід країн Центральної і Східної Європи* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 16 жовт. 2020 р.). Львів : Каменярь, 2020. С. 176–181.
88. Колич О. І. Особливості соціальної взаємодії в судовому процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 37–39.

89. Колич О. І. Правозастосування як вид соціальної діяльності. *Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя* : матеріали IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Львів, 27 груд. 2019 р.). Львів, 2020. С. 137–139.
90. Колич О. І. Правосвідомість особи і соціально-політичний розвиток. *Незалежність України : права людини та національна безпека* : збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 21 трав. 2021 р.) / Національний університет «Львівська політехніка» ; упоряд. Л. В. Ярмол. Львів : Галицька видавнича спілка, 2021. С. 113–116.
91. Колич О. І. Роль соціологічно-правової науки у вивченні права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 40–42.
92. Колич О. І. Соціальна ефективність права та її чинники. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 34–36.
93. Колич О. І. Соціологічна концепція злочинності Адольфа Кетле. *Abstracts of XXth International scientific and practical conference «Perspective Directions for the Development of Science and Practice»* (Greece, 8–9 June, 2020). Athens, 2020. 354 p. Available at: DOI:10.46299/ISG.2020.XX. URL: <http://isg-konf.com>. С. 190–192.
94. Колич О. І. Соціологічно-правове дослідження: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» Серія: Юридичні науки*. 2021. № 2 (30). С. 58–61.
95. Колич О. І. Соціологічно-правовий аналіз права як засобу соціального управління. *Вітчизняна юридична наука в умовах сучасності* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 15–16 берез. 2019 р.). Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2019. С. 9–12.
96. Колич О. І. Соціологічно-ціннісний зміст права. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України : досягнення та перспективи* : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 20 лист. 2020 р.). Львів : Каменярь, 2020. С. 123–128.
97. Колич О. І. Соціологія правосуддя як напрям соціології права: окремі аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2020. Т. 7. № 4. С. 61–67.
98. Колич О. І. Суддівське правопізнання як форма юридичної практики. *Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 1–2 черв. 2022 р.). Львів, 2022. С. 412–413.

99. Колич О. І. Функції соціології права. *Метаантропологічна концепція державотворення та правотворення* : матеріали науково-практичної конференції (м. Львів, 11 квіт. 2019 р.). Львів : ННІПП НУ «Львівська політехніка», 2019. С. 91–94.
100. Колич О. І. Цінність права: окремі аспекти. *Захист прав і свобод людини і громадянина в умовах формування правової держави* : збірник тез VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 30 трав. 2019 р.). С. 59–61.
101. Колич О., Круковська Ю. Деякі проблеми функціонування правосуддя в Україні. *Державотворення та правотворення: проблеми та перспективи розвитку* : матеріали учасників Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 29 трав. 2019 р.). Львів : ННІПП НУ «Львівська політехніка», 2019. С. 136–139.
102. Колич О., Розум Д. Генеза принципу рівності : філософсько-правова характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2022. № 4 (36). С. 57–64.
103. Колич О. І., Сесюк Ю. П. Поняття та ознаки юридичного конфлікту: соціологічно-правовий аналіз. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2020. Т. 7. № 1. С. 153–160.
104. Колич О., Олійник В. Еволюція філософсько-правового розуміння держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2022. № 3(35). С. 81–88.
105. Колич О. І. Соціальна ефективність правосуддя та шляхи її підвищення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2022. № 3(35). С. 66–83.
106. Комплексні вимірювальні інструменти в соціологічних дослідженнях: розроблення, адаптація, обґрунтування достовірності / Є. Головаха, С. Дембіцький, Н. Паніна та ін. ; за наук. ред. Є. Головахи, С. Дембіцького. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 405 с.
107. Кондратик Л. Й. Історія соціології України в іменах : навч. посіб. / відп. ред. Г. О. Юхимчук ; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки; Ін-т соціальних наук. Луцьк, 1996. 105 с.
108. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-вр. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
109. Копейчиков В. В., Лисенков С. Л. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2002.

110. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Київ : Правова єдність, 2009. 312 с.
111. Костенко Н., Іванов В. Досвід контент-аналізу, моделі та практики / Академія української преси. Київ : Центр вільної преси, 2008. 200 с.
112. Костицький В. В. Захист суспільної моралі як функція сучасної держави : монографія. Дрогобич : Коло, 2013. 472 с.
113. Костюченко Т. Правові установки та соціальна нерівність. *Український соціологічний журнал*. 2021. № 1. С. 78–85.
114. Костюченко Т. Соціологічні підходи до аналізу корупції: правовий вимір. Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2018. № 3. С. 27–34.
115. Кравченко В. Соціальна справедливість і право : соціологічний аспект. *Філософія права і загальна теорія права*. 2022. № 1. С. 41–49.
116. Кузнєцов І. В. Соціологія управління : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2018. 280 с.
117. Курагіна В. В. Фокусовані групові інтерв'ю у соціологічному дослідженні : можливості, обмеження та методика проведення : автореф. дис. ... канд. соціол. наук. Київ, 1997. 25 с.
118. Лапан Т. Д. Історія соціології : навч. посіб. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. Ч. I. 284 с.
119. Левченко Г. Інституційна довіра та дотримання правових норм. *Вісник соціології*. 2020. № 4. С. 66–74.
120. Литвиненко Н. В. Соціологія девіантної поведінки : навч. посіб. Львів : Сполом, 2019. 198 с.
121. Литвиненко Н. Соціологія девіацій : правові ризики. *Право і суспільство: виклики XXI століття* : матеріали Міжнародної конференції. Київ, 2019. С. 133–138.
122. Лукашевич М., Туленков М. Менеджмент соціальної роботи: теорія і практика : навч. посіб. Київ : Каравела, 2007. 295 с.
123. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія: загальний курс : підручник для студ. ВНЗ. Київ : Каравела, 2004. 456 с.
124. Ляшенко Р. А. Соціологія релігії : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2020. 248 с.
125. Ляшенко Р. Гендерна рівність і правова політика в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Серія : Соціологія*. 2020. № 11. С. 59–64.
126. Макеев С. Соціальні структури і правові норми: взаємозв'язки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 4. С. 5–14.

127. Максимов С. І. Про філософське осмислення права (до питання про предмет філософії права). *Вісник Акад. прав. наук України*. 1998. № 2. С. 89–98.
128. Марценюк Т. Дискримінація та правові механізми протидії : соціологічний аналіз. *Гендерні студії*. 2018. № 2. С. 88–97.
129. Машков А. Д. Проблеми теорії держави і права. Основи : курс лекцій. Київ : Атіка, 2008. 464 с.
130. Медніков Р. Л., М'якотина А. В., Романов В. В. Короткий курс з соціології права : навч. посіб. Київ : Окей-книга, 2009. 272 с.
131. Мельник З. П. Правова ментальність і рецепція. *Університетські наукові записки*. 2007. № 4. С. 45–53.
132. Мельник Л. Г. Соціологія глобалізації : підручник. Суми : Університетська книга, 2021. 354 с.
133. Модернізація українського суспільства : концептуалізація і соціальні практики / відп. ред. Г. Чепурко. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. 240 с.
134. Мороз О., Карачина Н. Соціально-економічні аспекти ефективності корпоративного управління : монографія. Вінниця : Універсум, 2005. 175 с.
135. Настасяк І. Соціологія права : навч. посіб. / Львівський держ. ун-т внутр. справ. Львів : ПАІС, 2008. 196 с.
136. Оксамитна С. Громадянська активність і правова поведінка : результати емпіричних досліджень. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*. 2019. Т. 2. С. 41–49.
137. Олійник О. Соціологія права як наука : сучасні проблеми і перспективи. *Право в контексті суспільних наук* : матеріали Всеукраїнської конференції. Львів, 2021. С. 59–64.
138. Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень : навч. посіб. Київ : Атіка, 2005. 560 с.
139. Орлов О. В. Соціологія політики : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2022. 300 с.
140. Осипова Н. П. Становлення в Україні європейських принципів оцінки соціальної ефективності права як наукова і практична проблема. *Трансформація політики в право: різні традиції та досвід* : матеріали Міжнародної наукової конференції / за ред. В. Я. Тація. Харків : Право, 2006. 288 с.
141. Пандемія COVID-19 в Україні : соціальні наслідки / за наук. ред. В. П. Степаненка. Київ : ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2021. 406 с.
142. Паніотто В., Харченко Н. Методи опитування. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2017. 342 с.

143. Панов М. Соціологія права : підручник для студ. юрид. спец. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Київ : ВД «Ін Юре», 2003. 276 с.
144. Панченко Т. Право і соціальна солідарність. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 2. С. 15–22.
145. Панчук М. Ф. Соціологія молоді : підручник. Івано-Франківськ : Прикарпатський нац. ун-т, 2018. 240 с.
146. Патерило (Репринцева) І. В. Соціальна цінність права як одна із засад державного і суспільного життя (загальнотеоретичні аспекти). *Держава і право. Серія : Юридичні і політичні науки. Спецвипуск*. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. С. 188–195.
147. Перевесники Незалежності. Силуети покоління у часі та подіях / за ред. С. Макеєва, Н. Коваліско. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 299 с.
148. Петрухін С. В. Концептуалізація суспільства та становлення Української держави у працях Микити Шаповала: історико-соціологічний підхід : дис. ... д-ра філософ. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2022. 250 с.
149. Петрухін С. Концепція громадянського суспільства у працях українських мислителів. *Вісник Криворізького державного педагогічного університету. Серія соціологічна*. 2022. № 5. С. 93–101.
150. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
151. Піча В. М. Соціологія права : навч. посіб. Львів : Новий Світ, 2020. 340 с.
152. Піча В. Соціологія права: сучасний навчальний дискурс. *Актуальні проблеми права : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Львів, 2020. С. 21–26.
153. Поведінкові стратегії населення в умовах поширення соціально небезпечних хвороб / Г. Чепурко, О. Клименко, Ю. Привалов, О. Трофименко ; за наук. ред. Г. Чепурко. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 223 с.
154. Поліщук І. Правова культура як чинник демократичного розвитку. *Вісник НАДУ*. 2022. № 1. С. 88–95.
155. Привалов Ю. Ризики правового нігілізму в українському суспільстві. *Український соціологічний журнал*. 2018. № 2. С. 44–52.
156. Пшеничнюк О., Романовська О. Соціологія : посіб. для підготовки до іспитів. 2-ге вид., допов. та перероб. Київ : Вид. Паливода А. В., 2005. 169 с.

157. Резнік В. Метатеоретичні засади соціології права. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 3. С. 33–40.
158. Решетніченко А. В., Серьогін С. М. Теорія управління соціальним розвитком. Глосарій / УАДУ, Дніпропетровський регіональний ін-т держ. управління. Дніпропетровськ, 2002. 63 с.
159. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві : соціальні і культурні виміри / за ред. Л. Г. Скокової. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 295 с.
160. Романюк А. Трансформації правових цінностей у сучасній Україні. *Право України*. 2021. № 6. С. 56–64.
161. Савчук В. Культура права і глобалізація. *Соціологія і право у глобальному світі* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 2021. С. 118–123.
162. Савчук В. С. Соціологія культури : навч. посіб. Київ : Ніка-Центр, 2019. 276 с.
163. Савчук С. В. Юридична соціологія : предмет і місце в системі юридичних наук. Чернівці : Рута, 2003. 159 с.
164. Сасіна Л., Мажник Н. Соціологія : навч. посіб. / М-во освіти і науки України ; Харківський нац. екон. ун-т. Харків : ВД «ІНЖЕК», 2005. 206 с.
165. Свердан М. В. Соціологія освіти : підручник. Київ : Академвидав, 2021. 298 с.
166. Сидоренко В. Соціологія девіацій : правові аспекти. *Право і суспільство* : матеріали конференції молодих учених. Київ, 2018. С. 149–155.
167. Скокова Л. Соціальні ризики і правові механізми їх подолання. *Вісник соціології*. 2020. № 1. С. 73–80.
168. Скуратівський В. А. Соціологія державного управління : навч. посіб. Київ : НАДУ, 2019. 324 с.
169. Слюсар А. В. Соціальні механізми формування правової поведінки : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2020. 198 с.
170. Соціологічне метатеоретизування : історія та сучасність / за заг. ред. В. Резніка. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 506 с.
171. Соціологія : підручник / за ред. В. Пічі. 3-тє вид., стереотип. Львів : Новий Світ-2000, 2006. 277 с.
172. Соціологія : підручник / Н. П. Осипова, В. І. Астахова, Воднік В. Д. та ін.; за ред. Н. П. Осипової ; М-во освіти і науки України. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 335 с.

173. Соціологія: Терміни. Поняття. Персоналії : навч. словник-довідник для студентів / уклад. : В. М. Піча, Н. М. Хома ; Соціологічна асоціація України. Київ : Каравела ; Львів : Новий Світ-2000, 2002. 474 с.
174. Соціологія і журналістика : навч. посіб. для студ. ВНЗ / І. М. Лубкович ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2002. 159 с.
175. Соціологія права : навч. посіб. / О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 288 с.
176. Соціологія права : навч. посіб. / за ред. В. М. Пічі. Львів, 2023. 296 с.
177. Соціологія права : підручник для студ. юрид. спец. / М. І. Панов та ін. ; за ред. Н. П. Осипової ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Київ : ВД «Ін Юре», 2003. 352 с.
178. Соціологія права : навч. посіб. / В. Д. Воднік та ін. ; за ред. Н. П. Осипової. Харків : Право, 2007. 192 с.
179. Соціологія права : підручник / за заг. ред. Л. М. Герасіної, М. І. Панова. Київ, 2003.
180. Соціологія. Короткий енциклопедичний словник / за ред. В. І. Воловича. Київ : Укр. центр духовної культури, 1998. 727 с.
181. Соціологія: наука про суспільство : навч. посіб. / за ред. В. П. Андрущенко, Н. Й. Горлач. 2-ге вид. Харків, 1996. 368 с.
182. Соціологія : посіб. для студ. ВНЗ / за ред. В. Г. Городяненка. Київ : Видавничий центр «Академія». Київ, 2008. 544 с.
183. Стан сингулярності : соціальні структури, ситуації, повсякденні практики / С. Makeєв, С. Оксамитна, А. Домаранська, О. Іванов, Т. Костюченко, Л. Малиш, Т. Марценюк, С. Стукало ; за ред. С. Makeєва, С. Оксамитної. Київ : НАУКМА, 2017. 180 с.
184. Старосольський В. Я. Теорія націй. Нью-Йорк–Київ : Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; Вища школа, 1998. 157 с.
185. Степаненко В. Соціологічні аспекти пандемії COVID-19. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 4. С. 7–15.
186. Тадевосян Е. В. Соціологія права як специфічна галузь соціології. *Соціально-гуманітарні знання*. 2000. № 2. С. 95–110.
187. Талдикін О. В. Соціологія права. Структурно-логічні схеми і таблиці : навч. посіб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 144 с.
188. Талдикін О. В. Теорія влади. Структурно-логічні схеми та таблиці : навч. посіб. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 176 с.

189. Талдикін О. Право як соціальний інститут: структурно-логічні моделі. *Право і соціальні інститути* : матеріали Міжнародної конференції. Дніпро, 2019. С. 65–71.
190. Теорія держави і права : підручник / кол. авт. ; кер. авт. кол. Ю. А. Ведерніков. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2018. 480 с.
191. Терешко О. С. Соціальні технології в системі правового виховання молоді : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Київ, 2021. 210 с.
192. Тимошенко І. В. Соціологія політичних процесів : навч. посіб. Одеса : ОНУ ім. І. Мечникова, 2020. 270 с.
193. Тимошенко І. Соціологія політики і правової держави. *Український соціологічний журнал*. 2019. № 3. С. 99–106.
194. Тимошенко О. М. Розвиток юридичних теорій держави у вітчизняній політико-правовій думці наприкінці XIX – на початку XX століття : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 20 с.
195. Ткаченко Л. Проблеми верховенства права в умовах війни. *Право України*. 2023. № 9. С. 23–31.
196. Тофтул М. Г. Етика : навч. посіб. 5-те вид., допов. Київ : Академія, 2014. 432 с.
197. Українське суспільство в умовах війни. 2022 / відп. ред. Є. І. Головаха ; НАН України ; Інститут соціології. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
198. Федоренко Л. М. Соціальні основи правової культури молоді в умовах цифрової трансформації : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Київ, 2023. 230 с.
199. Федоренко Л. Правова культура в умовах цифрової трансформації. *Вісник Київського університету імені Б. Грінченка. Серія : Право*. 2023. № 1. С. 82–91.
200. Філатов В. Г. Соціологія права : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 352 с.
201. Філософія права / за ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ, 2000. 336 с.
202. Філософія права : навч. посіб. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. Г. Данільяна. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 272 с.
203. Халтобін В. О. Методологія і методи соціологічних досліджень : навч. посіб. Запоріжжя : ЗІДМУ, 2005. 268 с.
204. Харченко С. О. Правова культура молоді: соціологічний вимір : навч. посіб. Харків : Право, 2019. 220 с.

205. Циппеліус Р. Філософія права / пер. з нім. Київ : Тандем, 2000. 300 с.
206. Черних Є. М. Цінність об'єктивного і суб'єктивного права. *Держава і право*. 2005. Вип. 29. С. 89–95.
207. Черниш Н. Соціологія : курс лекцій / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. 3-тє вид., перероб. і допов. Львів : Кальварія, 2003. 540 с.
208. Черниш Н. Соціологія права в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 4. С. 19–27.
209. Чорний Д. М. Соціологія масових комунікацій : навч. посіб. Харків : Право, 2019. 264 с.
210. Шабельникова Н. А. Правосвідомість і правова поведінка : дис. ... д-ра філософії (соціологія) : 22.00.01. Київ, 2022. 220 с.
211. Шевців М. Б. Вплив моралі на ментальні причини злочинності : навч.-метод. посіб. Київ–Львів : ДУВС, 2015. 124 с.
212. Шевчук П. І. Соціологія девіацій : навч. посіб. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2018. 232 с.
213. Шевчук П. Соціологія девіацій : правові виклики молоді. *Правова культура і соціальні трансформації* : матеріали конференції. Львів, 2022. С. 211–218.
214. Шилін М. О. Співвідношення допиту й оперативного опитування : міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2004. Вип. 65. 212 с.
215. Шкода В. В. Вступ до філософії права. Харків, 1996. 223 с.
216. Шульга М. О. Соціологія права і правової держави: сучасні підходи : монографія (вкл. як посіб.). Київ : Ніка-Центр, 2021. 348 с.
217. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 304 с.
218. Юрій М. Ф. Соціологія права: український контекст : підручник. Тернопіль : Економічна думка, 2022. 276 с.
219. Юрій О. М. Правова соціалізація молоді : дис. ... канд. наук : 22.00.04. Тернопіль, 2021. 210 с.
220. Юськів Б. М. Контент-аналіз. Історія розвитку і світовий досвід. Рівне : Перспектива, 2006. 203 с.
221. Яворська В. П. Соціологія гендеру : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 280 с.
222. Ясинська І. М. Соціологія права у вимірах сучасності : підручник. Львів : Сполом, 2023. 312 с.

223. Ясинська І. Соціологія права у вимірах сучасності: дослідницькі перспективи. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2023. № 17. С. 34–42.
224. Яценко О. В. Соціологія управлінських рішень : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2017. 276 с.
225. Shcherbai I., Slyvka S., Chornobai O., Kolych O., Levytska O. Philosophical and Anthropological Analysis of the Semiotics of the Economic and Legal System. *Wisdom*. Special Issue 1 (2), 2022. P. 140–149. URL : <https://www.wisdomperiodical.com/index.php/wisdom/article/view/780/423>

КОЛИЧ Ольга Іванівна,
кандидат юридичних наук, доцент

Соціологія права

Навчальний посібник

Редагування *Оксана Шмиговська*
Макетування *Галина Шушняк*
Друк *Назар Ганущак*

Підписано до друку 30.10.25
Формат 60×84/16. Умовн. друк. арк. 13,72.
Тираж 55. Зам № 69-25.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.